

ISSN 0235 - 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ.
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ.
СТАТТІ.
РЕЦЕНЗІЇ.
ХРОНІКА.
ПАМ'ЯТЬ
АРХЕОЛОГІЙ.
ДИСКУСІЇ.
АРХЕОЛОГІЯ
ЗА РУБЕЖЕМ.
ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЙ.

• 1 • 1995

У журналі вміщено статті з проблем давньої історії та археології від первісності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток на території України та за рубежом, дискусійні питання, біографічні матеріали, хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по проблемам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и исследований памятников на территории Украины и за рубежом, дискуссионные вопросы, биографические материалы, хронику.

Для археологов, историков, краеведов, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор),
В. Д. БАРАН, К. П. БУНЯТЯН,
М. І. ГЛАДКИХ, В. М. ЗУБАР (відповідальний
секретар), В. І. КАДӨӨВ, С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ
(заступник головного редактора), О. П. МОЦЯ,
В. В. ОТРОЩЕНКО, С. В. СМИРНОВ,
В. Н. СТАНКО, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
В. М. ЦИГИЛИК, Є. В. ЧЕРНЕНКО

Адреса редакції:
254025, Київ-25, вул. Володимирська, 3
Телефон 228-44-05

Здано до набору 01.12.94. Підп. до друку
16.06.95. Формат 70×108 1/16. Папір офсет-
ний. Друк офсетний. Ум. друк. арк.
14,00. Ум. фарбо-відб. 14,16. Обл.-вид. арк.
15,12. Тираж 1000 прим. Зам. 5-1084

Оригінал-макет виготовлений центром комп’ютерного макетування КАЄ.

Київське орендне поліграфічне підприємство
«Книга».

Друкується за постановою редакційної колегії
журналу.

Редактори Л. В. ФРАЙМОВИЧ,
О. В. КРАВЧЕНКО

Художній редактор М. В. РУСЯЄВА

Віддруковано АТ «КоДр».

АРХЕОЛОГІЯ

• 1 • 1995

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у березні 1989 р.

Видається
щоквартально

«Київська Академія Євробізнесу»
Київ

ЗМІСТ

Статті

- 3 ЗАЛІЗНЯК Л. Л. Фінальний палеоліт України
- 22 РУСЯЄВА М. В. Діонісійські сюжети на пам'ятках торевтики із скіфських курганів.
- 34 СОРОЧАН С. Б. Типологія торговельно-ремісничих асоціацій Візантії VII—IX ст.
- 46 КОЗАК Д. Н., КОЗАК Н. С. До питання про еволюцію міфологічних поглядів слов'ян у I тис. до н. е.
- 51 ПИСАРЕНКО Ю. Г. До питання про першу сім'ю Ярослава Мудрого.

Публікації археологічних матеріалів

- 62 ДЕМЕШЕНКО С. О. Лопаточки пізньопалеолітичного поселення Костенки I.
- 69 ГУСЄВ С. О. До питання про колесо в трипільській культурі.
- 75 САПРЫКИН С. Ю. Херсонесская буле.
- 82 ГОПАК В. Д. Ковальські вироби скіфських пам'яток Середнього Подніпров'я.
- 88 ЗАЙЦЕВ Ю. П. Мегарони Неаполя скіфського.
- 100 КУБИШЕВ А. І., СКИБА Л. Є., СКОРИЙ С. А. Поховання скіфського часу Пирогівського могильника.
- 112 КУРЧАТОВ С. І., СИМОНЕНКО О. В., ЧИРКОВ А. Ю. Сарматський воїнський могильник на Середньому Пруті.

Дискусії

- 124** ОРЕЛ В., КУЛИК О. Нотатки про стародавні київські графіти.

Археологія за рубежем

- 133** МАЛЬОВАНИЙ О. М. Золотий телець — не міф.

Пам'ять археології

- 138** ПЕНЯК П. С. З історії археологічної науки Закарпаття.

Нові відкриття і знахідки

- 142** СИМОНОВИЧ Е. О. «Кам'яна баба» з с. Калинівка в Причорномор'ї.

- 144** КОРПУСОВА В. М. Про колекцію середньовічних тканин з некрополя Золоте.

Хроніка

- 149** МИХАЙЛОВ Б. Д. 51 північноамериканська антропологічна конференція

- 150** БРОВЕНДЕР Ю. М., ОТРОЩЕНКО В. В., ПАВЛОВА І. М. Робоча зустріч з проблем археології пізнього бронзового віку півдня Східної Європи

- 151** КОЛЕСНИК О. В., КРОТОВА О. О. Регіональна конференція палеолітознавців у Донецьку

- 152** Пам'яті Марії Іванівни Вязьмітіної

- 156** Пам'яті Олега Івановича Домбровського

- 159** Список скорочень

- 160** Наши автори

СТАТТІ

ФІНАЛЬНИЙ ПАЛЕОЛІТ УКРАЇНИ

Л. Л. Залізняк

Стаття присвячена етнокультурним процесам, що відбувались на території України 14—10 тис. років тому. Сучасний рівень знань дозволяє виділити тут б археологічних культур, які докладно розглядаються на широкому європейському тлі.

Природне середовище

Фінальний палеоліт в Європі почався близько 14 тис. років тому, коли, відступаючи на північ льодовик, звільнив від криги Південну Балтію. На європейських рівнинах від Англії до Верхньої Волги, від Балтії до Альп і Карпат поширилися холодні і сухі прильдовикові степи у флорі яких домінувала рослина *Drias octopetula*, а у фауні — північний олень. Тому фінальний палеоліт палеогеографи звуть дріасовим періодом, а палеозоологи — добою північного оленя. Скінчився він близько 10 тис. років тому внаслідок різкого потепління клімату на рубежі плейстоцену та голоцену.

Прогресуюче потепління в кінці льдовикової епохи не було поступовим і рівномірним, а мало стрибкоподібний характер, обумовлений пульсаціями скандинавського льдовика. У цей час простежується кілька потеплінь, які змінювалися похолоданнями, пов'язаними з новими наступами льдовика у південному напрямку. Слід зазначити, що вплив пульсацій скандинавського льдовика на клімат Європи слабшав з віддаленням від Балтії. Тому клімат Полісся реагував на них значно глибше ніж Причорномор'я. На думку дослідників степова природно-ландшафтна зона Східної Європи взагалі відносно мало змінилася з моменту свого формування наприкінці третинного періоду¹.

Періодизація фінального плейстоцену або дріасового періоду

8100 р. до н. е.	Дріас III	ф
8900	Алеред	і
9800	Дріас II	н
10000	Белінг	а
10400	Дріас I	л
11300		е
		ь
		о
		н
		л
		и
		й
		т

Перше суттєве поширення сосново-березових лісів у прильдовикових тундростепах Європи пов'язують з коротким потеплінням Белінг.

©Л. Л. ЗАЛІЗНЯК, 1995

«АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1995 р.

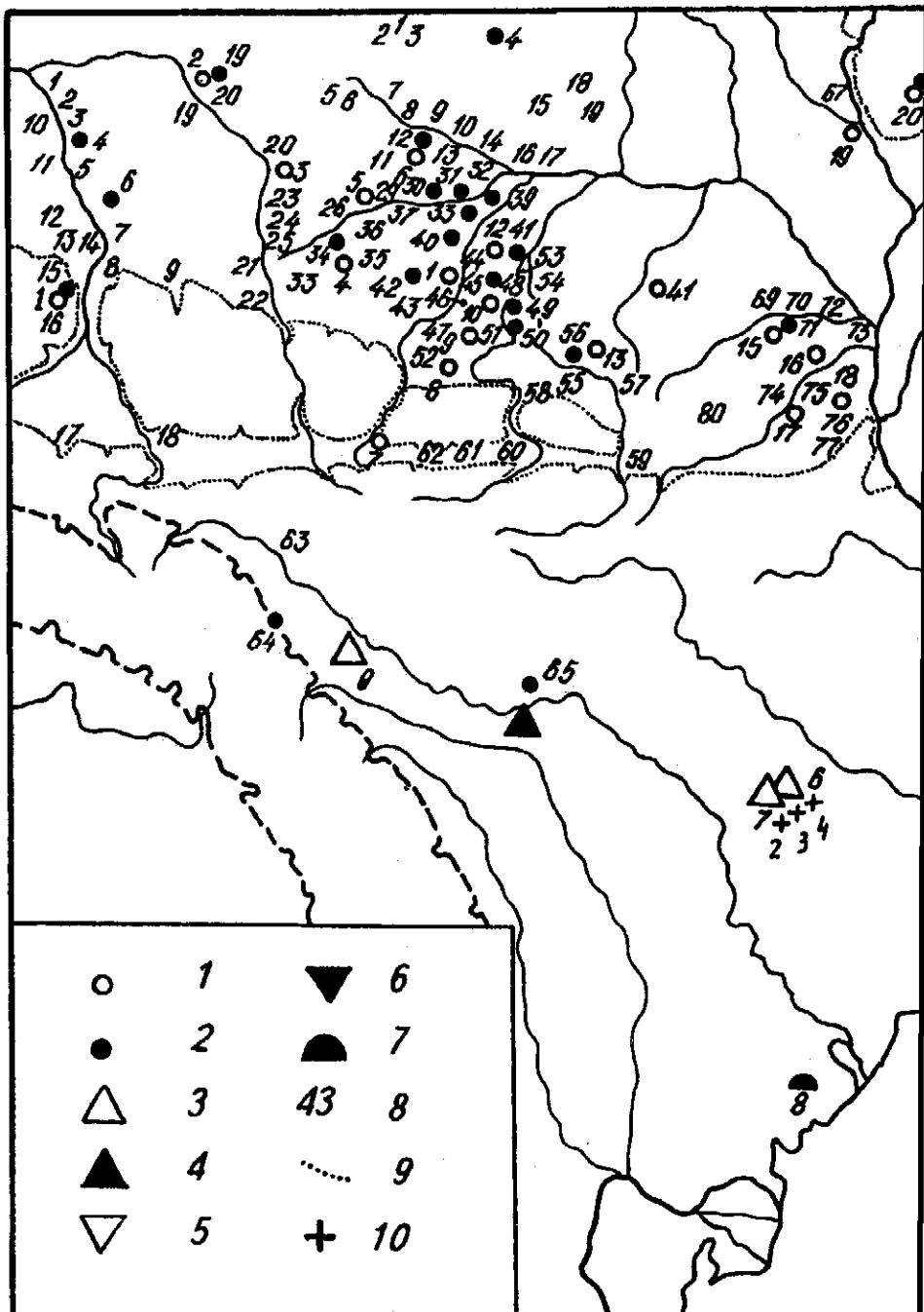

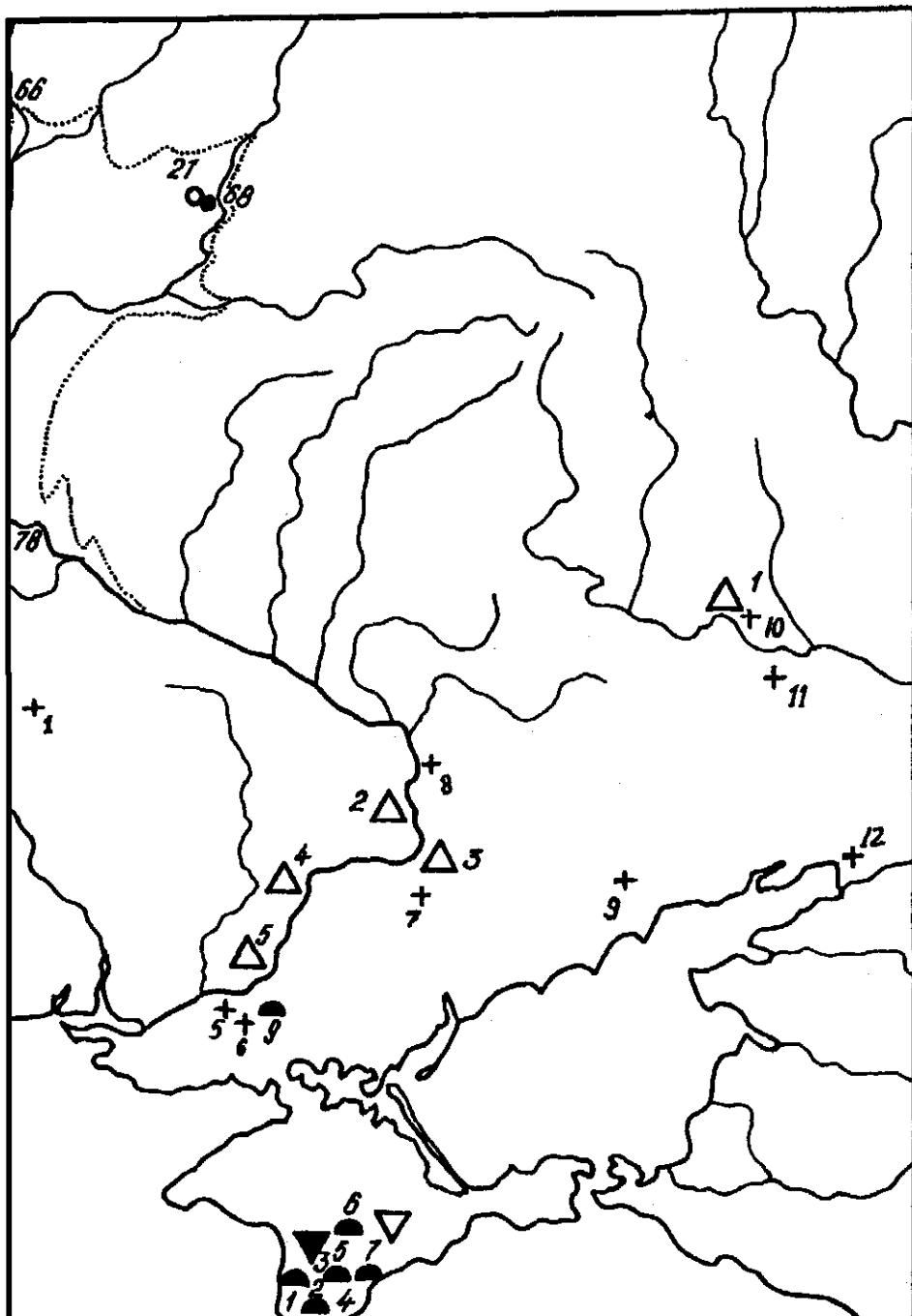
Рис. 1. Пам'ятки фіналного палеоліту України (IX—XI тис. до н. е.). Умовні позначення:
Пам'ятки культур: 1 — Красносільська, 2 — групи свідерських пам'яток, 3 — Осокорівська,
4 — Молодовська, 5 — Скорень II, 6 — Вишнене 2, 7 — Шан-кобинська, 43 — Свідер, 9 — ме-
жа лесових відкладів, 10 — Східний Гравет.

Красносільські пам'ятки: 1 — Новий Млин 1A, 1B, 2 — Ставковичі, 3 — Заказанка, 4 — Лютка, 5 — Самари, Кут, 6 —
Опілля 2, 7 — Хренники, 8 — Гораймівка, 9 — Великий Мідськ, 10 — Красносілья Є, 11 — Підлишна, 12 — Рудня, 13 —
Березно, 14 — Корма, 15 — Прибр 4, 16 — Сукачі, 17 — Раска, 18 — Рудий острів, 19 — Берегова Слобода, 20 —
Грениць, 21 — Бор.

Свідерські пам'ятки: 1 — Велишев, 2 — Вігув, 3 — Плуди А, 4 — Свідре Вельке, 5 — Карчев, 6 — Цаловане, 7 — Клещи-
чівка, 8 — Гора Нива, 9 — Новини, 10 — Мар'янка, 11 — Завади, 12 — Гулін, 13 — Баращ, 14 — Гіч, 15 — Ридно, 16 —
Осівка, 17 — Буди, 18 — Рудки, 19 — Станковичі, 20 — Немирів, 21 — Луга, 22 — Неборово.

Свідерські пам'ятки Полісся: 1 — Добриньово, 2 — Грида, 3 — Чмелі, 4 — Бобровичі, 5 — Боровики, 6 — Носки, 7 —
Зариччя, 8 — Белозерськ, 9 — Хриса, 10 — Гордов, 11 — Упирівсько, 12 — Ополь, 13 — Мотиль, 14 — Тишковичі, 15 — Вяз,

Після короткого, різкого похолодання у Дріасі II настало алередське по-
тепіння, що мало планетарний характер. В Алереді ванна Балтійського моря

16 — Заодов, 17 — Сушиця, 18 — Погост, 19 — Камінь, 20 — Колодно, 21 — Баранець, 22 — Риковизн, 23 — Горіхово, 24 — Пульм, 25 — Світязь, 26 — Кут, 27 — Самара, 28 — Невір, 29 — Барщина, 30 — Любязнь, 31 — Переволока, 32 — Оміт, 33 — Головно, 34 — Лютка, 35 — Нуїно, 36 — Дарцин, 37 — Котера, 38 — Сениці, 39 — Нобель, 40 — Мульчиці, 41 — Рудня, 42 — Грушвиця, 43 — Розничі, 44 — Кузнечовськ, 45 — Балаховичі, 46 — Маюниці, 47 — Мала Осниця, 48 — Красносілька, 49 — Тутовичі, 50 — Кричеві, 51 — Корост, 52 — Великий Мідськ, 53 — Любіковичі, 54 — Мартинівка, 55 — Тициця, 56 — Вербено, 57 — Хотін, 58 — Славута, 59 — Мирополь, 60 — Шепетівка, 61 — Сапаній, 62 — Гай Лев Ягінські, 63 — Галич, 64 — Делятич, 65 — Врублевець, 66 — Гренськ, 67 — Городок 4, 68 — Смятка, 69 — Народичі, 70 — Прібрі, 71 — Кобили гора, 72 — Мартиновичі, 73 — Тетерівський, 74 — Тетерів 3, 75 — Раска, 76 — Рудня, 77 — Бородянка 4, 78 — Канів.
Оскорівські пам'ятки: 1 — Рогалик, 2 — Оскорівка 3В, 3 — Прогон, 4 — Леонтіївка, 5 — Дрімайлівка, 6 — Царинка, 7 — Івашково VI, 8 — Незвісно XII.
Східнограветські пам'ятки: 1 — Володимирівка, 2 — Івашково, 3 — Серединний Горб, 4 — Червона Гребля, 5 — Соморська Балка, 6 — Дмитровка, 7 — Кущатська Балка, 8 — Волоскій мотильник, 9 — Янисоль, 10 — Рогалик VII, 11 — Говоруха, 12 — Кам'янка, 13 — Могила I-II.

звільнилася від криги, а сосново-березові ліси вкрили всю середню смугу Європи до Піреней, Альп, Карпат. Південніше збільшувалася роль сосни та

широколистих порід, які перемежовувалися зі степовими біоценозами на підвищених, вододільних ділянках рельєфу. Лісостепові ландшафти в Алереді поширилися далеко на півден у Причорномор'я, Донбас, де в цей час формувалися ґрутові горизонти². Все більшу роль у фауні степів починає відігравати кінь, кістки якого переважають над рештками бізона на алередських стоянках поблизу хутора Рогалик на Луганщині.

Нове похолодання Дріас III пов'язане з черговим наступом скандинавського льодовика, який близько 8900 р. до н. е. перегородив крижаною греблею гирло Балтії в районі Ютландії. Вздовж південного краю льодовика утворилося величезне холодне Балтійське льодовикове озеро. Його рівень був на 30 м вищий за рівень Світового океану. За північний берег правила суцільна крижана стіна льодовика, талі води з якого живили цю прісну водойму.

Різке похолодання призвело до вимерзання алередських лісів, пожежі у яких на початку Дріасу III, стали причиною поширення шару деревного угілля, що у помірній зоні Європи перекриває алередський ґрунт³. Повсюдно, а особливо в Південній Балтії, поширяються сухі, холодні степи з фаunoю північного оленя. Однак у Південній Польщі, в Поліссі на Верхньому Дніпрі переважали березово-соснові лісотунди та ліси. Південніше, аж до Чорного моря та Кримських гір, тягнулися безкрай прильодовикові степи з сосново-

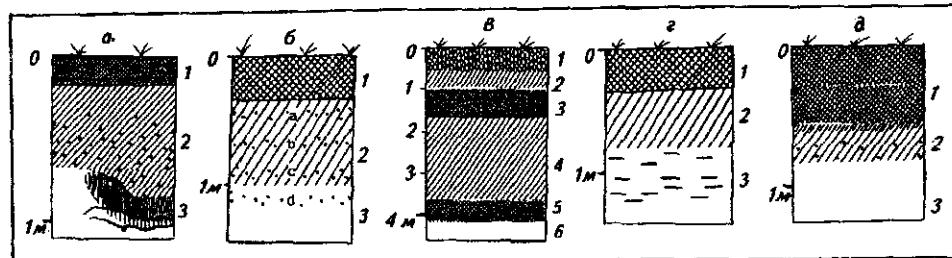

Рис. 2. Стратиграфія фіналнопалеолітичних пам'яток України.

a—Свідерська культура. Березно 6, 14, 17. 1 — темно-сірий піашаний ґрунт, 2 — жовто-буре пішане підґрунтя з кременем в нижній частині, 3 — вуглісте пішане заповнення вогнища з опіштейнами, 4 — білий стерильний пісок.

б—Молодовська культура. I — чернозем, 2 — гумусовані суглинок підґрунтя, 3 — лесовидний суглинок. Культурний шар стоянки Фрумушіка (а), Атаки VI, Кормань IV, шар А (б), верхні шари Оселівка 1 та Молодово 1 (с), верхній шар Молодово V, (д).

в—Осокорівська культура. Леоніївка. I — сучасний ґрунт, 2 — сірий суглинок, 3 — ґрунт матеріалами катакомбної культури, 4 — буро-жовтий суглинок, 5 — темний суглинок (алередський ґрунт) з кременем у нижній частині, 6 — лесовидний суглинок.

г—Східний гравет. Волоський могильник. I — чернозем, 2 — гумусований суглинок підґрунтя, 3 — лесовидний суглинок з похованням.

д—Шан-кобинська культура. Білолісся. I — чернозем, 2 — фіналнопричорноморський суглинок з кременем, 3 — лесовидний суглинок.

березовими перелісками у річкових долинах та балках⁴. Чим далі на півден у північний олень поступався степовим тваринам (кінь, бізон, сайгак).

Кінець льодовикової епохи пов'язують з так званою Білінгенською катастрофою. Відхід скандинавського льодовика на північ призвів до розмиву крижаної греблі, яка з початку Дріасу III відокремлювала Балтійське льодовикове озеро від Атлантики. Підрахунок стрічкових глинястих відкладів на дні прильодовикових озер Скандинавії показав, що сталося це 8213 р. до н. е. поблизу гори Білінген у Центральній Швеції. Тут досліджено величезне сточище, через яке відбувся дренаж Балтії, рівень якої за рік зменшився на 30 м і зрівнявся з рівнем світового океану. Теплі та солоні води Атлантики проникають у Балтійський басейн, який з прісноводного, холодного озера поступово перетворився на солоне, тепле море. Інтенсивне танення льодовика призвело до підвищення рівня світового океану і затоплення низинних ділянок морських узбережж. У цей час відбулася трансгресія Чорного моря, рівень якого підвищився на 30 м, внаслідок чого було затоплено значні ділянки Північного Причорномор'я.

Через деградацію льодовика зникла зона високого тиску над Скандинавією. Саме скандинавський антициклон зумовлював холодний, сухий і різко-

ці речі дістались у спадок (аналогія в Солосі), то в цій ситуації суперечності зникають.

5. При зіставленні всіх трьох царських поховальних комплексів другої половини IV ст. до н. е. звертає на себе увагу тенденція розташування коней у підкурганному просторі, яку можна прийняти як систему випереджаючих доказів. Себто, якщо розглядати коней Чортомлика, розміщеніх у трьох окремих могилах, то відносно Огузу й тим більше Олександрополя, це буде анахронізмом, оскільки в ньому ще продовжується традиція Солохи та інших давніших могил; хоча слід пам'ятати, що частина коней Чортомлика, вірогідно, знаходилась у дромосі ("грабіжницькому лазі"). В Огузі ж переважна більшість коней вже була заведена в дромос, а в Олександрополі всього одного коня залишили в окремій ямі на рівні давньої поверхні, інші ж 20 або 16 коней були покладені до дромосу. Заслуговує уваги в цьому відношенні курган Жовтокам'янка, де за традицією на поховальній доріжці влаштували відокремлену кінську могилу, яку залишили порожньою, а коней розмістили в дромосі.

Тепер, відносно Огузу. Слід зауважити, що в ньому яскраво відбилося нетипове для подібних пам'яток сполучення рис, притаманних скіфському та боспорському поховальному обрядам. Маються на увазі боспорський кам'яний склеп, включений у скіфську поховальну споруду; присутність у Північній могилі розкішного античного саркофагу замість місцевої плетеної домовини або носилок; унікальні для Скіфії високохудожні золоті прикраси, аналогії яким походять із заможних боспорських гробниць; поєднання скіфських та грецьких декоративних елементів у оздобленні поховальної колісниці; поява серед комплексу золотих аплікативних прикрас ажурних екземплярів. Загалом серед могил скіфських царів Огуз є найбільш еллінізованою пам'яткою.

Певним чином омолоджують Огуз і фракійські вуздечкові гарнітури, не репрезентовані в Чортомлику, але присутні в інших комплексах пізнього часу. Йдеться про Хомину та Чмиреву Могили, Козел, Краснокутський курган, курган 11 поблизу с. Гюнівка, та курган 2 біля с. Велика Знам'янка. Усі вони датуються останньою третиною IV ст. до н. е.

На запропонованих схемах (рис. 1, 2, 3) помітна подібність споруд з довгими дромосами. Оскільки Огуз є в цій ситуації ключовою пам'яткою, на-ведемо деякі наші спостереження щодо нього. Для Огузу є безсумнівним, що Центральна поховальна споруда (ЦПС) — це складна одночасова споруда з двома входами. Короткий вхід (так званий пандус) використовувався для розміщення в нішах котловану залежних осіб, довгим дромосом занесли головного похованого. Ситуацію, зафіксовану на Огузі, можемо екстраполовати на інші могили, враховуючи такі деталі обряду: пропорції та розміри (довжина) довгих дромосів (Жовтокам'янка — 20, Олександрополь — 29, Чортомлик — 31, Огуз — 36 м); початок та кінець дромосу припадають на середину торцевої стінки вхідної ями та камери, за винятком Олександрополя — тут застосували кутовий принцип; у перетині дромоси Огузу, Чортомлика та Олександрополя практично ідентичні; кут відхилення довгого дромосу відносно осі камери становить 13—15° у всіх курганів, що розглядаються, це може бути свідченням певного канону та ознакою попередньої розбики підмогильного простору; поховання охоронця біля закінчення дромосу, тобто входу до камери; наявність коней у дромосі; розміщення додаткових казанів у вхідній ямі; залишення світильника біля входу до камери.

Олександрополь, що традиційно вважався пам'яткою зламу двох століть, новітніми дослідженнями було віднесено до часу останньої третини — останньої чверті IV ст. до н. е.²¹. Укоренилося сприйняття цієї пам'ятки як такої, що складається з двох чи навіть трьох поховальних комплексів²². За нашим глибоким переконанням, Олександрополь є єдиним синхронним комплексом підземних споруд, призначеним відповідним чином забезпечити переход у потойбічний світ найважливішої особи в державі. На одночасність усього комплексу вказують:

1. Збіг та погодженість глибин вхідних ям та дромосів, з урахуванням того, що довгий дромос горизонтальний, а сама поховальна камера має похилу підлогу²³.

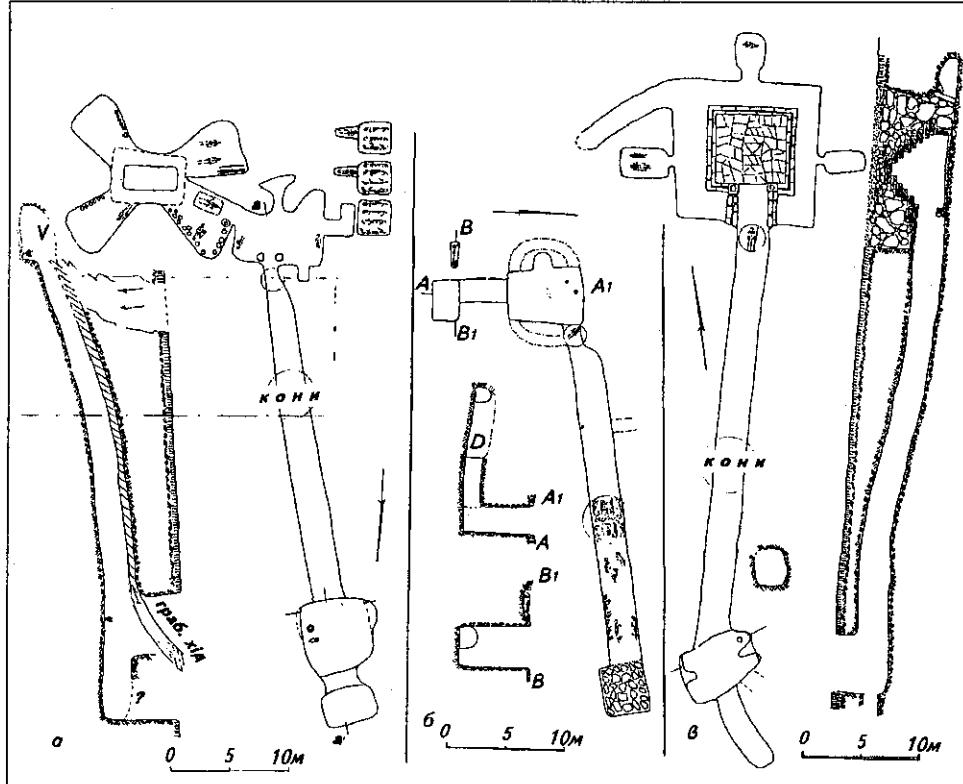

Рис. 1. Плани Центральних поховальних споруд: а — Чортомлик; б — Олександрополь; в — Огуз.

2. Малоприкметна деталь на розрізах підземель — ухил підлоги на незначній ділянці поховальної камери в місці межування її з довгим дромосом свідчить, що цю частину підлоги неможливо було зробити похилою після влаштування камери, з чого випливає, що камера та довгий дромос робились одночасно.

3. На користь синхронності комплексу Центральної поховальної споруди Олександрополя свідчить і взаєморозташування осей обох дромосів, що утворюють кут 110° . Близькі показники в Огузі, Чортомлику, Жовтокам'янці. Подібний збіг не міг бути випадковим і свідчить про попередню розбивку підкурганної поверхні ще до зведення первинного обвалування.

4. Про єдність Центральної поховальної споруди свідчать й так звані лази грабіжників (V та VI за планом ДГС), які, починаючись по кутках камери, охоплювали її симетричними дугами. Варто уваги, що вхідні отвори західного лазу збігалися з рівнем підлоги камери з урахуванням її похилості. Тоді як східний лаз входив краєм до звуженої межової частини довгого дромосу (галерея VII) на рівні його підлоги, не порушуючи поховання «охоронця», а південний її край був на «1,5 аршини вище підлоги катакомби»²⁴. Навряд чи лази слід пов'язувати з діяльністю грабіжників, оскільки вони не дисонують із загальною схемою підземних споруд, до того ж у східному лазі, з огляду на кіптиго на склепінні, тривалий час горів каганець, який слід розглядати як один з елементів поховальної церемонії. Факт незбігу вхідних отворів південного лазу по висоті може свідчити про те, що східний лаз могли зробити раніше західного — в той час, коли підлогу камери ще не спустили на півтора аршини і вона не прийняла закінченого вигляду. З приводу Північно-східної могили слід зазначити, що вона виконувала допоміжні функції відносно центральної. На це вказує як планіграфічний аналіз, так і відповідність розмірів цієї могили з досить скромним похованням людини «великого зросту і міцної статури»²⁵. Посилює це враження і наявність на дні вхідної ями Північно-східної могили великої колісниці та колодязя-бофра глибиною 4 м. Таким

визначального виробу мезолітичних культур Фосна, Комса Скандинавії та Пісочний Рів Східної Європи.

Отже, в Алереді в басейнах Німану, Верхнього Дніпра, Верхньої Волги у Північне Полісся з заходу просуваються носії традицій культури Бромме-Лінгбі Ютландії. На початку Дріасу III ця людність заселяє все Полісся і трансформується у красносільську культуру. Остання фактично є дріасовим етапом розвитку східного Лінгбі. Однак виразна специфіка красносільських крем'яних виробів дає підстави вважати це явище окремою культурою, яка поряд з Лінгбі, Аренсбургом та Свідером входила до області культур з наконечниками стріл на платівках.

На красносільській генетичній підоснові, за участю носіїв культурних традицій Боршево II напочатку Пребореалу почала формуватися пісочнорівська культура. Її крем'яний інвентар є подальшим розвитком традицій обробки кременю Красносілля. Поступово наконечники стріл аренсбурзьких та лінгбійських типів витісняються алтинівськими вістрями, а пізніше високими трапеціями.

Не виключений певний вплив красносільських традицій на формування ранньомезолітичної зимівниківської культури Лівобережної України. Вірогідно саме цим пояснюється відщеповість крем'яної індустрії зимівниківських пам'яток та поширення на них високих, асиметричних трапецій з відщепів. Цей тип мікролітів розвивався з красносільських асиметричних черешкових наконечників (рис. 3, 11—14).

Свідерська культура була виділена напочатку ХХ ст. польськими дослідниками Л. Козловським¹², С. Круковським¹³ та Л. Савицьким¹⁴. У наш час вийшло кілька узагальнюючих робіт по Свідеру Польщі¹⁵, басейну Німану¹⁶ та Східної Європі¹⁷.

Зараз відомо близько 1000 свідерських стоянок та місцезнаходжень, що концентруються на Польській та Поліській низинах, в басейнах Німану і Верхнього Дніпра¹⁸. Поодинокі свідерські стоянки трапляються як на північ від основної території поширення культури (Лаукскола під Ригою, Іванців Бір під Псковом), так і далеко на південь у горах (Великий Славків у Татрах, Делятин та Скауна у Східних Карпатах, Сюрень II у Криму). Південні свідерські стоянки в горах ймовірно свідчать про перехід частини свідерських мисливців до промислу гірського різновиду північного оленя та інших вертикально мігруючих стадних копитних¹⁹.

Переважна більшість свідерських стоянок розташовані на підвищених ділянках борової тераси або на дюнних узвишшях у заплавах рік. Крем'яні вироби залягають в жовто-бурому піщаному підґрунті на глибині 0,2—0,7 м від поверхні (рис. 2, а).

Свідерську техніку обробки кременю загалом можна визначити як пізньо-палеолітичну. Знайдя порівняно великих розмірів, що значною мірою залежало від розмірів конкретій кременю, які використовувались на стоянці.

Характерним для свідеру нуклеусом є двоплощинний, однобічний, зустрічного сколовання з двома скошеними площинами та поперечним підтесуванням тильного боку (човнуватий). Більшість комплексів має досить багато платівок, як правило, верболистої форми, нерегулярного палеолітичного обранення спинки. Остання має виразні сліди зняття з двоплощинного нуклеусу за допомогою м'якого відбійника. Вдосконалення платівчастої техніки обробки кременю пізніше призвело свідерській технології до правильного конічного нуклеусу як оптимального для отримання платівок ядра. Останні відомі з стоянок Прибір 13, Березно б Українського Полісся.

Показник платівчастості свідерських комплексів досить високий. Але значною мірою він залежав від ролі первинної обробки кременю на пам'ятці. Так, на споріднених комплексах стоянки Прибір 13 індекс платівчастості коливається від 9% в скупченні Ж до 43% в скупченні Б. Найбільший показник платівчастості відомий зі стоянки Березно 14 — 83%, де первинна обробка кременю майже не провадилася.

Різців на більшості стоянок у 2—3 рази більше ніж скребачок. Основні типи різців — серединні, бічні ретушні, кутові. Провідною формою скребач-

ки була кінцева. Більшість скребачок кінцеві на платівках, менше кінцевих на відщепах.

На більшості свідерських стоянок Полісся знайдено сокири, іноді в значній кількості. Як правило, вони виготовлялися з відщепів і мають трапецієподібну форму або перехват у середній частині. Лезо часто формувалося попечним сколом. В басейні Вісли відомі лише поодинокі свідерські сокири, можливо через нестачу сировини.

Культурозначальними для Свідеру є наконечники стріл на платівках з пласкою підтескою черевця черешкової частини, а іноді вістря. Свідерські наконечники поділяються на три різновиди: верболисті (рис. 3, 1), черешкові (рис. 3, 7, 8) та з трохи виділеним черешком (рис. 3, 2—6).

У Поліссі виділяється східнополіський і західнополіський локальні варіанти Свідеру. У Східному Поліссі домінують пам'ятки з черешковими свідерськими наконечниками, значною роллю одноплощинних нуклеусів, традицією виготовлення знарядь з відщепів, ретушними різцями на відщепах.

На Верхній Прип'яті переважають вістря з ледь виділеним черешком та верболисті. Панує двоплощинний нуклеус, серединні та кутові різці, а переважну більшість знарядь виготовлено на платівках.

Сучасні погляди на генезу Свідеру базуються на концепції В. Тауте та Р. Шільда²⁰. Вже згадувалося про міграцію людності культури Лінгбі в Алереді з Ютландії далеко на схід в басейни Німану, Прип'яті, Верхнього Дніпра. На цьому підґрунті в Дріасу III тут формується красносільська культура (Красносілля Є, Красносільськ 6, Хвойна, Боровка, Бор, Усть-Тудовка). У цей же час в басейнах Верхньої Прип'яті, Західного Бугу та Середньої Вісли на базі лінгбійських культурних традицій формується свідерська культура. На це вказують пам'ятки типу Станковичі з наконечниками лінгбійських та аренсбурзьких форм зі свідерською підтескою черешка. З регіону свого виникнення свідерська культура поширюється на захід в басейн Варти, на північ в басейн Німану, на схід у Верхнє та Київське Подніпров'я, на південь у Карпати і навіть Крим²¹. Під час свого розселення свідерці витісняють красносільську людність на схід до басейну Десни, Сожу, Верхнього Дніпра та Верхньої Волги. Однак протягом Дріасу III споріднені за походженням свідерська та красносільська культури тісно контактували на теренах Полісся та в басейнах Німану та Верхнього Дніпра. Про це свідчать синкретичні комплекси, в яких органічно поєднані свідерські та красносільські елементи в різних пропорціях (Раска, Прибрід 7, Смічка XIV, Яново та ін.).

На стоянках Вітув та Цаловане в Польщі продатовано за допомогою радіовуглецевого аналізу кілька горизонтів зі свідерськими знахідками. Усі дати опинилися в межах 8800—7900 р. до н. е. Тобто, всі дані щодо хронології свідерської культури свідчать, що вона розвивалася в межах Дріасу III — самого початку Пребореалу²².

Потепління на рубежі плейстоцену та голоцену обумовило заростання паркових тундр Середньоєвропейських низин березово-сосновими лісами та заміну північного оленя лосем. Тим самим був знищений економічний ґрунт існування аренсбурзького, красносільського та свідерського населення — було полювання на тундрового оленя. На межі плейстоцену та голоцену археологічно фіксується міграція носіїв згаданих культур в північному та північно-східному напрямку та радикальна зміна їх економіки та матеріальної культури²³.

Свідерське населення на межі плейстоцену та голоцену віходить слідом за північним оленем у північно-східному напрямку. На його базі формується постсвідерська культурна область (кундська культура Східної Прибалтики, бутівська культура Верхньої Волги, мезоліт басейну Сухони та ін.). У мезоліті постсвідерське населення заселяє всю північ Східної Європи від східного берега Балтійського моря до Північного Уралу²⁴.

Молодовська культура. Своєрідне культурне явище розвивалося у фінальному палеоліті в басейнах Середнього та Верхнього Дністра та Пруту. О. П. Черниш називав його дністровською мезолітичною культурою, що мала чотири послідовні фази розвитку: молодовську, оселівську, атацьку та фрумушицьку²⁵. Пізніше кожна з фаз отримала статус окремої культури.

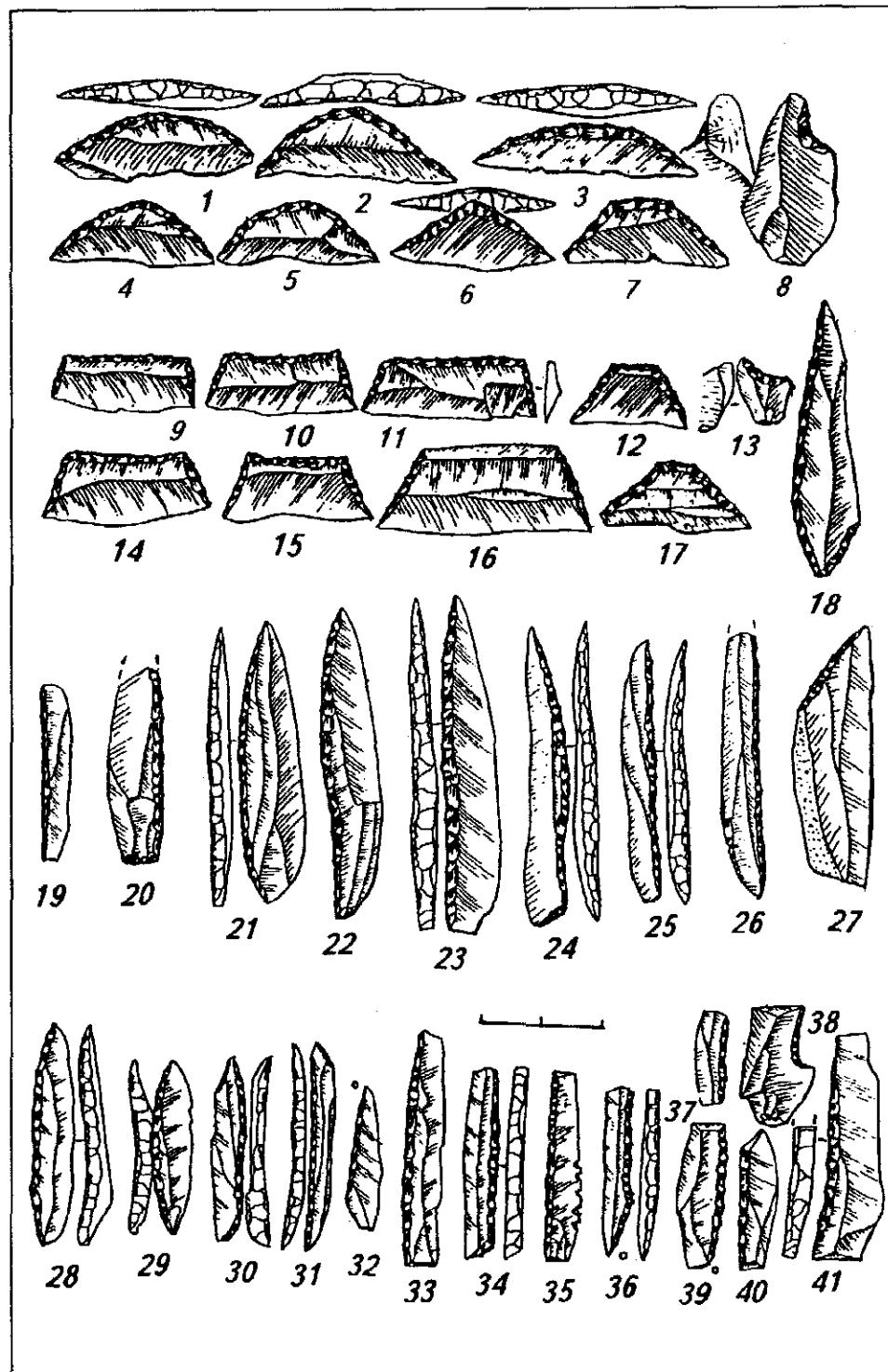

Рис. 4. Мікроліти шан-кобинської (1—8), осокорівської (9—18), молодовської культур (19—27) та східного гравету (28—41).

Д. Я. Телегін об'єднав три перші фази в оселівський тип пам'яток, або ж культуру²⁶. Те ж культурне явище М. В. Анікович називає пізньомолодовською культурою²⁷. Оскільки ця культура має глибоке коріння в пізньому палеоліті Подністров'я і була відкрита О. П. Чернишом у процесі дослі-

дження стоянок Молодова I та V, то назва молодовської здається найбільш віправданою.

Матеріали з фінальнопалеолітичних шарів стоянок Молодова I (ш. 1), Молодова V (ш. I, 1а), Оселівка I, Атаки VI, Кормань IV, Незвисько IX залягали у верхній товщі лесових відкладів та в основі перекриваючого їх гоноценового підгрунтя (рис. 2, б). У фауні стоянок переважають рештки північного оленя.

Техніка обробки кременю типова пізньопалеолітична. Переважна більшість нуклеусів одноплощинні, пілконічні, зі скосеними площинами. Іноді трапляються двоплощинні човнуваті. Численні платівки мають нерегулярну, палеолітичну огранку спинки.

Різці — найчисленніше знаряддя в комплексах. Переважають бічні ретушні. Скребачок у 1,5 рази менше ніж різців. Переважна їх більшість — кінцеві на широких платівках та відщепах. Виразними серіями представлені кінцеві скребачки з крутим ретушуваним бічними краями. В комплексах постійно присутні проколки на кутах платівок.

Своєрідність пізньомолодовським комплексам надають специфічні граветтайдні вістря. Це середні за розміром платівки з крутим ретушуванням прямою (рис. 4, 23), іноді вигнуту спинкою. Значна їх частина має поперечно ретушуваний один або обидва кінці, тобто є видовженими трикутниками (рис. 4, 22, 24) або прямокутниками (рис. 4, 20). Серед знарядь, як правило, наявні серії платівок з крутими ретушами кінцями (рис. 4, 27). Однак ці вироби типологічно можуть бути пов'язані з домінуючою в комплексах ретушною формою різця.

Про пізньопалеолітичний вік культури свідчать абсолютні дати отримані в результаті радіокарбонового аналізу кісткового вугілля з шарів I та Іа стоянки Молодова V — 10940 ± 150 та 10590 ± 230 років тому.

Тобто вони датуються останнім тисячоліттям пізнього палеоліту або Дріасом III. І. К. Іванова²⁸ відносилася шари I—ІІІ Молодової V до Алереду.

Слідом за О. П. Чернишем більшість дослідників вважають молодовську культуру автохтонною у Прикарпатті і пов'язують з центральноєвропейським граветтом²⁹. Однак, якщо О. П. Черниш відносив її зародження до ранньої пори пізнього палеоліту Подністров'я, то М. Д. Праслов простежує її корені вглиб часу до 5 шару стоянки Молодова V, що приблизно датується 17 тис. років тому³⁰. Поки що невідомі мезолітичні нащадки молодовської культури, оскільки її сліди губляться на порозі голосянки.

Досить близькі аналогії мікронабору, а також нуклеусам молодовської культури маємо зі стоянки Вишнене 2 у передгірському Криму³¹. Судячи за палеомагнітною датою (11700 років тому) пам'ятка синхронна II шару Молодової V. На думку автора розкопок комплекс Вишнене 2 в Криму з'явився внаслідок просування з Подністров'я на південні молодовських мисливців слідом за сезонно мігруючими північними оленями.

Загалом фінальнопалеолітична молодовська культура за типологією крем'яних виробів і, перш за все, мікронабору належить до спільноти Центральної Європи.

Східний гравет. Під умовною назвою гравет східний або мікрогравет дослідники мають на увазі різноманітні пам'ятки України, Молдови, Костянтинівсько-Боршівського регіону Росії та Центральної Європи зі своєрідним мікрграветським набором мікролітів. Останній характеризується наявністю двох головних типів мікровкладнів з притуленим краєм ретушою краєм. Це, перш за все, численні мікрграветські вістря різноманітних типів з базисною частиною, розташованою на масивному кінці платівки, та відносно прямою, кругоретушованою спинкою. Від них походять менш численні прямокутники з крутим ретушуванням по одному довгому краю та на обох кінцях платівки. Найчисленнішими в східнограветських комплексах є так звані мікроплатівки з притуленим краєм, які в переважній більшості є уламками вищезгаданих типів мікролітів (рис. 4, 23—41).

Важливо підкреслити, що східнограветські мікроліти, як правило, невеликі за розміром і не перевищують в довжину 4 см. Класичний гравет Західної та Центральної Європи характеризується багато в чому подібними

типами мікролітів, але значно більших розмірів. Як правило, класичні граветські вістря мають довжину понад 4 см. В Україні вони представлені серед виробів пізньомолодовської культури Верхнього Подністров'я (рис. 4, 19—25), стоянок Вишене 2 у Криму, Підпоріжний II в Надпоріжжі.

Певні аналогії мікронабору східного гравету дає мадленська культура Західної Європи. Синонімом поняття східний гравет є друга фаза мікролітизації за Д. Ю. Нужним³². Класичними східнограветськими пам'ятками України та прилеглих територій є стоянки Мезин, Доброчівка, Межирічі, Гінці, Семенівка, Кайстрова Балка IV, Амвросіївка, Анетівка II, Велика Акаржа, Володимирівка, Івашково VI, Ями, Федорівка, Дмитрівка, Кам'яна Балка I та II та ін. Крем'яні комплекси східнограветських пам'яток значно різняться між собою. Складається враження, що традиція виготовлення кістяних пазових наконечників з крем'яними вкладнями-мікрграветами об'єдувала носіїв кількох окремих пізньопалеолітичних культур Східної Європи. Культурно-хронологічна періодизація східного гравету — нагальна проблема українського палеолітознавства, яка чекає свого дослідника.

Найдавніші пам'ятки східного гравету в Україні (Мезин, Амвросіївка, Ями) також датуються приблизно 22—20 тис. років тому. Схоже, що на півдні України східний гравет доживає до фінального палеоліту. До найпізніших східнограветських пам'яток належать стоянки Янісоль, Говоруха³³, Дмитрівка, Сомова Балка, Любимівка III, Каштаєва Балка³⁴, Івашково IV, Серединний Горб, Червона Гребля³⁵, Володимирівка, шари 1—3³⁶, Волоський могильник. Останнім часом пізню, фінальнопалеолітичну дату отримали стоянки Кам'яна Балка I, II на Нижньому Дону.

Приклад фінальнопалеолітичного етапу розвитку східного гравету дають верхні (1—3) шари стоянки Володимирівка на р. Синюха (рис. 6, 31—46). Крем'яна індустрія стоянки Володимирівка характеризується поступовим зменшенням виробів у напрямку від нижнього восьмого до верхнього шару. Особливо добре це простежується на розмірах нуклеусів, платівок, скребачок. Якщо скребачки та платівки нижніх 7 та 8 шарів іноді сягають довжини 10 см, то скребачки верхнього шару мають довжину 2—3 см, а платівки — 3—4 см. У верхніх шарах різко збільшується кількість бічних різців та мікрграветів. Пізньою ознакою є поява перших сегментоподібних вістер, які фактично є різновидом мікрграветів з вигнутою спинкою (рис. 4, 28, 29).

Короткі кінцеві скребачки, що нерідко переходят у підокруглі, особливо поширюються в Алереді. Саме такі скребачки характерні для шару III В стоянки Осокорівка³⁷ та для верхнього алередського горизонту стоянки Боршево II³⁸.

На мікрграветській основі у фінальному палеоліті постають вістря стоянки Янісоль у Приазов'ї та Дмитрівка. Схоже, що янісольський тип пам'яток є окремою культурною групою в межах культурної області східного гравету.

На думку Д. Ю. Нужного³⁹ архайчні сегменти азильського типу та осокорівські трапеції розвинулися з мікрграветських вістер. Отже, маємо підстави припустити участь східного гравету в генезі осокорівської та шанкобінської культур фінального палеоліту. На східнограветському генетичному підґрунті постали мезолітичні культури півдня України, обробка кременю яких була спрямована на виготовлення пазових наконечників з крем'яними мікровкладнями (культури Кукрек, можливо, донецька). Не виключений вплив мікргравету на формування кудлайлівської культури, яка в ранньому мезоліті розвивалася в Поліссі.

Осокорівська культура. Джерелознавча база культури складається з групи стоянок, розкопаних поблизу хутора Рогалик на Донеччині⁴⁰, стоянки Осокорівка ЗВ у Надпоріжжі⁴¹, зібраних на поверхні комплексів Царинка на Одещині⁴² та Леонтіївка на Нижньому Дніпрі⁴³. окремі культурологічні вироби осокорівської культури відомі на інших стоянках Одещини — Білолісся IV, Кагильник, Гаврилів Яр⁴⁴, Івашково VI⁴⁵, Оселівка в Придністров'ї, Заміль-Коба та Шан-Коба, шар 5, 6 в Криму, Сурський у Надпоріжжі, Прогон⁴⁶ та Дрімайлівка на Нижньому Дніпрі⁴⁷.

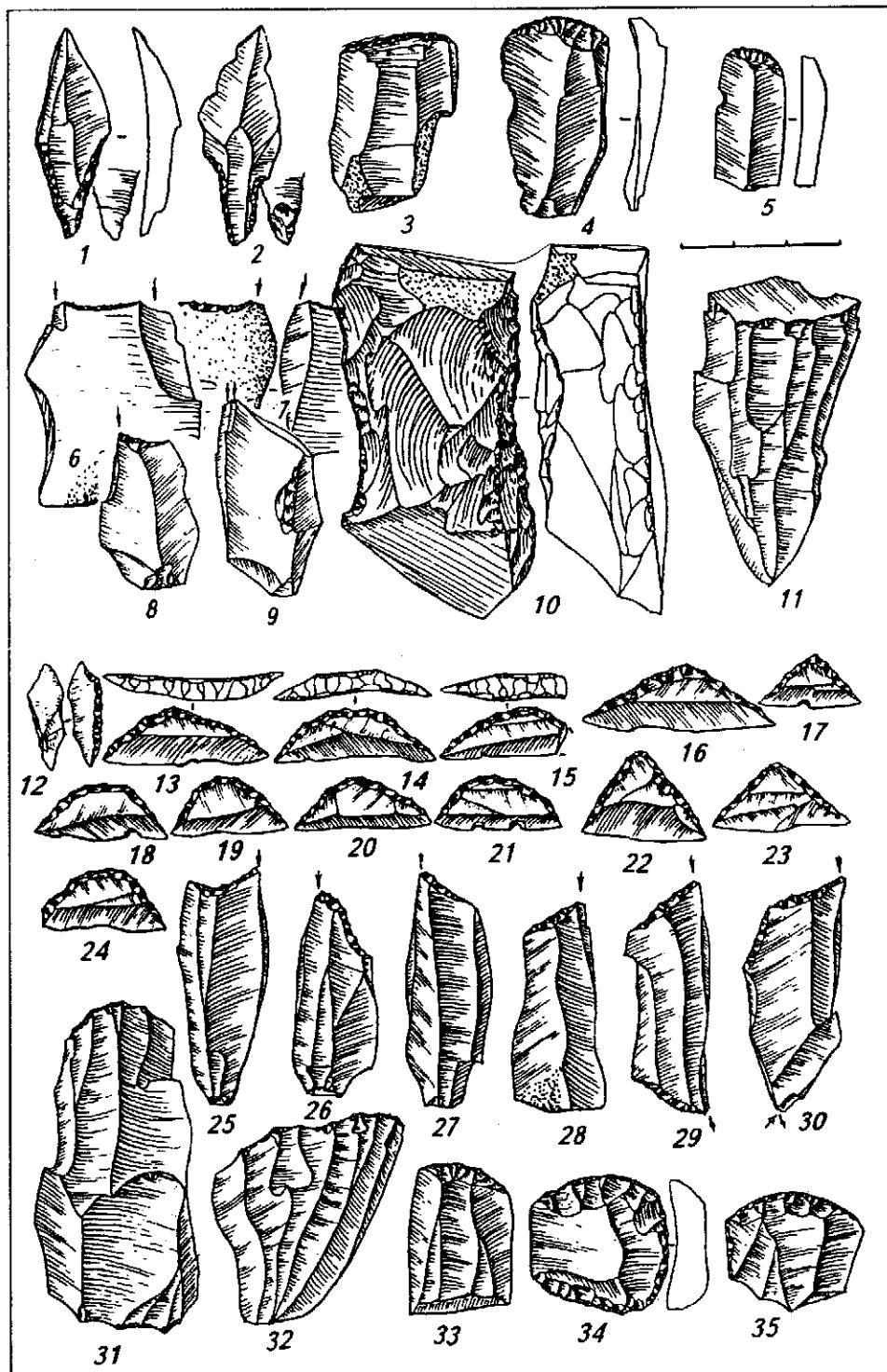

Рис. 5. Крем'яний інвентар красносільської — 1—11 (Красносілля Є та шан-кобинської — 12—35 (Фатьма-Коба, 5—6 шари) культур.

Головні пам'ятки культури концентруються на межі степу та лісостепу (рис. 1). Стоянки, як правило, розташовані на краю лісових терас річок. Їх культурний шар залягає у верхній частині лісових відкладів під голоценовим ґрунтом (рис. 2, в).

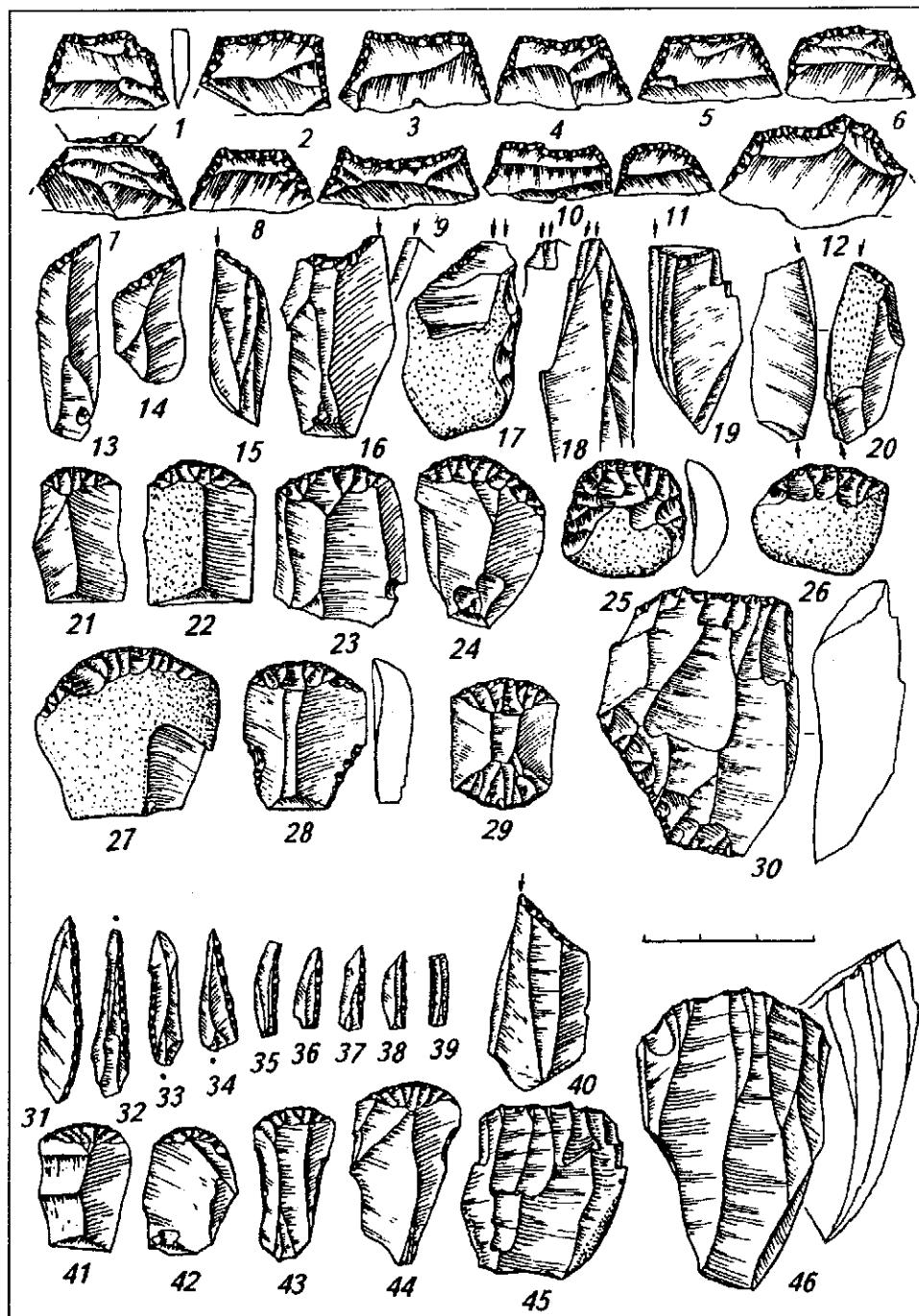

Рис. 6. Крем'яний інвентар осокорівської культури — 1—30 (Царинка) та східного гравету — 31—46 (Володимирівка, верхній піар).

Крем'яні вироби культури значні за розмірами, палеолітичного вигляду. Для первинної техніки обробки характерний м'який відбійник, одно- та двоплощинні нуклеуси (рис. 6, 30), досить високий показник платівчастості. Основний тип заготовки знарядь — платівка з нерегулярною, палеолітичною огранкою спинки.

Головною культуровизначальною ознакою пам'яток осокорівської культури є низькі трапеції з ретушшю по верхній основі, відомі під назвою трапецій осокорівського типу (рис. 4, 9—17, 6, 1—12). Нерідко ця ретуш формає

виймку на верхівці трапеції, іноді вкриває лише частину верхнього краю (рис. 6, 1—12). Поодинокими екземплярами представлена граветоїдні вістря (рис. 4, 18), платівки зі скощеним кінцем (рис. 6, 13, 14) мікрорізці (рис. 4, 8).

Найчисленніші знаряддя колекцій — скребачки, переважно кінцеві, що найчастіше виготовлялися з коротких платівчастих відщепів (рис. 6, 24—29), іноді на платівках (рис. 6, 21—23). Різців значно менше ніж скребачок. Співвідношення між ними в колекціях Царинки та Леонтіївки як 1 до 5, а Рогалика — 1 до 2,5. Переважають бічні (рис. 6, 15—17) та кутові (рис. 6, 19) форми.

Для позначення цього культурного явища різні дослідники користувалися різноманітними назвами: тип Царинка⁴⁸, осокорівсько-рогалицький тип⁴⁹, рогалицько-царинківська культура⁵⁰, осокорівська культура⁵¹. Остання назва є найбільш вдалою. Вона зручна у користуванні, походить від назви першої розкопаної пам'ятки цієї культури — Осокорівки ЗВ.

Топографія, стратиграфія, фауна та типологія знарядь дають підстави датувати культуру фінальним палеолітом. Культурні шари Осокорівки ЗВ та Рогалика залягали у верхніх горизонтах плейстоценового суглинку. У шарі ЗВ Осокорівки знайдені рештки плейстоценового бізона, коня, північного оленя, бобра, зайця, а на стоянках поблизу Рогалика — кістки плейстоценового коня переважали рештки бізона.

Нові геологічні спостереження О. Ф. Горелика при розкопках стоянок поблизу хутора Рогалика, свідчать, що їхній культурний шар залягав у алередському ґрунті та підстилаючому суглинку. Отже, є підстави погодитись з С. В. Дворяніновим та О. Ф. Гореликом і датувати ці пам'ятки Дріасом II — Алередом, тобто XI—Х тис. до н. е. У нижній частині алередського ґрунту залягав шар стоянки Леонтіївка⁵². Доалередським часом датуються за C¹⁴ комплекси Західної Європи з аналогічними трапеціями⁵³.

Виразні серії трапецій дали підстави припустити, що осокорівська культура була генетичною основою гребениківського мезоліту Північно-Західного Причорномор'я⁵⁴. О. Ф. Горелик вважає, що на її базі розвинулися пам'ятки типу Тепла на Донеччині⁵⁵. Однак ці висновки дуже проблематичні. Адже Осокорівку відділяє від вищезгаданих пізньомезолітичних спільнот Причорномор'я близько 2000 років (Пребореал, Дріас III).

Шан-кобинська культура. Джерелознавчою базою культури є група піщано-багатошарових пам'яток Південно-Західного Криму. До шан-кобинської спільноти належать нижні шари піщаних стоянок другої і першої гряди Кримських гір Шан-Коба, 4—6 ш., Фатьма-Коба, 5—6 ш.⁵⁶, Заміль-Коба, 3 ш.⁵⁷, Буран-Кая⁵⁸, Алимівський навіс, 3—4 ш.⁵⁹, грот Водопадний, 2 ш.⁶⁰, Сюрень П, в. ш.⁶¹, грот Скалистий, ш. За, 3, 2, 1⁶², деякі відкриті стоянки яйл.

Спираючись на стратиграфію печери Шан-Коба, Г. А. Бонч-Осмоловський⁶³ розрізняв два послідовні етапи розвитку кримського мезоліту — азильський і тарденуазський. М. В. Воєводський⁶⁴ запропонував для них нові назви — шан-кобинська та мурзак-кобинська стадії мезоліту гірського Криму. Д. Я. Телегін⁶⁵ виділяє гірсько-кримську культуру, в межах якої вбачає вищезгадані два етапи розвитку. Останнім часом перший отримав назву шан-кобинської, а другий мурзак-кобинської культур⁶⁶.

Шан-кобинська техніка обробки кременю загалом пізньопалеолітична. Переважають одно- та двоплощинні, однобічні зі скощеними площинами нуклеуси (рис. 5, 31, 32). Основний тип заготовок — досить грубі платівки середнього розміру з нерегулярною огранкою спинки. Численні різці представлені, головним чином, бічними ретушними (рис. 5, 25—30). Скребачки — кінцеві, коротких пропорцій (рис. 5, 33—35).

Мікроліти нерідко становлять найчисленнішу категорію знарядь, переважна більшість яких великі, грубі сегменти, зі спинкою, оформленою крутою, обрубуючою ретушшю (рис. 4, 1—5). Менш численні архаїчні, грубі трапеції та трикутники (рис. 4, 6—7), які становлять єдиний типологічний ряд з сегментами. Сегментоподібні мікроліти шан-кобинських пам'яток виготовлялися з досить грубих платівок за допомогою обрубуючої ретуші з за-

стосуванням техніки мікрорізця (рис. 5, 13—24). окрім вістря гравет, що зустрічаються у комплексах, можливо вказують на генетичну підоснову культури.

Серед кістяних виробів переважають прості вістря без зубців та пазів, різноманітні проколки.

До найдавніших комплексів культури, які очевидно датуються Алередом, належить колекція з нижніх шарів Шан-Коби, де серед мікролітів домінують довгі, грубі сегменти. У Дріасі III розміри мікролітів зменшуються, а роль трикутників, трапецій, мікрорізців зростає (Фатьма-Коба, 5—6 ш., Заміль-Коба I, Буран-Кая, Алимівський навіс). У ранньому Пребореалі провідну роль серед мікролітів відігравали невеликі сегменти та трикутники типу «лимонних часток» (рис. 4, б) (Сюрень II, в. ш.)⁶⁷.

На користь фінальнопалеолітичного віку шан-кобинської культури свідчить як типологія виробів, так і геологія та фауна її культурних шарів. На стоянці Сюрень II Е. А. Векілова⁶⁸ дослідила культурний шар шан-кобинської культури, провідною формою мікролітів якого були сегменти у вигляді лимонних часток. Його підстилав свідерський шар з верболистими наконечниками, які датуються кінцем Дріасу III — самим початком Пребореалу⁶⁹. Це дало підстави віднести останній етап шан-кобинської культури до початку Пребореалу.

Типологічно шан-кобинська спільнота належала до області романело-азильських культур, які розвивалися у Південній та Центральній Європі, а також у Криму та на Кавказі (грот Сосруко) з кінця Дріасу II до початку Пребореалу (10000+7500 р. до н. с.). Це культури Азиль півдня Франції, Романелі Італії, Федермесер Німеччини, Вітув і Тарновська Польщі, пам'ятки типу Боршево II Східної Європи⁷⁰. Як і більшість романело-азильських пещерних комплексів матеріали шан-кобинської культури залягають в жовтих глинистих відкладах Алереду та Дріасу III. Ці культури належали лісовим мисливцям, які стають особливо численними в Європі в Алереді у зв'язку з заростанням лісами прильдовикових тундростепів⁷¹.

Фауна шан-кобинських (як і інших романело-азильських стоянок) представлена лісовими копитними (благородний олень, косуля, кабан), а також невеликою кількістю плейстоценових видів (сайгак, кінь, осел, гіантський олень, бізон, піщанний лев)⁷². Це ще один доказ фінальнопалеолітичного віку культури.

Перші дослідники шан-кобинських пам'яток вважали їх автохтонним явищем, хоча і відносили до середземноморської провінції мезоліту⁷³. Якщо С. М. Бібіков⁷⁴ виводив культуру з Кавказу, то Д. Я. Телегін⁷⁵ від наступівської та кебарацької культур Близького Сходу. На думку Д. Ю. Нужного⁷⁶ шан-кобинська культура постала внаслідок подальшої геометризації мікргравету Східної Європи.

О. О. Яневич⁷⁷, користуючись висновками В. М. Даниленка⁷⁸ та В. Н. Станка⁷⁹ щодо генези стоянки Білолісся на Одещині, вважає, що шан-кобинська культура виникла внаслідок міграції лісових мисливців тардегравету Балкан до Криму.

Шан-кобинська людність у Пребореалі вірогідно брала участь у формуванні мурзак-кобинської культури гірського Криму.

Узагальнюмо коротко динаміку культурно-історичних процесів, що відбувались у фінальному палеоліті на території України.

В Алереді людність культури Броме-Лінгбі Ютландії просунулась на схід до бассейнів Вісли, Німану, Верхнього Дніпра, Північного Полісся і досягла витоків Волги. На початку Дріасу III східноєвропейський варіант культури Лінгбі (пам'ятки типу Аносово), трансформувався у красносільську культуру, яка на півдні зайняла все Полісся.

У цей же час від традицій Східного Лінгбі відгалужилася свідерська культура, якої мешкали в басейнах Вісли, Німану, Прип'яті в середині — другій половині Дріасу III. Післяльдовикове потепління змусило свідерських мисливців на північного оленя напочатку Пребореалу мігрувати у північно-східному напрямку в басейни Даугави, Оки, Верхньої Волги, де на їхньому підґрунті постала постсвідерська мезолітична спільнота⁸⁰.

Протягом Дріасу III свідерці витіснили красносільську людність у східному напрямку на Десну, Верхній Дніпро, Сож, Верхню Волгу. У процесі взаємодії споріднених за походженням свідерської та красносільської культур виникли синкретичні пам'ятки, в інвентарі яких органічно поєднувалися елементи обох культурних традицій (пам'ятки типу Смячка, Яново, Раска). Просуваючись на схід, красносільська людність асимілювала носіїв місцевих пізньопалеолітичних традицій, які лишили пам'ятки типу Боршево II з сегментоподібними вістрями. На цьому підґрунті на рубежі плейстоцену та голоцену постала пісочнорівська культура з деснинським, верхньодніпровським та верхньоволзьким локальними варіантами (культури Пісочний Рів, гренська, ієнівська). На Десні ця людність існувала до кінця мезоліту, лишивши пам'ятки типу Студенок, які стали підґрунттям місцевого ямково-гребінцевого неоліту.

Отже, у Східній Європі між Віслою та Верхньою Волгою з Алереду до Атлантикуму, тобто протягом 4 тис. років розвивалася лінгбійська культурна традиція. Найдавніший етап представлений алередськими пам'ятками Східного Лінгбі (тип Аносово). У Дріасі III на їх підґрунті виникла красносільська культура, на базі якої в ранньому голоцені постала пісочнорівська культура, яка проіснувала до кінця мезоліту. Межі між етапами розвитку лінгбійської культурної традиції у Східній Європі не завжди чіткі. Тому відомі численні перехідні пам'ятки між Східним Лінгбі і Красносіллям (Великий Мідськ, Берестенево, Красносільськ б) між красносільською і пісочнорівською культурами (Боровка, Гренськ, Усть-Тудовка).

На південь від Деснянського Полісся, в лісостепах між Середнім Дніпром і Середньою Волгою, куди красносільські нащадки Лінгбі не просувалися, культурні традиції Боршево II розвивалися у чистому виді. У Пребореалі воно трансформувалися в зимівниківську культуру Лівобережної України та Усть-камську Середнього Поволжя. Відкриття аналогічних пам'яток слід очікувати в басейні Дону.

У Подністров'ї до кінця палеоліту розвивалася молодовська культура, яка входила до епіграветської культурної області Центральної Європи. Простежуються сліди просування цієї людності у Крим та на Нижній Дніпро.

Деякі спостереження дають підстави припускати, що східний гравет або мікрагравет, який поширився в Україні ще в середині пізнього палеоліту, дожив до фіналнопалеолітичної доби. У цей час його мікронабір почав геометризуватися. Так виникли фіналнопалеолітична осокорівська та шан-кобинська культури з ранніми трапеціями та сегментами. Не виключено, що найпізніший мікрагравет лісостепової та степової України брав участь у формуванні кудлайвської ранньомезолітичної культури Полісся та кукрекської культури Півдня України.

Шан-кобинська культура гірського Криму, що датується Алередом та Дріасом III представлена у степовому Причорномор'ї стоянкою Білолісся. В. Н. Станко та О. О. Яневич вважають, що це явище виникло на півдні України внаслідок просування на схід носіїв тардграветських традицій Подунав'я та Балкан.

Актуальною є проблема хронологічної кореляції осокорівської, шан-кобинської та зимівниківської культур півдня України. Узагальнюючи дані геології палинології, палеозоології, радіовуглецевого аналізу та типології крем'яних виробів можна зробити висновок, що осокорівська культура, поставши в Белінгі розвивалася в Алереді. Стоянка Білолісся шан-кобинської культури датується Дріасом III. Зимівниківська культура існувала у Пребореалі та Бореалі.

Отже, пам'ятки типу Білолісся Надчорномор'я хронологічно займали місце між осокорівськими та зимівниківськими. Не виключено, що деякі з них співіснували з пізнім етапом осокорівської культури і раннім зимівниківської. Про це свідчить наявність окремих трапецій осокорівського та зимівниківського типів серед виразної серії грубих шан-кобинських сегментів стоянки Білолісся, та пам'яток шан-кобинської культури Криму. Вірогідно, пам'ятки з аналогічними азильськими сегментами в Алереді та Дріасі III були поширені не тільки в Криму, на Одещині та у Центральній Європі, але і

у лісостеповій Україні. Про це свідчать виразні серії грубих сегментів та ножів типу Федермесер на ранньомезолітичних стоянках Загай I, В'язівок 4а, Пісочний Рів. У літературі цей український аналог культурної області Федермесер Центральної Європи та Азія Середземномор'я отримав назву пам'яток типу Боршево II⁸¹.

Примітки

- ¹ Станко В. Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья.— К., 1992.— С. 86.
- ² Герасименко Н. Н. Природная среда древнего человека Донбасса в голоцене // Оточуюче середовище і стародавнє населення України.— К., 1993.— С. 34.
- ³ *Prahistoria ziem Polskich*.— Paleolit i mesolit.— Warszawa, 1975.— Т. 1.— С. 181; Зализняк Л. Л. Охотники на северного оленя Українського Полесья в фінальному палеоліті.— К., 1989.— С. 112.
- ⁴ Палеогеография Европы за последние 100 тыс. лет.— М., 1982.— Карта 11.
- ⁵ Хотинський Н. А. Голоцен Східної Європи.— М., 1977.— С. 183.
- ⁶ Римантене Р. К. Палеолит и мезолит Литвы.— Вильнюс, 1971; Schild R. Pozny paleolit // Prahistoria ziem polskich.— Paleolit i mezolit.— Warszawa, 1975; Kołkowski S. Queiques le bromien // Acta archaeologica.— vol. 46.— Kobenhaven, 1975.— С. 134—142; Кольцов Л. В. Финальный палеолит и мезолит Южной и Восточной Прибалтики.— М., 1977; Зализняк Л. Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья.— К., 1984; Зализняк Л. Л. Деснянська мезолітична культура // Археологія.— 1984.— С. 46; Зализняк Л. Л. Культурно-хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья // Памятники каменного века Левобережной Украины.— К., 1986; Зализняк Л. Л. Охотники на северного оленя...; Зализняк Л. Л. Красносельская и песчаноровская культуры Полесья // Час, помінки, людзі.— Мінск, 1993; Zalisnyak L. L. Tanged points culture in Eastern Europe // Tanged points cultures.— Lublin, 1993; Szymczak K. Perstnian culture — the Eastern Equivalent of the lyngby culture in the Neman basin // Late Glacial in Central Europe.— 1987.— С. 267—276; Sulgostowska Z. Prahistoria miedzyrzecza Wisly, Niemna i Dniestru u schyku plejstocenu.— Warszawa, 1989.— 255 s.
- ⁷ Зализняк Л. Л. Охотники...— С. 12—15.
- ⁸ Sinitsyna G. Problems of the mesolithic of Valdaya // Tanged points cultures.— Lublin, 1993.— Р. 34.
- ⁹ Зализняк Л. Л. Охотники...— С. 16.
- ¹⁰ Kudryashov V., Lupnitskaya O. Sites with tanged points in Byalarussian part of Neaman river basin // Tanged points cultures.— Lublin, 1993.— Р. 21.
- ¹¹ Зализняк Л. Л. Охотники...— С. 77, 164.
- ¹² Kołkowski L. Die epipaleolithischen Kulturen in Swidry und Chwalibogowice // Praistoriche Zeitschrift.— 1936.— Т. 26.
- ¹³ Krukowski S. Sprawozdanie z działalności Państwowego Urzędu Konserwatorskiego na Okręg Południowy // Wiadomości arch.— 1926.— Т. 6.— С. 81—95; Krukowski S. Paleolit Polski.— Kraków, 1939.— 203 s.
- ¹⁴ Sawicki L. Przemysł swiderski stanowiska wydmowego Świdry Wielkie // Przegląd Archeologiczny.— 1935.— Т. 5.— Z. 1.— С. 12—40.
- ¹⁵ Schild R. Pozny paleolit...; Schild R. Terminal Paleolithic of the North European Plain: a Review of Lost Chances, Potential, and Hopes // Advances in world archaeology vol. 3.— Academic Press, 1984.— Р. 193—274; Chmielewska M. Pozni paleolit pradoliny Warszawsko-Berlińskiej.— Wrocław, 1973.— 276 s. Sulgostowska Z. Prahistoria...
- ¹⁶ Римантене Р. К. Указ. соч.
- ¹⁷ Кольцов Л. В. Указ. соч.; Зализняк Л. Л. Охотники на северного оленя...
- ¹⁸ Зализняк Л. Л. Охотники...— Рис. 5.
- ¹⁹ Зализняк Л. Л. Охотники...— С. 127, 128; Зализняк Л. Л., Яневич О. О. Свідерські мисливці гірського Криму // Археологія.— 60.— 1987.— С. 6—17.
- ²⁰ Taute W. Stielspitzen-Gruppen in prehistoric Europe.— Köln, 1968.— 318 s.; Schild R. Pozny paleolit...— Р. 333.
- ²¹ Зализняк Л. Л. Охотники...— Рис. 5.
- ²² Schild R. Pozny paleolit...— Р. 258—338.
- ²³ Зализняк Л. Л. Охотники...— С. 80—89.
- ²⁴ Так же.
- ²⁵ Черніши О. П. Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту.— К., 1975.— С. 132.
- ²⁶ Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України.— К., 1982.— С. 33.
- ²⁷ Палеоліт ССР.— М., 1984.— С. 216—218, 260.
- ²⁸ Иванова И. К. Геология и палеогеография стоянки Кормань IV на общем фоне геологии

ческой истории каменного века Среднего Приднестровья // Многослойная стоянка Кормань IV.— М., 1977.— С. 126—180.

- ²⁹ Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки...— С. 158; *Мезоліт ССР*.— М., 1989.— С. 122.
- ³⁰ *Палеоліт ССР*.— С. 217.
- ³¹ Яневич А. А. Новая финальнопалеолитическая стоянка Вишненое II в Крыму // Пізньопалеолітичні пам'ятки центру Північного Причорномор'я.— Херсон, 1992.— С. 20—31.
- ³² Нужний Д. Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці.— К., 1992.— С. 64.
- ³³ Кротова А. А. Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины // Памятники Левобережной Украины.— К., 1986.— С. 58—60.
- ³⁴ Оленковский Н. П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра.— Херсон, 1991.— С. 42, 50, 110, 111.
- ³⁵ Смолянинова С. П. Палеолит и мезолит степного Побужья.— К., 1990.
- ³⁶ Черніши О. П. Володимирська палеолітична стоянка.— К., 1953.
- ³⁷ Борисковский П. И., Праслов Н. Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья // САИ.— 1964.— № 5.— Табл. XXII.
- ³⁸ Палеоліт Костенковско-Боршевского района на Дону.— Л., 1982.— С. 217—219.
- ³⁹ Нужний Д. Ю. Вказ. праця.
- ⁴⁰ Локтишов С. О. Палеолітична стоянка Акімівська Балка на р. Єzug Ворошиловоградської області // Палеоліт і неоліт України.— К., 1947.— Т. 1; Телегін Д. Я. Вказ. праця.— С. 78, 79; Телегін Д. Я. Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР.— К., 1985.— С. 102; Горелик А. Ф. Мезоліт бассейна Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья.— Л., 1986.— С. 5, 6.
- ⁴¹ Левицький І. Ф. Розкопки палеолітичної стоянки на балці Осокорівській в 1946 р. // АП УРСР.— 1949.— Т. 2; Колосов Ю. Г. Некоторые позднепалеолитические стоянки Порожистой части Днепра (Осокоровка, Дубовая Балка, Ямбург) // САИ.— 1964.— А 1—5.— С. 42—46.
- ⁴² Станко В. Н. Ранний мезолит степей Северного Причерноморья // Первобытная археология — поиски и находки.— К., 1980.— С. 102; Станко В. Н. К проблеме сложения гребениковской культуры // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья.— К., 1986.— С. 15—21; Смолянинова С. П. Палеоліт и мезоліт...— С. 59—62.
- ⁴³ Оленковский Н. П. Стоянка Леонтьевка на Нижнем Днепре // Материалы по археологии Северного Причерноморья.— К., 1983.
- ⁴⁴ Станко В. Н. Ранний мезолит степей...— С. 88.
- ⁴⁵ Григорьева Г. В. Позднепалеолитические памятники с геометрическими микролитами в Северном Причерноморье // Пізньопалеолітичні пам'ятки центру Північного Причорномор'я.— Херсон, 1992.— С. 13.
- ⁴⁶ Нужний Д. Ю. О сложении мезолита в Днепровском Надпорожье.— К., 1986.— С. 26—36; Нужний Д. Ю. Розвиток мікролітичної техніки...— С. 33.
- ⁴⁷ Оленковський М. П. Пам'ятки мезоліту та неоліту.— Херсон, 1982.— С. 5, 6.
- ⁴⁸ Станко В. Н. Ранний мезолит степей...
- ⁴⁹ Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки...
- ⁵⁰ Горелик А. Ф. Мезоліт Северского Донца...
- ⁵¹ Оленковський М. П. Пізній палеоліт Нижнього Подніпров'я // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР.— К., 1989.— С. 158.
- ⁵² Там же.— С. 54.
- ⁵³ Григорьева Г. В. Позднепалеолитические памятники...— С. 19.
- ⁵⁴ Станко В. Н. Проблема сложения...— С. 24—26.
- ⁵⁵ Горелик А. Ф. Мезоліт Северского Донца...
- ⁵⁶ Бонч-Осмоловский Г. Итоги изучения Крымского палеолита // Труды второй конференции АИЧП.— М., 1934.— Вып. 5; Бибиков С. Н. Позднепалеолитические поселения в навесе Шан-Коба и гроте Мурзак-Коба в Крыму // КСИА АН ССР.— 1946.— XIII; Бибиков С. Н. Раскопки в навесе Фатьма-Коба в 1956 г. // КСИА АН УССР.— 1959.— № 8; Бибиков С. Н. Раскопки в навесе Фатьма-Коба и некоторые вопросы изучения мезолита Крыма // МИА.— 1966.— № 126.
- ⁵⁷ Крайнов Д. А. Пещерная стоянка Замиль-Коба 1 // Труды ГИМ.— 1938.— № 8.
- ⁵⁸ Бадер Н. О. О соотношении культур верхнего палеолита и мезолита Крыма и Кавказа // СА.— 1961.— № 4.
- ⁵⁹ Формозов А. А. Периодизация мезолитических стоянок Европейской части ССР // СА.— Т. XXI.— 1954; Столляр А. Д. Мезолитические комплексы Алимовского навеса в Крыму // КСИА АН ССР.— 1961.— № 84.
- ⁶⁰ Колосов Ю. Г. Раскопки пещеры Кара-Коба в Крыму // КСИА АН УССР.— 1960.— Вып. 10.
- ⁶¹ Векилова Е. А. К вопросу о связях населения на территории Крыма в эпоху мезолита // МИА.— 1966.— № 126.

- ⁶² Коен В. Ю. Финальный палеолит горного Крыма.— Автореф дис... канд. ист. наук.— К., 1991.— С. 11.
- ⁶³ Бонч-Осмоловский Г. Указ. соч.
- ⁶⁴ Воеводский М. В. Мезолитические культуры Восточной Европы // КСИИМК.— 1950.— № 31.
- ⁶⁵ Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки...
- ⁶⁶ Зализняк Л. Л., Яневич О. О. Вкaz. праця.— С. 11; Нужний Д. Ю. Розвиток мікролітичної...— С. 31—39; Коен В. Ю. Указ. соч.— С. 10, 11.
- ⁶⁷ Векилова Е. А. Указ. соч.
- ⁶⁸ Там же.
- ⁶⁹ Schild R. Pozny paleolit Krymu a cykl Mazonszanski // Archeologia Polski.— Warszawa.— 1966.— X.— 2.
- ⁷⁰ Kozłowski S. Cultural differentiation of Europe from 10-th to 5-th milleniuw B. C. Warsaw, 1975.— 260 р.; Зализняк Л. Л. О генетической подоснове таценки-кудлаевской культуры // Древности Среднего Поднепровья.— К., 1981.— С. 5—12.
- ⁷¹ Зализняк Л. Л., Яневич О. О. Вкaz. праця.— С. 11, 12.
- ⁷² Векилова Е. А. Каменный век Крыма. Некоторые итоги и проблемы // МИА.— 1971.— № 173; Бибиков В. И. Охотничий промысел в палеолите и мезолите Северного Причерноморья // КСИА.— 1985.— № 181.— С. 17, 18.
- ⁷³ Бонч-Осмоловский Г. Указ. соч.; Бадер Н. О. Указ. соч.; Формозов А. А. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке.— М., 1959; Векилова Е. А. Календарный век Крыма...
- ⁷⁴ Бибиков С. Н. Раскопки в навесе Фатьма-Коба и некоторые вопросы...
- ⁷⁵ Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки...
- ⁷⁶ Нужний Д. Ю. Розвиток мікролітичної...
- ⁷⁷ Яневич А. А. К проблеме западных генетических связей раннего мезолита горного Крыма // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья.— Херсон, 1990.— С. 27, 28.
- ⁷⁸ Даниленко В. Н. Неолит Украины.— К., 1969.
- ⁷⁹ Станко В. Н. Ранний мезолит степей...— С. 97.
- ⁸⁰ Зализняк Л. Л. Охотники на северного оленя...— С. 80—89.
- ⁸¹ Там же.

Л. Л. Зализняк

ФИНАЛЬНЫЙ ПАЛЕОЛИТ УКРАИНЫ

В Европе в финальном палеолите (14—10 тыс. лет назад) приледниковые ландшафты начали трансформироваться в современные природно-климатические зоны. Это привело к передвижениям первобытного населения и существенным изменениям на этнокультурной карте материка. Археологические культуры Украины этого времени представляли собой частные проявления более широких культурных областей финального палеолита Европы. Это молодовская культура европейского гравета, так называемый восточный гравет или микрографет, осокоровская культура, шан-кобинская культура романелло-азильской области, красносельская и свидерская культурные области культур с наконечниками стрел на пластинах.

L. L. Zaliznyak

FINAL PALEOLITH OF UKRAINE

Subglacial landscapes in Europe have begun transforming into modern nature-climatic zones in the final paleolith (14—10 thou. years ago). That induced migration of primitive population and substantial changes on the ethnocultural map of the continent. Archaeological cultures of Ukraine at that period represented particular evidences of wider cultural regions of final paleolith of Europe. They were as follows: Molodovian culture of the European gravet, the so-called eastern gravet or microgravet, Osokorovian culture of the Romanello-Azilian region, Krasnoselian and Svederian culteres, ergions of culteres with arrow-goads on plates.

Одержано 17.04.94.

ДІОНІСІЙСЬКІ СЮЖЕТИ НА ПАМ'ЯТКАХ ТОРЕВТИКИ ІЗ СКІФСЬКИХ КУРГАНІВ

М. В. Русєєва

Статтю присвячено діонісійським сюжетам різних пам'яток торевтики із скіфських курганів V—IV ст. до н. е. Аналізуються основні типи зображень і відзначається їх роль у культурі скіфського населення.

У культурі кочових скіфів протягом їх історичного розвитку надзвичайну роль відігравали відносини з греками Північного Причорномор'я. Завдяки цим інтенсивним зв'язкам, у скіфських курганах особливо кінця V—IV ст. до н. е. знайдено чимало пам'яток, виготовлених грецькими майстрами. Різними шляхами вони надходили до скіфів і, звичайно, значною мірою сприяли їх знайомству з грецьким мистецтвом, надавали змогу візуально побачити деякі сцени з життя і релігії еллінів і взагалі впливали на світогляд кочовиків.

Серед численних виробів із скіфських курганів привертають увагу зображення сuto еллінських міфологічних персонажів, якими скіфологи цікавились значно менше, ніж тими творами, що мають безпосереднє відношення до життя скіфів. У першу чергу до них належать пам'ятки мистецтва, які можна було б об'єднати тематично як діонісійські сюжети. До нашого часу вони ще не узагальнені і в цьому аспекті не проаналізовані. Лише фігурки вакханок, що прикрашали жіночі елліно-скіфські головні убори, стали предметом окремого вивчення¹. Деякі вироби також детально розглядались в різних публікаціях². Враховуючи їх різноманітність і чисельність доцільно спочатку охарактеризувати сюжети на пам'ятках торевтики³.

Перш за все, згадаємо широко відому розповідь Геродота про скіфського царя Скіла⁴. Він був сином царя Аріаніфа та еллінки з Істрії, котра навчила його своїй мові та звичаям. Завдяки цьому Скіл був схильний до грецького образу життя і навіть поклонявся грецьким божествам. Він одружився з ольвіополіткою і мав в Ольвії великий палац, прикрашений скульптурами сфінксів та грифонів. Одного разу він забажав, щоб його посвятили в містерії Діоніса Вакха, релігію якого скіфи, за свідченням Геродота, зневажали тому, що вона ніби-то примушувала людей впадати в безумство. Воїни, що прийшли разом із своїм царем, були залишені за брамою міста і тільки при сприянні одного із греків побачили вакхічну процесію, в якій брав участь і Скіл. Невдовзі після цього його було вбито за порушення скіфських звичаїв.

За дослідженнями вчених Скіл був реальною історичною особою⁵. Деякі з них навіть вважають, що у другій четверті V ст. до н. е. за його царювання Ольвія та Ніконій знаходилися під скіфським протекторатом⁶.

Розповідь Геродота належить до найраніших свідчень про сприймання скіфською елітою вакхічного культу Діоніса. Отже, маючи на увазі такі цікаві писемні дані, є сенс простежити, наскільки вони знайшли відображення в археологічних матеріалах із скіфських курганів V—IV ст. до н. е.

Дійсно, у першій половині V ст. до н. е. в скіфських похованнях лише іноді зустрічаються конкретні джерела про поширення діонісійства⁷. У цей час скіфи і навіть їх сліта в основному вороже ставились не тільки до грецьких вакхічних церемоній, але, можливо, протистояли і масовому пияцтву.

Тільки починаючи з кінця V і особливо в IV ст. до н. е. найбагатші кургани Скіфії дають величезну кількість амфор та іншого посуду (кіліки, канфари, чаши, кубки, кратери і ритони) для зберігання і пиття вина. Все це говорить про те, що не лише в житті, але й для потойбічного світу скіфська

еліта намагалась забезпечити себе всім необхідним, що було пов'язано з винопиттям. До того ж, як вказує багато хто з давніх авторів, скіфи на відміну від еллінів пили вино, не розбавлене водою.

Судячи за зображеннями на золотих платівках богині, що сидить на троні з дзеркалом у руках і скіфа, який стоїть перед нею і п'є вино з ритона та сцени братання, де два скіфи п'ють вино з такої ж посудини, цей трунок став невід'ємною частиною деяких скіфських обрядів часу розквіту Великої Скіфії.

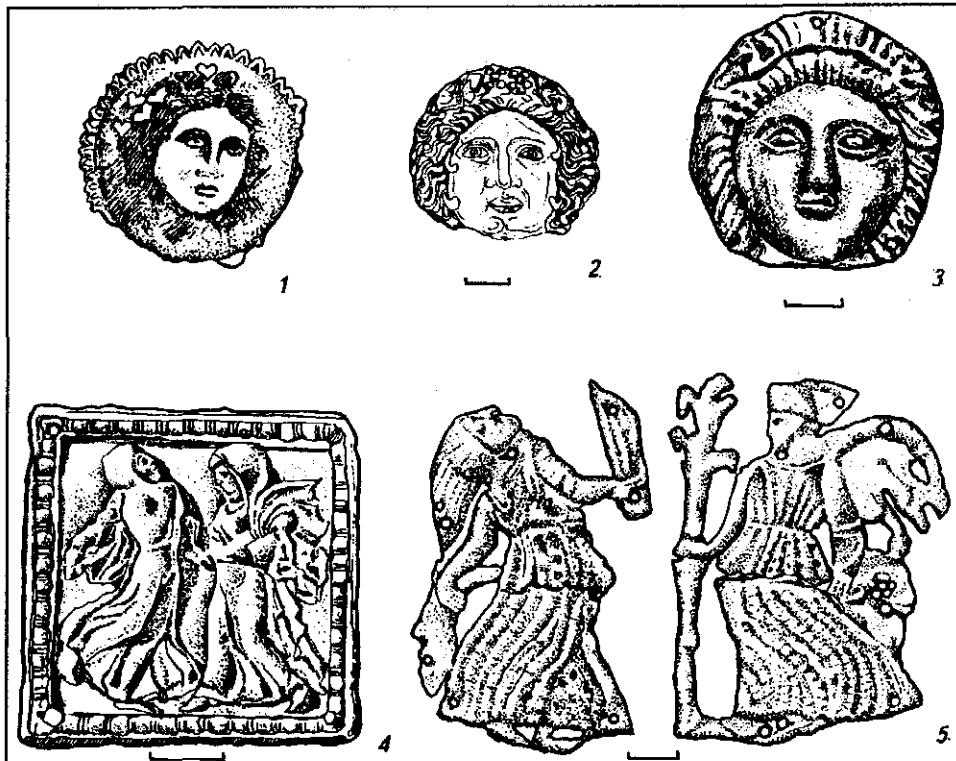

Рис. 1. Зображення Діоніса та менад:
1 — срібний медальйон з зображенням голови Діоніса; 2 — золота платівка у вигляді голови Діоніса; 3 — срібна платівка у вигляді голови Діоніса; 4 — золота платівка з зображенням менад; 5 — золоті платівки у вигляді менад.

Тепер звернемось безпосередньо до тих матеріалів, які свідчать про поширення в середовищі скіфських номадів діонісійських сюжетів на різних витворах творчості.

За весь час розкопок курганів, матеріали яких були опубліковані, розрізняються зображення голови бога Діоніса, його найближчих супутників — сатирів, Пана та менад, а також композиційні сцени на металевому посуді та зброй.

Платівки з головою Діоніса знайдені в багатьох курганах. Усі вони мають круглу форму і невеликі розміри (висота — 37—50 мм). За хронологією поховань та стилістичними ознаками можна визначити серед них чотири типи.

Найпоширенішими є платівки з кургану Куль-Оба. Вони зроблені у вигляді молодого чоловічого обличчя у фас з пишними кучерями. Зачіску прикрашає широка стрічка і вінок із листя та ягід плюща (рис. 1, 2)⁸. Обличчя правильної округлої, зірда овальної форми, прямий ніс та повні губи. Рельєфно позначені повіки. На очах деяких з них можна простежити невеличкі заглиблення — зіниці. Пишні хвилясті локони зачесані над лобом на дві половини і трактовані у вигляді завитків. Голова вирізувалась по контуру і виготовлялась у високому рельєфі технікою штампу.

Подібні зображення молодого Діоніса знайдені в інших скіфських курганах.

нах IV ст. до н. е.: Чортомлик, Лугова Могила, Олександрополь, Огуз тощо⁹. Л. В. Копсікіна датує платівки з Куль-Оби першою половиною IV ст. до н. е. і відзначає, що прикраси такого типу були поширені також у середині — другій половині IV ст. до н. е.¹⁰, що підтверджується їх знахідками, наприклад, у Чортомлику¹¹.

З кургану Товста Могила походять срібні, плаковані золотою фольгою, круглі оздоби із зображенням голови Діоніса у фас, які за своїми художніми рисами та технікою виготовлення належать до другого типу. Б. М. Мозолевський вважав, що на них передано жіноче обличчя¹². На відміну від попередніх зображень, округла голова бога рельєфно виступає на фоні платівки і по краю оздоблена двома пружками, що надає їй більшої виразності. Трикутної форми лоб плавно переходить у рівний довгий ніс, мигдалеподібні очі з добре позначеними зіницями, невеликі, ледь розтулені повні уста, м'які широкі щоки в багатьох відношеннях близькі куль-обинському і чортомлицькому Діонісу. Але тут виразніше показана товста стрічка, що з обох боків заходить у волосся, яке дрібними хвилястими пасмами облямовує обличчя до ніби підрізаного знизу підборіддя. Всі ці художні особливості надають йому вигляду маски, що взагалі було притаманне для діонісійських образів. Подібні прикраси поки що не відомі в інших курганах.

До третього типу належать теж унікальні срібні платівки у вигляді голови Діоніса з кургану Гайманова Могила (рис. 1, 3)¹³. Рельєфне зображення чоловічої голови у фас вирізане за контуром коротких перевитих кучерів. Риси молодого обличчя, порівняно з попередніми зображеннями передані схематично. Довгий прямий ніс, що продовжує лінію лоба, широкі мигдалеподібні очі з припухлими повіками, ледь відкриті вуста, зачіска з кучерявого волосся теж споріднюють цей образ з попереднім.

Окрім платівок привертає увагу маленький срібний медальйон з кургану Карагодеуашх, на жаль, дуже пошкоджений (четвертий тип) (рис. 1, 1)¹⁴. Майже скульптурна голівка Діоніса показана у три четверті. М'яким рисам овального обличчя надано індивідуальності. Живописна маса пишних довгих кучерів утворює трикутник над лобом — гладеньким з опуклими надбровними дугами. Зовнішні кутики великих очей з підкresленими зіницями трохи опущені. Ніс майже не зберігся. Стулені припухлі вуста нібито стиснуті з обох боків, завдяки чому з'являються маленькі ямочки. Підборіддя ледь виступає. Верхня частина обличчя домінує над нижньою і складається враження буцімто Діоніс дивиться вверх. Волосся прикрашає дуже пошкоджений вінок із листя плюща. По краю медальйон був оздоблений овами.

Слід додати, що стосовно іконографії розглянутих вище платівок існують різні точки зору. Починаючи з І. Толстого та М. Кондакова вони часто приписувалися Горгоні Медузі¹⁵. На підставі золотого вінка з листя селери на голові Медузи римського часу дослідники до її зображень віднесли і набагато раніше та стилістично зовсім інші куль-обинські платівки з головою Діоніса, де згідно їх трактуванню, начебто, теж був вінок із селери і плюща. Однак, більшість вчених схиляються до думки, що на них зображенено молодого Діоніса¹⁶.

У своїй основі цей мотив боспорськими торевтами був скопійований із статуї Діоніса, яка, цілком можливо, на той час стояла в Пантикапеї¹⁷, або ж з рисунків на вазах. Деякі риси в зображені божества близькі мармуровій голові афінського виробництва середини IV ст. до н. е. з Ольвії¹⁸. На ній теж пишна маса хвилястого волосся, яке симетрично поділено на два боки. Зачіску прикрашає вінок із виноградного листя з гронами. Над чолом — товста стрічка, яка ховається далі у волоссі. «Зачіска, вінок і сам характер обличчя надзвичайно м'який (жіночий) не залишають сумніву, що голова належала статуї Діоніса добре відомого і досить поширеного типу» — зазначав Б. В. Фармаковський¹⁹. Його визначення підтверджується, багатьма знахідками в Греції²⁰.

Молодий Діоніс з кучерявим волоссям у вінку з плюща з характерними жіночими рисами показаний і на пантикапейській пеліці першої половини IV ст. до н. е. в оточенні елевсінського кола божеств²¹. Інтерпретація образу Діоніса на платівках дуже близька саме цьому зображеню.

Деяку схожість у трактуванні образів Діоніса та Медузи можна пояснити тим, що торевти користувались одними і тими ж штампами. Виготовлення платівок могло належати певній майстерні, в якій не прагнули створити новий образ, а йшли вже випробуваним шляхом. Найлегше було зробити платівку за якимось зразком. До того ж, сама техніка штампування, як відомо, призводила до одноманітності і ремісницького вигляду. Проте і в цьому випадку схожість між Діонісом та Медузою лише поверхова. При вдумливому і детальному розгляді кожного витвору одразу ж впадають в очі відмінності в переданні атрибутів і конкретних рис обличчя.

Крім голови Діоніса значно більша кількість знахідок прикрашена образами сатирів — найближчих супутників цього бога²². У давньогрецькому мистецтві їх зображали у вигляді бородатих і безбородих чоловіків з хвостами і рогами.

Н. О. Онайко розділила золоті платівки на чотири типи: бородатий сатир управо; бородатий сатир вліво; безбородий сатир управо; бородатий сатир у фас²³. За стилістичними ознаками і хронологією ці досить різноманітні зображення можна умовно поділити на три типи: стилізовані, грубо-утрировані та реалістичні образи старших і молодших сатирів.

До першого типу належать дуже стилізовані голови сатирів з Другого Семибратнього кургану²⁴. Для цього образу ще характерні архаїчні тваринні риси: короткі роги і вуха цапа, широкий тупий ніс (рис. 2, 1). Такого типу зображення не мають аналогій на території Північного Причорномор'я і, швидше за все, були довізними, певно, з Аттіки, як і срібний посуд з цього кургану.

Вирізана за контуром голови золота платівка виготовлена в техніці штампу з подальшою проробкою. Туноне обличчя у вигляді маски начебто прооране безліччю зморшок. Виступаючі надбровні дуги і відвіслі повіки ще більше підкреслюють широко відкриті очі. Короткі козячі роги та вуха надають сатирові страхітливого вигляду. Довгі вуса та лопатоподібна борода передані в архаїчному стилі за допомогою невеличких квадратиків, що імітують кучерики.

На срібній чаші з Другого Семибратнього кургану навколо випуклого омфалу викарбувані двадцять чотири голівки сатирів з довгими гострокінцевими вухами, що підняті вгору і щільно прилягають до волосся²⁵. Старечі обличчя з довжелезними вусами та густими бородами вкриті маленькими зморшками. Чітко, майже скульптурно передані пасма волосся, надбровні дуги та повіки. Ці зображення зроблені у більш реалістичній манері, що з одного боку, було зумовлено самою річчю — коштовно-ритуальною чашею, а з другого — роботою більш талановитого і досвідченого майстра. Срібний посуд з Семибратніх курганів прийнято вважати привезеним з Аттіки і датувати другою чвертю — серединою V ст. до н. е.²⁶. Отже, початок для створення образів сатирів, як і Діоніса, було покладено афінськими художниками. Боспорські торевти багато в чому наслідували завезені зразки, які тут довгий час зберігались.

Слід також звернути увагу, що в Другому Семибратньому кургані окрім названих речей знаходились золоті платівки з голівками бичків і баранів, виготовлених у такій же архаїзовано-стилізованій манері²⁷. Це наштовхує на думку, що існувала ціла серія виробів, пов'язаних з діонісійською символікою вже біля середини V ст. до н. е., які спеціально були покладені в поховання, певно, тому, що померлий мав якесь відношення до культу Діоніса. Визнано, що оскільки Діоніс поставав у вигляді тварини, особливо бика чи козла, то йому в жертву найчастіше приносили цих істот. У потойбічному світі їх мали замінити зображення.

До другого типу належать найпоширеніші варіанти зображень голів сатирів, що зустрічаються на численних платівках і посуді та знаходять аналогії на пантикапейських монетах. Найчастіше вони надійшлися утрировано-грубими рисами обличчя. До самих ранніх варіантів можна віднести маску сатира, яку тримає так звана зміненого богиня, а швидше за все Гортона Медуза з кургану Куль-Оба першої половини IV ст. до н. е. (рис. 2, 4)²⁸. Бородатого сатира показано в фас з плоским, трохи видовженим обличчям. Волосся пе-

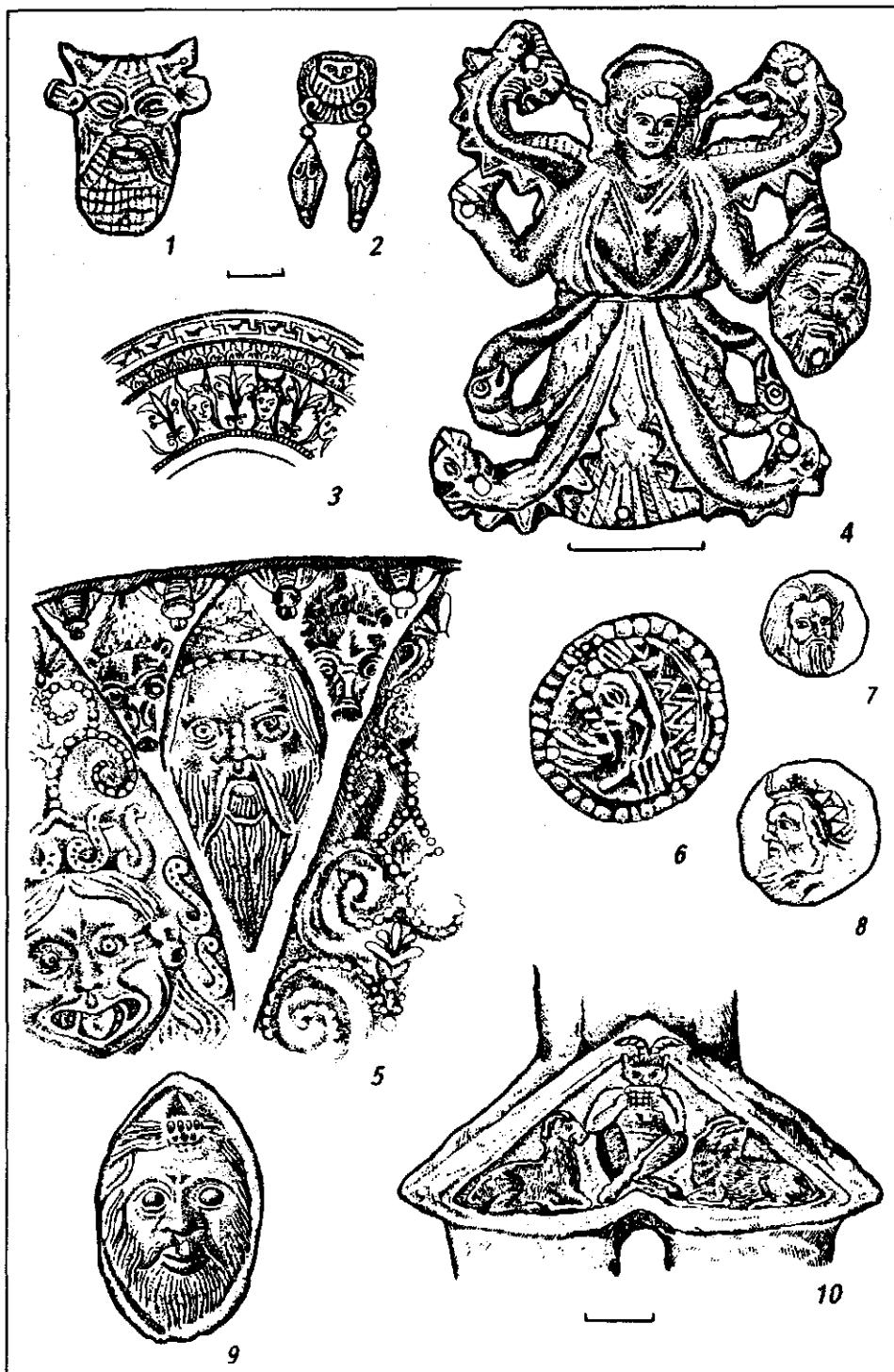

Рис. 2. Зображення сатирів та Пана: 1 — золота пластика у вигляді голови сатира; 2 — фрагмент золотої пронизки з зображенням крилатого сатира; 3 — фрагмент фризу з зображенням молодих сатирів на фіалі з Чмиревої Могили; 4 — пластика у вигляді зміненої богині; 5 — фрагмент золотої фіали з зображенням голів сатирів та Горгони Медузи; 6 — золота пластика з зображенням голови сатира; 7, 8 — пантикалейська драхма та обол з зображенням голови сатира; 9 — перехрестя руків'я меча з зображенням Пана та двох цапів.

редане прямими лініями. Товстий ніс, широко відкриті очі з піднятими повіками, великий рот надають йому вигляду апотропейної маски, в значенні

якої він, певно, і мислився. Дуже близькі цьому варіанту платівки з кургану Огуз та багатьох боспорських поховань²⁹. М. І. Ростовцев та Д. Б. Шелов відзначили їх схожість з деякими боспорськими монетами³⁰. Дійсно, вони нагадують сатира з прямим волоссям на монетах, які за класифікацією В. А. Анохіна датуються біля середини IV ст. до н. е. (рис. 2, 7)³¹.

Варто також звернути увагу, що на куль-обинській фіалі з омфалом, яка безперечно мала культовий характер, зображені численні маски дещо схожих сатирів в гострокінцевих головних уборах з великими круглими очима³². З обох сторін до голів сатирів примикають мініатюрні стилізовані голівки кабанів. Ці зображення на фіалі чергуються з масками Горгони Медузи, що вказує на якийсь ритуально-культурний зв'язок між цими міфологічними персонажами, що потребує окремого дослідження (рис. 2, 5). Платівка з аналогічним зображенням сатира знайдена тільки в Чмиревій Могилі (рис. 2, 9)³³.

Ще однією варіацією цього типу є золоте намисто-пронизь, що складається з штампованих фігурних платівок із зображенням крилатого божества з обличчям сатира та бутоноподібних підвісок з Першого Мордвинівського кургану³⁴. Це один з найбільш примітивних і схематизованих образів. Голова сатира займає майже всю поверхню платівки. Ніс, очі та надбровні дуги ледь намічені за допомогою вищуклостей. Локони великої лопатоподібної бороди та вусів трактовані у вигляді прямих рисок. Голова розміщена на фоні чотирьох завитків, що наштовхнуло Н. О. Онайко вважати цей сюжет зображенням зміненої богині (рис. 2, 2)³⁵.

Величезна кількість платівок із зображенням профільної голови бородатого сатира знаходилась в значній залежності від іх образів на монетах Пантикею другої половини IV ст. до н. е.³⁶ Вони походять з різних курганів: Мордвинівського, Чортомлицького, Мелітопольського, Дієвого, Денисової Могили, Огузу, Олександропольського, Верхнього Рогачика, Восьмого П'ятибратьного, Сірогозького. Деякі знайдені в багатьох екзemplярах, наприклад, у Чортомлику — 128, у Мелітопольському — 59. Чимало цих платівок виготовлено за одним штампом, мають дірочки з боків для нашивання.

Голова найчастіше модельована на тлі круглої форми платівки, оконтуреної пружком або крапковим орнаментом. Риси обличчя грубо-утріровані: тупий короткий ніс, велике кругле око, товсті вип'ячені вуста, на голові пишна зачіска у вигляді завитків, над якими часто виступає схематизований вінок з листя плюща. Так, на деяких мелітопольських платівках сатира зображені в примітивному вінку з гостролистого плюща, який навіть інтерпретують як корону³⁷. У такому трактуванні помітний зв'язок з головою сатира в профіль на монетах останньої третини IV ст. до н. е.: вінок складається з кількох листочків трикутної форми, скуласте обличчя з горбатим, ніби кулястим носом, піднята догори борода (рис. 2, 6, 8)³⁸.

До третього типу належать зображення старших і молодших сатирів з правильними рисами чоловічого обличчя, хоч і з притаманними для них ознаками: навмисне підкреслені скули, короткі ріжки, плющові гостролисті вінки тощо. У давньогрецькому мистецтві від IV ст. до н. е. ці божества в основному втрачають тваринні риси і отримують більш гожий вигляд. У Мелітопольському та Чортомлицькому курганах знайдені профільні (вправо і вліво) зображення голів сатирів з чіткою передачею правильних рис чоловічого бородатого обличчя. Волосся трактовано у вигляді мініатюрних трикутноподібних завитків, що імітують, можливо, листя плюща, над лобом показані невеличкі роги, що майже зливаються з зачіскою. На відміну від усіх інших тут частково зображена шия³⁹. Подібний тип сатира бачимо на пантикеївській монеті третьої четверті IV ст. до н. е.⁴⁰

Проте слід зауважити, що в жодному випадку монета не слугувала зразком для штампування. Поки що немає абсолютно ідентичних зображень голови сатира на платівках і монетах.

На виробах торевтики крім бородатих іноді зустрічаються голівки безбородих сатирів з ріжками. Срібна фіала з позолоченими зображеннями подібного типу була знайдена у 1898 р. у Чмиревій Могилі⁴¹. Навколо омфалу розташовані три фризи. Основу композиції утворюють чудові голівки

юнаків з ріжками і довгим волоссям, що спадає на плечі гарними локонами. Останні нібіто перетворюються на фантастичні стилізовані квітки лотосів. Далі йде ще один фриз, відмежований від першого за допомогою бісерного шнуря. Він складається з лесбійського кіматію. Остання смужка оздоблена подвійним мсандром та мініатюрними фігурками качок (рис. 2, 3). Подібні зображення зустрічаються ще на одній срібній фіалі з Казенної Могили. Але вони дещо відрізняються: у трактуванні волосся — локони ніби майорять під поривами вітру; між голівками розташовані багатопелюсткові розети, а не квіти лотосів; рельєфні зображення не покриті позолотою, як на чаші із Чмиревої Могили тощо.

За стилістичними рисами вироби із Чмиревої Могили можна віднести до середини IV ст. до н. е.⁴² Надзвичайна вищуканість у створенні орнаментальних мотивів, їх тонке поєднання з образами молодих сатирів, реалістичний показ мініатюрних фігурок качок безперечно вказують на належність цієї пам'ятки до афінських майстерень. Як і інші речі такого типу вони були завезені на Босфор, а звідтіля надійшли до одного з представників скіфської еліти.

На відміну від бородатих молодші сатири майже не зустрічаються на нащивних платівках. Лише здогадно до них можна віднести профільне зображення молодого сатира з чіткими ідеалізованими рисами обличчя і прямим волоссям з Верхньорогачицького, Олександropольського та Дієвого курганів⁴³.

У Гаймановій Могилі знаходилася цікава бронзова ойнохоя аттичного виробництва IV ст. до н. е.⁴⁴ Зверху над вінцями посудини прикріплена до ручки скульптурна голівка молодого безбородого сатира з короткими цап'ячими вухами і ріжками та медузоподібним плаким обличчям; знизу — рельєфна маска бородатого сатира з утрированими рисами.

В значно менший кількості в скіфських курганах знаходять речі із зображенням інших супутників Діоніса. Так, лише на перехресті окуття руків'я меча з Товстої Могили показано Пана, який грає на сиринзі, з заячим ціпком в оточенні двох козлів⁴⁵. Як і сатир, Пан — міксантропоморфне, покрите шерстю, козлоноге божество полів, лісів і стад. У класичний час він був помічником у битвах, а у орфічній філософії — всеоб'єднуючий, подібно до Діоніса бог⁴⁶.

Цілком можливо, що таке окуття із зображенням Пана було подароване скіфському царю, бо воно за своїми стилістичними ознаками і художнім рівнем відрізняється від зображень на піхвах цього ж меча⁴⁷. Б. М. Мозолевський мав рацію в тому, що окуття могло бути виготовлене в Афінах⁴⁸.

Велике значення в діонісійських сюжетах, починаючи з VI ст. до н. е. надавалось менадам (вакханкам). Особливо популярними стають їх зображення в різних видах мистецтва після постановки в 405 р. до н. е. в Афінах драми «Вакханки» Евріпіда.

Поштовхом для створення різноманітних фігурок менад у малій скульптурі і торевтиці слугувала також знаменита статуя менади Скопаса, оспівана поетами⁴⁹. З відкинутою назад головою, розпущенім волоссям, піднятим дотори поглядом, тілом, що нагадує натягнуту тетиву лука, розвіяним вітром одягом, менада ніби парить у просторі і русі. Саме від творів Скопаса бере свій початок патетичний і динамічний напрямок грецького мистецтва⁵⁰. Тому навіть порівняно примітивні штамповані фігурки менад із скіфських курганів, зроблені під впливом скопасівської творчості, вигідно відрізняються від охарактеризованих вище зображень.

Образи менад набули поширення у Північному Причорномор'ї завдяки тій популярності, яку персонажі діонісійського кола одержали у V—IV ст. до н. е. Їх можна побачити на багатьох червонофігурних вазах, дорогоцінному ритуальному посуді, гемах, що знайдені окрім грецьких міст і в деяких скіфських похованнях⁵¹. Вироби торевтики із зображенням менад за художніми рисами можна поділити на три типи. До першого належать унікальні прямо-кутні платівки з Куль-Оби, які за стилем трактування фігур та одягу наближаються до скульптурних рельєфів кінця V ст. до н. е.⁵² Менади танцюють, повернувшись обличчям одна до одної (рис. 1, 4). Жіночі постаті закутані в

плаці з головою. Живописне драпування відтворює лінії витончених тіл. У менаді зліва голова відкинута назад і складки її довгого одягу підкреслюють вигин стану, руки підняті догори. Інша танцюристка тримає в руках кротали. Обриси тіла, риси облич та деталі одягу передані дуже схематично. Платівки з аналогічним сюжетом більше не зустрічаються в інших скіфських курганах.

До другого типу належить досить велика кількість золотих платівок, знайдених у курганах IV ст. до н. е.⁵³ У своїй більшості це майже аналогічні зображення виготовлені, вірогідно, за одним штампом або його копією. Головні убори прикрашені парними фігурками менад висотою 46 мм. Одна з вакханок тримає у правиці піднесений догори ніж, а у відведеній назад лівій руці — баранячу ногу. Довгі кося окремими пасмами вільно спадають донизу. Танцюристка зображена у динамічній позі, що передана за допомогою підкресленого вигину тулуба, стану голови, складки довгого хітону. Друга менада більш статична, хоча її плащ та хітон ніби майорять на вітру. У правій руці вона тримає тірс, у лівій — баранячу голову. Кожна платівка має дірочки для нашивання.

Тільки в основному похованні Гайманової Могили платівки у вигляді менад (третій тип) значно більші за попередні (висота менад з тірсом — 70 мм, менади, що танцює — 65 мм) (рис. 1, 5)⁵⁴. Вони виготовлені за допомогою штампу, але мають грубіший вигляд і деякі деталі, що суттєво відрізняють їх від попередніх платівок: хіtonи прикрашені крапками, що, імовірно, імітують нашивні платівки; зачіска менад із тірсом у руці до деякої міри нагадує за своїм силуетом високий головний убір; майже не пророблені риси обличчя та складки одягу.

Фігура менади з тірсом має прямі аналогії у червонофігурному вазописі та скульптурі⁵⁵. Це може свідчити про те, що подібні сюжети переносились на місцевий ґрунт майже без змін.

Крім цього слід також звернути увагу, що в деяких поховальних комплексах були знайдені інші вироби, зображення на яких належать до кола діонісійських. Найбільшу кількість таких речей дають Гайманова та Товста Могили. З першої походять бронзовий та срібний посуд, різноманітні платівки. Більшість із них вже були охарактеризовані вище, але увагу привертають золоті трикутні платівки із схематичним відтворенням виноградного грона, що прикрашали дерев'яну чашу; невеликий срібний келих із гравірованим паском у вигляді виноградної лози та унікальний фрагмент золотої платівки з зображенням овечок, що біжать⁵⁶. Аналіз основної сцени на пекторалі з Товстою Могили та інші речі, зокрема окуття руків'я меча із зображенням Пана, платівок з головами Діоніса і сатирів, набір дитячого посуду для пиття вина теж дає право пов'язувати похованого тут представника скіфської еліти з діонісістством⁵⁷. У Денисовій Могилі було знайдено перстень, на лицьовому боці рухливого щитка якого є зображення лева, що лежить поряд із ногою та головою барана⁵⁸. Ці ж атрибути ми зустрічаємо і у руках менад, що вказує на культово-обрядову спорідненість наведених сюжетів, пов'язаних з діонісістством⁵⁹.

На виробах, що знайдені у скіфських курганах, іноді зустрічаються і цілі композиції. До найраніших можна віднести кілік із Малого кургану, який К. С. Горбунова на основі стилістичного аналізу срібного посуду із Семибрматніх курганів датує 70—60 рр. до н. е.⁶⁰ На внутрішній поверхні кіліка розміщені гравіровані малюнки: центральна група — Діоніс, що переслідує менаду, — розташована у медальйоні, шість фігур сатирів та менад — навколо. Сюжети такого типу були дуже поширені у червонофігурному вазописі кінця V ст. до н. е.⁶¹ Центральна композиція збереглася погано, що ускладнює її стилістичний аналіз. На медальйоні Діоніс біжить, назdogаняючи менаду. Саме цей мотив є унікальним для мистецтва цього часу. Найчастіше бога зображували у величній позі, зодягнутим у красивий хітон⁶².

Навколо медальйону розміщені ще шість постатей, які можна умовно поділити на три групи — менаду, яку переслідує сатир. Ці зображення майже однотипні, за винятком деяких рухів, деталей одягу та зачісок. Менади одягнені в широкі хітони, поверх яких накинуті плащі. У першої та третьої наколо талії — шкура п'ятнистої лані. У руках вони тримають тірси, прикра-

шені шишками пінії. Голови менад повернуті у бік сатирів. Останні зображені оголеними. Обличчя супутників Діоніса показані зі сплющеними курносими носами, низькими опуклими чолами, рідким волоссям на голові та бороді. Довгі вуха та густі хвости нагадують лошині.

Майстер, який виконав малюнки на кіліку, був не досить обізнаним у анатомії та законах композиції. Про це свідчить перш за все сюжет у центральному медальйоні, де торевт не зміг заключити композицію в коло. Шість фігур навколо підкреслюють форму посудини, але їхні силуети показані дуже схематично, з великою кількістю погрішностей у передачі частин тіла та одягу.

До кола діонісійських сюжетів слід включити аттичний срібний канфар з гравірованими сценами із Солохи, який датується серединою — другою половиною V ст. до н. е. (рис. 3)⁶³. Композиція складається з двох сюжетів, відокремлених один від одного за допомогою колон з іонійськими капітелями. На одному боці канфара — сцена танцю. На маленькому різьбленому стільці сидить дівчина, що грає на арфі. Поряд з нею танцюристка у легкому прозорому хітоні з кроталами в руці. По боках стоять дві слухачки, вдягнені в хітони та пеплоси. Композиція на другому боці також складається з чотирьох жіночих постатей, але вони нібито поділені на дві групи. Зправа — одна з дівчат тримає в руках кіфару та плектр, перед нею стоїть слухачка, що піднесла до носа глохочку рослини (плюща?). Зліва — дві співрозмовниці вдягнені у довгі пеплоси. Між ними стоїть лань, яка є одним з атрибутів Діоніса⁶⁴. Верхню частину композиції займають чотири гілки плюща, розміщені над капітелями колон. Кінці гілок прикрашенні гронами.

Рис. 3. Фриз на срібному кіліку з Солохи. Прорисовка.

Торевт, що виконав ці сюжети був досвідченим і талановитим майстром. Індивідуалізовані риси облич та зачіски, скрупульозно вигравіровані орнаменти на одязі та прикраси жінок (намиста та браслети) свідчать про неабійский смак митця. Жести та пози дівчат повторюються, але кожна з них настільки індивідуальна, що глядач цього може і не помітити.

Прямих аналогій цій посудині досі не знайдено, але з болгарського кургану Голямата Могила походить срібний канфар, на якому в техніці гравірування зображені Сатир, менада, дівчина з ланню на руках та Діоніс з короткою зачіскою⁶⁵. Це дозволяє і солохський канфар вважати ритуальним, спеціально виготовленим для виконання діонісійських обрядів. Рідкісна і дорога посудина надійшла до одного з представників скіфської еліти, певно, невипадково.

Два срібних позолочених ритони у формі голови бичка першої чверті IV ст. до н. е. також оздоблені діонісійськими сюжетами. Походження одного з них невідоме, лише здогадно його можна віднести до причорноморських знахідок⁶⁶. На його розтрубі бородатий Діоніс, що сидить з чашею та тірсом з шишкою пінії в руках. Постать бога задрапірована у плащ з живописними зборками. Обличчя індивідуалізоване, з довгими пишними кучерями, що прикрашенні вінком з листя плюща. Обабіч Діоніса стоять оголені юнаки з кіфарами.

Другий ритон був знайдений в Пантикеї. На ньому зображені сцени загибелі дитини на могилі та боротьба вбивці з двома жінками. На думку І. Толстого та М. Кондакова, це історія Діоніса Загрея⁶⁷. З цього можна зробити висновок, що і ритони з іншими зображеннями, особливо зооморфні, що знайдені в скіфських курганах, цілком можливо, носили культовий характер.

Почавши цю статтю про прихильність скіфського царя Скіла до релігії Діоніса Вакха, ми не мали на меті прослідкувати ті ж самі процеси в житті інших скіфських правителів, бо для цього замало джерел. Однак підбірка розглянутих тут діонісійських сюжетів лише на пам'ятках торевтики з курганів показує, що до сприйняття «вакхічного духу» в тій чи іншій мірі були схильні в основному представники еллінізованої скіфської знаті. Адже, не зважаючи на значні пограбування поховань, в багатьох з них все ж таки збереглись твори з діонісійськими сюжетами, що навряд чи можна вважати випадковим явищем у культуріnomadів. Вважається, що діонісійські тайнства були особливо тісно пов'язані з потойбічним світом⁶⁸, що дійсно в найбільшій мірі знаходить підтвердження в окремих похованальних комплексах еллінізованих скіфів. Учасники цих тайнств розробили ритуал, за допомогою якого сподівались влаштовувати собі після смерті щасливе життя⁶⁹. Можливо, що деякі представники скіфської еліти були знайомі з такими правилами.

Дехто з дослідників вважає, що основа для сприйняття елементів грецького культу Діоніса була закладена в релігії скіфів і тому з поселенням еллінізації в їх середовищі виявилось чимало його прихильників⁷⁰.

Діонісійські сюжети мали двобічне призначення: прикраса якої-небудь частини костяному, посуду, зброй, навіть кінського спорядження, але водночас і як символ культу. Якщо платівки з зображенням сцен жінки з дзеркалом і скіфа, що стоїть перед нею з ритоном, становлять, з одного боку — прикрасу костяному, а з іншого — відображають конкретний ритуал в якомусь культі⁷¹, а то й ідентифікуються з певним жіночим божеством, то цілком можливо, що й предмети з діонісійськими сюжетами були цілеспрямовані на пропагування вакхічних містерій і розуміння їх окремими представниками скіфської знаті. Не слід також виключати, що і в IV ст. до н. е. серед них було чимало таких, які вступали в змішані шлюби з гречанками чи фракіянками, в результаті чого вплив містеріальних тайнств міг значно підсилитись. Саме боспорські і фракійські династи особливо великого значення надавали їм у відносинах зі своїми сусідами.

Примітки

¹ Ростовцев М. И., Степанов П. К. Элинико-скифский головной убор // ИАК.— 1917.— Вып. 63.— С. 69—110; Рябова В. А. Женское погребение из кургана Денисова Могила // Памятники древних культур Северного Причерноморья.— К., 1979.— С. 47—51.

² Русєєва М. В. Основний сюжет на пекторалі з Товстої Могили // Археологія.— 1992.— № 3.— С. 34—46.

³ Автором розглядаються тільки опубліковані матеріали.

⁴ Herod. IV, 78—80.

⁵ Виноградов Ю. Г. Перстень царя Скіла // СА.— 1980.— № 3.— С. 92—109; Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса. VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование.— М., 1989.— С. 95—105; Скржинская М. В. Скифские сюжеты в исторических преданиях ольвийополитов // ВДИ.— 1982.— № 4.— С. 90—101.

⁶ Виноградов Ю. Г. Политическая история...— С. 104, 105.

⁷ Не так давно на підставі бронзових дзеркал із зображенням лева і барана висловлена цікава гіпотеза, що вже в першій половині VI ст. до н. е. греки під проводом своїх головних святилищ Дідім і Дельф намагались пропагувати культу Аполона і Діоніса серед населення Лісостепу та інших племен: Кузнецова Т. М. Историко-культурные связи Скифии VI—III вв. до н. э. (Зеркала как исторический источник: Автореф. дис.... канд. ист. наук.— М., 1988.— С. 18, 19, 23).

⁸ Копейкина Л. В. Золотые бляшки из кургана Куль-Оба // Античная торевтика.— Л., 1986.— С. 44, 45.— Кат. № 9—11.

⁹ Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р. Чертомлык (Скифский царский курган IV в. до н. э.) — К., 1991.— С. 248.— Кат. 212, 19.— Рис. 79; Артамонов М. И. Сокровища скіфських курганов.— Л.— Прага, 1966.— С. 59.— Рис. 115; Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э. // САИ.— 1970.— Вып. Д1—27.— Табл. 41, 500 б.

- ¹⁰ Копейкина Л. В. Указ. соч.— С. 44.
- ¹¹ Алексеев А. Ю. Нащивные бляшки из Чертомлыкского кургана // Античная торевтика.— Л., 1986.— С. 72.
- ¹² Мозолевский Б. М. Товста Могила.— К., 1979.— С. 38.— Кат. № 44.— Рис. 22, 1, 2.
- ¹³ Золото степу. Археология Украины.— Шлезвіг, 1991.— С. 310.— Кат. № 100, 1.
- ¹⁴ Лаппо-Данилевский А., Мальмберг В. Курган Карагодеуаш // МАР.— 1894.— № 13.— С. 157, 158.— Табл. III, 2.
- ¹⁵ Толстой И., Кондаков Н. Классические древности Южной России.— СПб., 1889.— Вып. I.— С. 44; Онейко Н. А. Указ. соч.— С. 48.
- ¹⁶ Артамонов М. И. Указ. соч.— С. 51; Копейкина Л. В. Указ. соч.— С. 44, 45; Алексеев А. Ю. Нащивные бляшки...— С. 67.
- ¹⁷ Максимова М. И., Наливкина М. А. Скульптура // АГСП.— М.-Л., 1955.— С. 302.— Рис. 9; Соколов Г. И. Античное Причерноморье.— Л., 1973.— С. 37.— Рис. 16.
- ¹⁸ Фармаковский Б. В. Мраморная головка Диониса из Ольвии // СГАИМК.— Л., 1926.— № 1.— С. 193—199.
- ¹⁹ Там же.— С. 194.
- ²⁰ Marcade J., Raftopoulou E. Sculptures arcennes (II) // BCH.— 1963.— 87.— 1.— Р. 68.— Fig. 27.
- ²¹ Толстой И., Кондаков Н. Указ. соч.— Рис. 104.
- ²² Мифы народов мира.— М., 1982.— Т. 2.— С. 415, 416, 434, 435.
- ²³ Онейко Н. А. Указ. соч.— С. 48, 49.
- ²⁴ Skithian art. The legacy of the scythian world: mid-7th to 3 rd centure B. C.— Leningrad, 1986.— № 79.
- ²⁵ Лаппо-Данилевский А., Мальмберг В. Указ. соч.— С. 152, 153.— Рис. 24.
- ²⁶ Горбунова К. С. Серебряные килики из Семибратьих курганов // Культура и искусство античного мира.— Л., 1971.— С. 19.
- ²⁷ Skythian art...— № 80, 81.
- ²⁸ Копейкина Л. В. Указ. соч.— С. 53—55.— Кат. № 24.
- ²⁹ Онейко Н. А. Указ. соч.— С. 49; Шедевры древнего искусства Кубани.— М., 1987.— Кат. № 87.
- ³⁰ Ростовцев М. И. Скифия и Боспор.— Л., 1925.— С. 446; Шелов Д. Б. К вопросу о взаимодействии местных и греческих культов в Северном Причерноморье // КСИИМК.— 1950.— Вып. XXXIV.— С. 64.
- ³¹ Анохин В. А. Монетное дело Боспора.— К., 1986.— С. 140.— Табл. 3, 99, 100.
- ³² Толстой И., Кондаков Н. Указ. соч.— С. 83, 84.— Рис. 114.
- ³³ Онейко Н. А. Указ. соч.— С. 102.— № 428.
- ³⁴ Лесков О. Скарби курганів Херсонщини.— К., 1974.— С. 54.— Рис. 40; Ростовцев М. И. Указ. соч.— С. 423, 452.
- ³⁵ Онейко Н. А. Указ. соч.— С. 104.— № 459.
- ³⁶ Там же. С. 49.
- ³⁷ Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Мелитопольский курган.— К., 1988.— С. 87.— Рис. 96, 99.
- ³⁸ Анохин В. А. Указ. соч.— С. 140.— Табл. 3, 99, 110.
- ³⁹ Онейко Н. А. Указ. соч.— С. 48.— Табл. 51, 494 е, 501 в; Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Указ. соч.— Рис. 98, 16; 99; Алексеев А. Ю. Нащивные бляшки...— С. 158.— Рис. 24, а, б.
- ⁴⁰ Анохин В. А. Указ. соч.— С. 140.— Табл. 3, 102.
- ⁴¹ Саханев В. В. Серебряные сосуды с золотым орнаментом из Чмырева кургана // ИАК.— 1912.— № 45.— С. 111—131; Онейко Н. А. Указ. соч.— С. 20.— № 396.
- ⁴² Онейко Н. А. Указ. соч.— С. 20.
- ⁴³ Там же.— С. 49.
- ⁴⁴ Бідзіля В. І. Дослідження Гайманової Могили // Археологія.— 1971.— № 1.— С. 48—50.
- ⁴⁵ Черненко Е. В. Оружие из Толстой Могилы // Скифский мир.— К., 1975.— С. 158—163; Русєєва М. В. Вказ. праця.— С. 42. Аналогічні композиції більше не зустрічаються на виробах торевтики, але є майже ідентичні зображення Пана на червонофігурній посудині першої половини IV ст. до н. е. з Пантикарея (див.: Paul E. Antike Keramik.— Leipzig, 1982.— Taf. 27.) та на фрагменті мармурової статуй з присвяченням рубежу IV—III ст. до н. е. з Балчіка (Болгарія). Див.: Культура и искусство Причерноморья в античную эпоху.— М., 1983.— Кат. № 33.

⁴⁶ Нутн. *Orph. XI*; Мифы народов мира.— С. 279, 280. На Боспорі теж, певно, було запропоновано його культ. М. М. Кобиліна навела ряд даних, які свідчать про те, що протягом кількох століть Пан шанувався боспорцями (див.: *Кобиліна М. М. Пан на надгробной плите из Фанагории // СА*.— № 3.— С. 174—182). Цікаво, що фігурка Пана зображення і на похованельній стелі юнака з Фанагорії, за головою якого підвішено горит.

⁴⁷ Черненко Е. В. Указ. соч.— С. 163.

⁴⁸ Мозолевский Б. М. Вказ. праця.— С. 178, 179.

⁴⁹ Аллатов М. Художественные проблемы искусства Древней Греции.— М., 1987.— С. 113.

⁵⁰ Виннер Б. Р. Искусство Древней Греции.— М., 1972.— С. 247.

⁵¹ *Skythian art...*— № 112, 244; *Культура и искусство Причерноморья...*— № 24, 275, 380; *Fuchs W. Die Volbilder der neuattischen Reliefs*.— Berlin, 1959.— Taf. 16 с., 17; *Ridgway B. S. Fifth Century Styles in Greek Sculpture*.— Princeton, New Jersey, 1981.— Pl. 134, 135.

⁵² Конейкина Л. В. Указ. соч.— С. 40, 41.— Кат. № 5.

⁵³ Йдеться про кургани: Діїв, Рижанівський, Денисова Могила та Нижні Сирогози (див.: *Ростовцев М. И., Степанов П. К. Указ. соч.*— С. 69—110; *Бобринский А. А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела*.— СПб., 1894.— Т. 2.— С. 138; *Онайко Н. А. Указ. соч.*— С. 39, 40.— Рис. 7).

⁵⁴ Рябова В. А. Указ. соч.— С. 49.

⁵⁵ *Fuchs W. Op. cit.*— Tab. 16 с., 17; *Ridgway B. S. Op. cit.*— Pl. 134, 135.

⁵⁶ Бідзіля В. І. Вказ. праця.— С. 48—50.

⁵⁷ Русєєва М. В. Вказ. праця.— С. 42, 43.

⁵⁸ Мозолевский Б. Н. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972—1975 гг.) // Скифия и Кавказ.— К., 1980.— С. 134—137.— Рис. 69, 70.

⁵⁹ На жаль, до цього часу не опубліковані знахідки із деяких царських скіфських поховань IV ст. до н. е.— Огуза та Бердянського кургану, різноманітний матеріал із яких свідчить про проникнення діонісійства.

⁶⁰ Горбунова К. С. Указ. соч.— С. 26—29.— Рис. 8.

⁶¹ Культура и искусство Причерноморья...— № 24; Мифы народов мира.— Рис. на С. 137, 416.

⁶² Сидорова Н. А., Тугушева О. В., Забелина В. С. Античная расписная керамика.— М., 1985.— № 40, 41.

⁶³ Манцевич А. П. Курган Солоха.— Л., 1987.— С. 86, 87.— Кат. № 60.

⁶⁴ Венедиков И., Герасимов Т. Тракийского искусства.— София, 1973.— Кат. № 164.

⁶⁵ Там же.— Кат. № 164.

⁶⁶ Коллекция Джоржа Ортиса. Древности от Ура до Византии.— М., 1993.— № 154.

⁶⁷ Толстой И., Кондаков Н. Указ. соч.— С. 85—86.— Рис. 116.

⁶⁸ Ісаєва В. І. Містерії античного світу // Археологія.— 1991.— № 4.— С. 115.

⁶⁹ Burkert W. Greek religion: Archaic a classical.— Leipzig, 1985.— P. 290—295.

⁷⁰ Бессонова С. С. Религиозные представления скифов.— К., 1983.— С. 76.

⁷¹ Там же.— С. 98 сл.

M. В. Русєєва

ДІОНІСІЙСКІ СЮЖЕТЫ НА ПРОІЗВЕДЕНИЯХ ТОРЕВТИКИ ИЗ СКІФСКІХ КУРГАНОВ

В статье рассмотрены различные произведения торевтики из скифских курганов с діонисийскими сюжетами. К ним относятся изображения головы самого бога Диониса (четыре типа) и его ближайших спутников — сатиров (три типа). Помимо этого из курганов происходят фигуры менад и многофигурные композиции с ритуальными сценами культа Диониса. Анализ образов и количество памятников, найденных в похоронных комплексах конца V—IV вв. до н. э., позволил сделать вывод, что представители эллинизированной знати широко восприняли религию этого бога и, видимо, понимали ее суть. Вполне вероятно, что такое обилие діонисийских сюжетов на различных категориях вещей объясняется целенаправленной пропагандой эллинистами вакхических мистерий в скифской среде.

«АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1995 р.

33

DIONYSIAC PLOTS ON TOREUTICS FINDINGS FROM THE SCYTHIAN MOUNDS

The paper presents various toreutics findings from the Scythian mounds which depict Dionysiac plots. The findings include representations of a head of god Dionysus himself (four types) and of satyrs, his closest satellites (three types). Besides this there were found statuettes of menads and multifigure assemblages with ritual scenes of the Dionysus cult. An analysis of images and the number of relics found in burial assemblages of the late 5th and 4th cent. B. C. has permitted concluding that representatives of the hellenized nobility welcomed religion of this god and, apparently, comprehended its essence. It is quite possible that such abundance of Dionysiac topics on various categories of things was a result of purposeful dissemination of the Bacchic mysteries by the Hellenes among the Scythians.

Одержано 9.06.93.

ТИПОЛОГІЯ ТОРГОВЕЛЬНО-РЕМІСНИЧИХ АСОЦІАЦІЙ ВІЗАНТІЇ VII—IX СТ.

С. Б. Сорочан

У статті аналізується система торговельно-ремісничих асоціацій, що склалася у Візантії у перехідний період від античного до середньовічного суспільства, та робиться спроба типологізації цих об'єднань.

Історична доля Східноримської (Візантійської) імперії протягом століть була тісно пов'язана з долями населення місцевого та прийшлого, а також слов'янського, яке мешкало на території сучасного півдня України та в Криму. Ця проблема породила колосальну історіографію, у якій значна увага приділялась передусім дослідженню політичної та культурної історії і значно менше аналізувалися соціально-економічні інститути, що склалися у візантійських центрах цього та інших регіонів імперії. А втім вивчення економіки Візантії дає змогу правильно зрозуміти та розкрити зміст результатів археологічних розкопок різних центрів Північного Причорномор'я, що існували у візантійський період. До кола економічних проблем належать, зокрема, питання про організацію візантійського ремесла та торгівлі.

Незважаючи на велику кількість праць, присвячених як римським, так і візантійським торговельно-ремісничим об'єднаням, структура виробничої системи торгівлі Візантії, форм та типів її професійних спеціалізованих асоціацій була розроблена надто нерівно. Фундаментальна книга Ж.-П. Вальцинга, видана наприкінці минулого століття, була присвячена головним чином античним колегіям і лише торкалась деяких деталей улаштування ранніх візантійських торговельно-ремісничих корпорацій. Майже одночасно з нею з'явилося кілька скрупульозних досліджень Е. Родоканакки, Л. Гартмана, Е. Корнеманна, Г. Геріга і А. Штекле, а після тринадцятирічної перерви — К. Макрі, Ф. Дельгерса, Ф. Гансхофа, В. Менделя, Т. Беглереса, Г. Монті, Д. Гхініса, Р. Лопеца, Ф. Кукулесса, С. Рансімена, Г. Спірідакиса, Ф. де Робертіса і Л. Krakо Ружині. Однак більшість з них не вийшли за межі формального порівняння античних римських колегій з візантійськими професійними об'єднаннями корпоративного типу та детального опису їх характеру та функцій. Частина істориків 30-х років (Г. Зорас, Г. Монті, Г. Марцеліні, Г. Миквіц, П. Лайхт) приділили головну увагу константинопольським корпораціям, описанням у Кнізі епарха, розглядаючи їх нерідко у мо-

© С. Б. СОРОЧАН, 1995

дерністському дусі як спілки великих підприємців капіталістичного типу — подібність протекціоністських картелей з контрольними та регламентованими функціями. Серед праць цього часу є також дослідження Е. К. Христофілу і Е. Фрешфілда, спеціально присвячені публікації, перекладу, характеристиці Книги епарха і розгляду улаштування та стану корпорацій столиці згідно з цим джерелом. Разом з тим аналіз еволюції виробничо-організаційної системи торгівлі за період VII—IX ст. в існуючих дослідженнях відсутній. Немає його і в сучасних роботах. Так Д. Ніколов писав про пізньоантичні торговельно-виробничі об'єднання подунайських римських провінцій, але його головна увага, як і багатьох інших, зосереджувалась на аналізі джерел перших століть нашої ери¹. Така обставина дозволила О. П. Каждану заявити, що у дослідників немає даних, щоб визначити, як відбувалась трансформація пізньоримських колегій у торговельно-ремісничі асоціації X—XI ст., бо на його думку доступна нам інформація припиняється під кінець Пізньої Римської імперії й відновлюється лише з виданням у X ст. Книги епарха². У такому ж нігілістичному ключі збудована дискусійна стаття Б. Маліх, автор якої виходить з постулату про раннє виникнення візантійських корпорацій, але доходить висновку, що такі міські корпорації почали втрачати своє значення ще у VIII—IX ст.³. Проте важливі для розуміння суті процесу, що відбувався, праці Сп. Вріоніса, Н. Ікономідеса і К. Бранда дають змогу думати, що візантійська ремісничча система продовжувала зберігати корпоративні засади не тільки у X—XI ст. але й пізніше, протягом XII—XV ст.⁴.

Не займаючись спеціально темою організації ремесла і торгівлі, російська візантістика в особі П. В. Безобразова, Ф. І. Успенського, Є. А. Черноусової та частково А. П. Рудакова і М. М. Хвостова⁵ виявила науковий інтерес до такої важливої складової частини цієї теми, як інститут торговельно-ремісничих професійних об'єднань, покладаючись на те, що у корпоративному ладі Візантії йшла подальша еволюція того, що мало місце в Римській імперії, а в окремих роботах М. Я. Сюзюмова⁶, О. П. Каждана⁷, І. Ф. Фіхмана⁸, Р. О. Наследової⁹, Г. Л. Курбатова¹⁰, О. О. Чекалової¹¹ та О. Р. Бородіна¹² проблема була конкретизована з залученням нових джерел, що стосуються не тільки корпорацій столиці імперії, але і її західної та південно-східної околиць, таких як Східна Італія та Єгипет. Вони дозволили уточнити спеціалізацію, специфіку, обсяг прав та обов'язків членів об'єднання, умови членства, прийняття до корпорацій та виходу з них, деякі питання про здійснення контролю та управління у галузі організованої торговельно-ремісничої діяльності. Проте необхідно відзначити, що ці спостереження також не торкнулися устрою виробничої системи торгівлі VII—VIII ст., оскільки ґрунтувалися на матеріалах папірусів та інших джерел IV—VI ст., або на даних, які стосувались головним чином Книги епарха. Найбільш незадовільно були вивчені тимчасові об'єднання візантійських торговців та ремісників. Лише М. Я. Сюзюмов у своїй докторській дисертації навмисно зупинився на ролі таких спілок-кіоній у візантійській економіці¹³. Дискусійними чи зовсім відкритими залишилися проблеми часу та масштабів поширення різних торговельно-ремісничих об'єднань, цілей їх функціонування, ступеню впливу общинних порядків на структуру корпорації імперії, причин, що викликали трансформацію останніх і, отже, зміну всієї організаційної системи торгівлі ранньосередньовічної Візантії. Але передусім існує нагальна потреба у конкретизації та уточненні питання про різноманітність форм та типів торговельно-ремісничих асоціацій, що існували у Візантії, у тому числі й у її володіннях на території півдня сучасної України, у VI—IX ст. Незважаючи на брак джерел, ми все ж таки маємо про це приблизні, але надто цінні свідоцтва, що містяться в агіографічній літературі, зокрема юридичних пам'ятках: Юстиніановому зведені праву, Морському законі, Василіках і схоліях до них, новелах Льва VI та самої Книги епарха: традиції якої, звичайно, не з'явилися на рубежі IX—X ст. майже на порожньому місці і сягають своїм корінням часів правління василевсів Македонської династії.

Є припущення, що система торговельно-ремісничих асоціацій ніколи не була єдиною формою організації торгівлі у Візантії. Характер та стан обмеженого візантійського ринку у VII—IX ст., пануюча в умовах примітивного

товарного виробництва індивідуальна (сім'яна) форма праці значної більшості ремісників та торговців¹⁴, дозволяють думати, що у подібному середовищі на сімейно-професійному рівні найпоширенішим був тип особистих (операцийних) об'єднань, коли від покоління до покоління передавалися як спадщина трудові навички, досвід, уміння, власність, не виходячи з вузького родинного кола. Типовим зразком такого об'єдання були, наприклад, дрібна овочева чи продуктова крамниця, пекарня, де виготовленням хліба займався пекар-одноосібник, а торгувала ним часто його дружина; харчівня, де працював сам господар, трактирник-капілос, з членами своєї родини¹⁵. Папірусні документи кінця VI — початку VII ст. нерідко згадують про спільне ведення справ батька з синами¹⁶. Навіть найнятий торговцем містій міг згодом вийти до цієї родинної кооперації одружившись з дочкою хазяїна. Так, якийсь Аврелій Діоскор став у 606 р. містієм порфірополіса Паҳомія, а у 610 р. господар віддав за нього дочку¹⁷. Підсумовуючи дані, зібрані М. Я. Сюзюмовим, незвіги професійних занять у найближчих родичів траплялись у цей час дуже рідко, у будь-якому випадку, не так часто, як приклади такого збігу¹⁸. В умовах обмеженого ринку подібна практика дозволяла іноді зберегти також «спадкову» клієнтуру серед покупців. Саме родинно-професійна спільність як тип індивідуального операцийного об'єдання повинна була особливо поширитись у торговельно-ремісничому середовищі, де вже з VI ст. проходив, підтримуваний законодавством, процес укріплення моногамної (малої) родини¹⁹, що, як показує Андре Гійу, стала до VIII—IX ст. найбільш значним елементом соціально-економічного життя Візантії²⁰. Наявність власного ергастірія, боротьба за клієнтуру в умовах обмеженого ринку, прагнення зберегти успадковану власність та навички, досвід праці сприяли тому, що цей вид громади, який враховував усі названі вище моменти, став найбільш традиційним.

З житійної літератури, хронік відомо, що у Візантії існували переходні спілки — артілі різних технітів, або операріїв-ремісників, які працювали на замовлення та об'єднували інколи земляків на чолі з старшим — ерголабесом, «принцепсом операріїв»²¹. Такі артілі відрізнялися простою ієархією фахівців, які виконували різні професійні обов'язки та складалися з ремісників самого різного ступеня кваліфікації, досвіду, не мали статутів, організованого навчання майстерності, ніколи не були замкнутою корпорацією і зберігали свободу вступу, виходу, переходу. Працюючи та мешкаючи гуртом, їх члени турбувалися про тих артільщиків, які втратили здоров'я на роботі. Отже, візантійцям була знайома форма своєрідної первинної кооперації — артільна форма праці. У цьому плані особливий інтерес становить форма організації рибалок великого візантійського міста, про яку йдеться в одній з статей Книги епарха²². Якщо судити за текстом постанови, а саме у рибалок купували свіжий улов іхтіопрати після того, як рибалки припливали на своїх кораблях до пристані і поверталися на берег. Як видно, у статті йдеться про простат — старшин рибалок, а не риботорговців, як вважав М. Я. Сюзюмов, простати були на кожному кораблі, який відплывав для закупівлі улову риби, а риботорговці у даному випадку були особами, які спеціально займалися закупівлею риби у рибалок за обумовлену в постанові частину прибутку²³. Між тим це суперечить вказівкам статті про заборону риботорговцям відправлятися до місця лову, до тих, хто відпливав у море, та дозволу купувати лов тільки з кораблів, які пристали (*τῶν καταιρόντων πλοίων*). Отже іхтіопратам було зовсім не обов'язково мати власні кораблі, тобто простат на рибальському кораблі не належав до спілки іхтіопратів. У постанові, наприклад, було підkreślено, що ті, хто ловив рибу, повинні самі припливати до іхтіопратів (*ἀλλ’ ἐκείνων καταιρόν τῶν πρὸς αὐτοὺς*) і далі був обумовлений розмір доходу рибалок та їх простатів від продажу виловленої риби риботорговцям. Розмір же прибутку для останніх був інший, вищий, на що вказувала ще перша стаття розділу Книги епарха про іхтіопратів, де йшлося про продаж свіжої риби у камарах риботорговців²⁴.

Наявність старшин дає змогу думати про існування у рибалок форм артільних об'єднань. Причому до кінця IX ст. розподіл прибутку від продажу риби, виловленої такою артіллю, робилася згідно розміру тієї прибережної

земельної ділянки, якою володів кожний рибалка, котрий вступив до артілі і лише при Леві VI Мудрому спільний прибуток почав розподілятися порівну між усіма членами товариства, оскільки, зі слів законодавця, джерело прибутку артільщиків надходило з моря, а не з землі²⁵. Такі риболовецькі артілі-товариства, згідно новел Лева, володіли як власники не тільки рухомим майном, різними сітями, човнами, іншим риболовецьким інвентарем, а ще й прибережними ділянками землі й причалами — *έποχαι*, які за звичаєм повинні були стояти один від одного за 365 кроків²⁶. Певно, рибалки мали у своїх артілях виборних старшин — простатів, які командували на риболовецьких судах та організовували продаж улову²⁷. При цьому прибуток, який могли одержати простати з продажу риби перекупникам-іхтіопратам, не перевищував установлений законом розмір для рядового рибалки — члена артілі (*ἀποκερδαίνοντες καθ' ἓν νόμισμα ἀνὰ φόλεισ δύο καὶ σὲ τούτου προστάται ἀνά φόλεισ δύο*)²⁸. Таким чином, влада, яку мав старшина артілі, не давала йому будь-яких фінансових переваг. Взагалі ж, перед нами безсумнівні зачатки простої промислової та збудкової кооперативної організації.

Від пізньої античності у Візантію VII—VIII ст. переходить форма торговельного об'єднання, яку часто називали *κοινά*, тобто буквально «об'єднання», «община». Пізніше цим терміном «кіна» почали називати чернецькі общини (*κοινος, κοινότης*)²⁹. У VI — першій половині VII ст. цей термін згадувався у документах у поєднанні не тільки з торговцями та ремісниками, але також з селянами-геограми, яким, можливо, допомагали у їх торговельних справах якісь об'єднання: у папірусах з архіва Дома Апиона саме у такому контексті часто зустрічається фраза *παρὰ τοῦ γεωργῶν κοινοῦ*³⁰. У будь-якому випадку Хліборобський закон передбачав у селян-общинників наявність загальних кіоній по експлуатації спільно збудованих ергастірів, наприклад, млинів³¹. Василіки також відзначали «спілки» — *ἔταιρεῖαι*, що мали право створювати особи, зайняті певною діяльністю, у тому числі і торговельно-ремісничою³². Коло їх здавна визначалося законом, але навіть у другій половині IX ст. це робилось недостатньо чітко, бо поряд з названими у Василіках, просто говорилось про «деяких інших, хто був призначений законом». Положення про такі *societas*, спілки-товариства, було найповніше подано у Дігестах і з них було запозичено потім у Василіки, що свідчить про існування досить давньої та безперервної правової спадкоємності, яка внаслідок ряду причин, очевидно, змінилась у VIII—IX ст. У цей час одержують значне поширення різні тимчасові компанії-спілки, кіонії (*κοινωνία*), кіноіматони (*κοινουμιάτων*), кіоніси (*κοινώνης*), в тому числі професійні товариства (*τῶν πραγμάτων κοινώνης*), створені невеликою кількістю так званих «співучасників» (*συγκοινωνοί*), які звичайно були добровільними індивідуальними торговцями та ремісниками-пайовиками таких об'єднань³³. Справа в тому, що значна кількість осіб, які брали участь у торговельному підприємстві кіонії як власники, не могла бути зручною, бо діяльність торговця потребує швидкої реакції на ринкову кон'юнктуру та одноосібного прийняття рішень, в умовах кіонії майже неможливих. Але, очевидно, такі незручності не могли переважати тих вигід, які одержували члени професійної спілки. Такі об'єднання по суті були часто підприємницькими організаціями, в яких обмежена кількість пайовиків складала угоду про спільне ведення справи та поділ прибутків. Утворення товариства-кіонії супроводжувалось укладанням письмової угоди з відповідним довільним формуванням, яка передбачала у випадку порушення однією з сторін клятви, умов угоди, втрати застави та велику грошову компенсацію³⁴. Особливе застереження про неї, яке було в законі, свідчить, що такого роду сплати штрафів одним з учасників *societatis* були нерідкі, а тому надійність партнерства, незважаючи на вимогу одностайніх дій, часом дуже сумнівна.

Той, хто вступав до товариства міг вимагати встановлення точної частки внесеного ним майна, грошей³⁵. Але утода про вступ могла бути укладена без цього і тоді вважалось, що предметом спілки був будь-який прибуток, одержаний з купівлі, продажу, наймання і здачі в найм³⁶. Не зрозуміло, чи існували обмеження за віком для тих, хто створював кіонію. У будь-якому разі закон розглядав осіб як не мають 25 років як неповнолітніх і їм не до-

зволялось керувати своїми справами, як би добре вони їх не всти³⁷. Проте, судячи за змістом титулу, ніщо не перешкоджало таким «юним» особам здійснювати купівлю-продаж, позичати, вступати до товариств³⁸.

Цікаву інформацію про умови членства у товаристві дає аналіз позову про товариство (*Pro socio*)³⁹. Таким чином *societas* могли бути постійними чи тимчасовими⁴⁰, проте не мали змоги укладатися навічно⁴¹, так само як і участь у товаристві не переходила у спадщину⁴². Очевидно, більшість кіnonій (такі як торговельні) не були постійними і, як у практиці середньовічної Західної Європи, створювались лише з метою проведення даної конкретної операції. При досягненні кінцевої мети, заради якої спілка була організована, починається заключний етап її діяльності⁴³. Однак відмова від участі у товаристві і вихід з нього могли відбутися тільки через необхідність і, в принципі, були небажані та ускладнені. Причинами припинення *societatis* були «особи, речі, бажання, дія»⁴⁴. Це могла бути смерть когось із членів спілки (якщо тільки така можливість не була заздалегідь обумовлена в угоді), конфіскація майна товариства у скарбницю, зменшення правозадатності членів кіnonії, припинення справи, дії, що породжували спілку, або відсутність бажання її зберегти⁴⁵.

Будь-яке товариство мало право на одержання сукупного прибутку у результаті спільної праці, і деякі кіnonії (*πόρων καὶ κέρδει κοινωνία*), створювалися тільки з такою метою (*societas quaestus*)⁴⁶. Інший вид спілки (*κοινωνία ἐφ' ἑνὶ πράγματι*) мав право на колективну закупівлю різноманітних товарів (*societas unius negotiationis*), про що було згадано у сколії Стефана до Василіків⁴⁷. Так члени деяких константинопольських колегій-систем укладали між собою кіnonії з метою купівлі товару в іноземців. Такого типу *societa unius negotiationis* по закупівлі метакси та її продажу за певними цінами, прийнятими на підставі попередньої угоди (*συμφανία*) учасників спілки, мали торговці метаксою і катартарії, які займались обробкою шовку-сирцю і були у свою чергу членами відповідних систем⁴⁸. Аналогічні кіnonії були утворені з членів систем торговців лляними, бакалійними та господарськими виробами і, очевидно, торговців одягом, які спільно закуповували товар у необхідній кількості у приїжджих купців, а залишки товару продавали торговцям лляними виробами з умовою одержання за це узгодженого прибутку⁴⁹. Проте слід відзначити, що до початку Х ст. подібна практика здійснювалась головним чином вже не на основі кіnonії, а на базі окремих постійних спеціалізованих корпоративних об'єднань типу колегій, які у цей час знову зайняли провідне місце у торговельно-ремісничій сфері столиці⁵⁰.

Кіnonії мали свою власність: наприклад, спілка кушиків — приміщення для вчинення шкур, ванни для їх промивання, дубильні чани (*ὕροις ἐνεργουόντεο*)⁵¹. Всі учасники кіnonії мали право вільно розпоряджатися своїм майном і після своєї смерті відписувати його⁵². Будь-який з них також мав право відмовитись від участі у товаристві. Він мав змогу це зробити навіть якщо була угода про те, що ніхто не повинен виходити із *societatis* протягом певного часу, зокрема по закону він міг вправдатись у своєму вчинку тільки у тому випадку, якщо була порушена будь-яка умова угоди товариства, якщо він своїми діями завдав шкоди своїм колегам, виконував державну службу тривалий час, або, якщо справа, якою займалась спілка, виявилась недозволеною⁵³.

Ti, що об'єдналися у кіnonію були партнерами і як *συνέμποροι* повинні були робити внутрішні розрахунки, тобто однаковою мірою одержувати прибуток та нести збитки⁵⁴.

Укладачі Морського закону відзначали з цього приводу: «Якщо йдеться про угоду про прибуток (*eis δὲ συμφόνον*), то відповідно частки прибутку вираховується й збиток»⁵⁵. Кожний учасник спілки повинен був відповідати перед іншими за бездіяльність та недбайливу роботу в справі⁵⁶. При цьому вимагалось, щоб він прикладав до справ кіnonії такі ж дбайливість і сумління (*diligentia*), як і до своїх власних⁵⁷. Коли товариство зазнавало збитків, навіть той, хто вийшов до цього моменту з спілки, повинен був внести свою частку для їх покриття⁵⁸. Тільки у випадку «фатального збитку» (*damna fatalia*) учасники товариства мали право не відповідати за нього⁵⁹. Вони ж

повинні були відразу віддавати прибуток, отриманий під час операцій кінонії⁶⁰. До зобов'язань товариства належало, очевидно, виконання деяких громадських обов'язків, на що вказує Книга епарха у розділі про спілку (*коначеї*) шкіряників⁶¹. На чолі кіоній шкіряників, які робили заготовки для взуття, та шкіряників, які виготовляли ремені для збрії, стояли старшини-простати, яких спарх міста призначав за власним розумінням (*епархії* *всіх* *прохециб* *менов*)⁶².

Очевидно, це пояснювалось тим, що спілки підпорядковувались безпосередньо епарху та його заступнику — сімпону і були залучені до виконання державних обов'язків. Але ніщо не заважає думати, що в інших випадках старшина кіонії, очевидно, був виборним.

Житійна література свідчить, що до товариств входили головним чином вільні торговці та ремісники, які прагнули тим самим збільшити свої невеликі кошти та усунути взаємну конкуренцію⁶³. Угода про *societas questus* могла бути укладена навіть поміж родичами, наприклад, між чоловіком, дружиною та їх зятем — ремісниками⁶⁴. Бувало, що у товариство об'єднувалися майстер-дідаскал з тими з своїх колишніх учнів, які придбали власну майстерню, як пишеться у житії св. Іллі Нового⁶⁵. Разом з тим, закон передбачав випадок, коли раб вів справи товариства спільно з вільними учасниками⁶⁶. Якщо господар продавав такого раба-компаньона, його ділові обов'язки по спілці не анулювались і він повинен був їх виконувати навіть при переході до нового господаря. Взагалі кіонії об'єднували осіб різного соціального та майнового стану, серед яких були «особи, не рівні за своїм станом», впливові, «які мали владу», заможні та ще «найбільш заможні», а також обтяжені «тяжкою бідністю», завдяки чому їх убогість, зі слів законодавця, повинна була стати менш тяжкою⁶⁷. Про майнові відмінності учасників *societatis* свідчить і те, що один у товаристві міг мати дві або навіть три частки, інший — одну⁶⁸. Проте, якщо судити за закликами Лева VI про користь кіоній, візантійським товариствам декларативно були властиві визначні моменти колективної взаємодопомоги та відносної рівності⁶⁹. У будь-якому разі закон здавна намагався перешкодити укладанню так званих левиних спілок, де прибуток, вигоди розподілялись одним членам, а на інших покладалась лише шкода⁷⁰. Разом з тим, юридична практика дозволяла укладати спільні угоди таким чином, що «частка учасника спілки у прибутку... була одною, а частка, яку учасник спілки повинен нести в збитках, ... була іншою»⁷¹. Звідси різниця у становищі членів спілки, незважаючи на існуючі заяви, по суті зменшилася незначно. Якщо судити за вказівками на особливу гідність, особливе становище (*ձլօն բաֆւս*), між шкіряниками відповідної кіонії розрізнялись дубильники-вірсодепси, пов'язані з найбільш брудною роботою, і малакатарії, які одержували від вірсодепсів оброблену шкіру, яку вони у свою чергу готували для шевців⁷². У даному випадку в тексті документу натяк на особливе становище малакатаріїв, які належали, очевидно, до найвищого розряду учасників спілки. Справа була, отже, не тільки у різниці професійних обов'язків, але й у соціальних градаціях усередині об'єднання. Загалом кіонії споконвічно були провісником організацій корпоративного типу. Недаремно іноді *коначеї* виступало їс суті, як замінник системи⁷³. Виходячи з цього важко погодитися з О. П. Кажданом, який вважав, що кіонії несли з собою норми, що сприяли послабленню візантійських торговельно-ремісничих організацій⁷⁴.

На думку Г. Л. Курбатова матеріал кінця VI ст. відбиває процес поступового зникнення у містах торговельно-ремісничих корпорацій масових професій, який призвів до їх повної відсутності у VII—VIII ст. і навіть у IX ст. візантійське суспільство «майже не просунулось на шляху створення більш стійких самостійних об'єднань торговельно-ремісничого населення, тим більше у провінційних містах»⁷⁵. Причину цього явища він та дослідники, які підтримували його погляди, вбачали у занепаді міського масового ремесла, що відбувався у VII—VIII ст., і зникненні значних груп ремісників однієї спеціальності.

Не вдаючись до подробиць багаторічної дискусії на цю тему, пов'язаної з глобальною проблемою становища візантійського міста у «темні віки», відзна-

чимо, що частина візантіністів не поділяє такого категоричного та однозначного висновку ні про абсолютний занепад ремесла і особливо торгівлі до VIII ст.⁷⁶, ні про відсутність у цей час ремісничих та торговельних корпорацій. У свій час Е. Корнеманн, А. Штекле та ін., які посилались на свідоцтва єпископа Леонтія у главі 22 Житія олександрийського патріарха Іоанна Милостивого, вказували на існування в Олександриї у першій чверті VII ст. корпоративних об'єднань судновласників (*ναυάγληροι*), аргиропратів (*ἀργυροπρόταται*), капіосів-виноторговців (*κάπτηλοι*) та навіть жебраків (*πταχῆοι*)⁷⁷. У ряді папірусів VII—VIII ст. згадується про єгипетські корпорації, в які були об'єднані торговці хлібом, ковбасними виробами, маслороби, гончари, які виготовляли глечики, горщики та інші дрібні вироби, шевці, кравці, фарбувальники, вишивальники, ковалі, торговці мідними виробами, теслярі, майстри, що виготовляли вінки, торговці хутряними виробами, будівники суден та човнів, тобто різноманітність торговельно-ремісничих асоціацій не тільки не зменшилась порівняно з попереднім часом, але навіть збільшилась, особливо у сфері керамічного виробництва⁷⁸. Організацію у великих містах XI ст. корпорацій торговців головними продуктами харчування, сировиною, коштовними виробами, спеціями, товарами широкого вжитку визнає Г. Г. Літіврін⁷⁹. Особливої уваги варта вказівка О. Р. Бородіна на те, що об'єднання (*scholae*) равенських писарів протягом кількох століть зберігало офіційний публічний характер, відбитий навіть у його назві, і підтримувало традицію діловодства, що свідчить про постійність її існування з VI по X ст.⁸⁰. Як справедливо відзначає автор, наявність хоча б єдиної такої схоли, що пережила «темні віки», дозволяє передбачити послідовність і в розвитку інших об'єднань. І. А. Баранов, який ґрунтувався на новому масовому археологічному матеріалі з розкопок Сугдеї, вважає, що торговельно-ремісничі асоціації константинопольського типу могли бути і у провінційних містах, на що вказують уніфікація маси виробів, що виготовлялись майстернями з яскраво вираженою концентрацією та вузькою спеціалізацією виробництва та наявність при таких майстернях крамниць⁸¹.

Однією з таких форм професійних об'єднань, успадкованих від пізньоантичної Візантії, була корпорація, яка контролювалась державою (*δημοσία σωματεῖα*). Подібні *σωματεῖον*, або іноді *σωματίου* згадуються у джерелах перших століть нашої ери, у листах Іgnatія, Кирила Олександрийського⁸² у розумінні «спілка», «корпорація»⁸³, а потім фігурують у зведенні законів Юстиніана⁸⁴. Пізніше вони перейшли у Василіки, де цей термін у відповідності з більш ніж 300-річною традицією вживався в значенні *sorpus*, «союз»⁸⁵. У заголовку Книги епарха він присутній як *πολιτικὰ σωματεῖα*, тобто буквально — «міські об'єднання» або «цивільні об'єднання», хоча у самому тексті джерела більше не згадувався жодного разу. Мабуть, наприкінці IX ст. найбільш поширеною стала форма об'єднання, що визначалась також досить традиційним терміном *συντῆμα* або *συντῆματα*. Якщо судити за новелами Юстиніана, торговельно-ремісничі корпорації з такою назвою були досить численні в VI ст.⁸⁶, коли вони вживалися як синонім терміну *соматія*⁸⁷. Агіографічна література цього періоду, писання Іоанна Ліда також підтверджують, що сістіма була рівнозначна латинської *collegium* і за значенням тільки термінам *κολλήδιον* і *έταιρεία*⁸⁸. Згідно Василікам та схоліям значення терміну *колеуίον* вона зберегла і далі⁸⁹. У Книзі епарха цей термін багаторазово використовувався для позначення величезної кількості постійних торговельно-ремісничих об'єднань, члени яких іменувались *сυντηματικοί*⁹⁰. Він не зустрічається лише у розділах, присвячених торговцям воском та свічками, хліборобам, вофрам, аргіропратам, трапезитам та ремісникам, зайнятим ручною працею⁹¹, але зміст статей дозволяє вбачати в особах цих професій тих самих систематиків. Посилаючись на Василіків, Піра вказує різницю між сістімами та соматіями, визначаючи перші як об'єднання, головним чином торговців, які не виробляли товару, а другі — як об'єднання тих, хто був зайнятий ручною працею⁹². Однак слід погодитися з М. Я. Сюзюмовим та І. Ф. Фіхманом, що на практиці такого чіткого поділу, мабуть, не існувало⁹³. У будь якому разі, як свідчать Василіки (VIII, 2, 101) та Книга епарха, до рубежу IX—X ст. для більшості об'єднань (12) дійсно переважаючим

був торговельний характер і вони навіть підкреслювали цей статус словами *πράτης* або *ἐμπόρος* у своїх назвах (сістіми артіопратів — торговців золотом, сріблом, коштовностями; вестіопратів — торговців виробами з дорогих тканин; прандіопратів — торговців довізним сирійським та арабським одягом; метаксопратів — торговців метаксою, шовком-сирцем та пряжею; офоніопратів — торговців виробами із льону та бавовняним одягом; сапонопратів — милоторговців; хоремпорів — торговців свининою; іхтіопратів — риботорговців; сирікопратів — торговців виробами з шовку; капілосів — продавців вина та закусок; салдамаріїв — торговців бакалійними та господарськими виробами; вофрів — оцінників коней та скупників тварин, які не були продані). Ще частіше сістім (10) рівною мірою об'єднувалася у своїй діяльності виробничі та торговельні функції (об'єднання катартаріїв, що займалися очисткою шовку-сирцю та постачанням пряжі; сирікарів — шовкоткачів, пов'язаних з продажем деяких виробів з шовку; міроварів — виробників та торговців парфумами, паходами, барвниками, ліками; кіруларіїв — виробників та продавців воскових свічок та світильної оливкової олії; макеларіїв — м'ясників та торговців м'ясом; артопів — хліборобів та продавців хліба; ковалів, садівників, рибалок, судоволодарів). Книга епарха та Василіки називають порівняно мало професій, об'єднань, які могли б мати чисто виробничий характер. В основному вони складалися з осіб ручної праці, таких як монетники, плавильники золота (*χρυσοχόοις*), вірсадепси — дубильники шкір, слюсарі, будівельники-муляри, робітники по мармуру, гіпсу, маляри та ін. *χειροτέχναι*⁹⁴, більшість з яких, очевидно, об'єднувалася в артілі-кооперації. Причому дубильники входили на особливому стані до складу спілків малакатарієв, виробників та продавців шкіри для взуття⁹⁵, які опосередковано також були пов'язані з об'єднанням переважно торговельного характеру.

Досить повно і добре вивчене за останні 100 років з часу опублікування рукопису *Διατάξις Λέοντος* безперечно свідчить, що до рубежу IX—Х ст. більшість сістім було побудовано на принципах добровільного, неспадкового членства⁹⁷, корпоративного правообов'язку, мали досить ускладнену централізовану структуру, займалися виконанням державовинностей, збором податків з їх членів, регулюванням господарської діяльності під контролем влади, яка надавала їм ряд пільг та захищала силою закону від руйнуючого впливу конкуренції як з боку неорганізованих самостійних дрібних ремісників та торговців, так і з боку знаті. У цьому розумінні вони мали такі ж провідні функції та цілі як дещо пізніше цехи, гільдії на Заході⁹⁸, хоча повного обігу між тими та іншими ніколи не існувало через різницю історичних умов розвитку обох регіонів.

Можна зробити висновок, що залежно від характеру, цілей та соціальної суті торговельно-ремісничої асоціації у Візантії VII—IX ст. розділились на три головні типи: особисті (оператійні) об'єднання; кооперації (в артільній формі); корпорації (в формі спілок-кіоній, союзів-соматій та колегій-сістім). При цьому усі корпоративні форми об'єднань (*universitatis*) відрізнялися юридично, але як підкреслюють джерела, були однакові за суттю⁹⁹. Очевидно, тому ні владей, ні самих членів асоціацій ніколи не турбували термінологічні розбіжності у назвах їх об'єднань¹⁰⁰. У VII—VIII ст. домінуюче місце серед них посіла форма добровільних товариств і лише до другої половини IX ст. разом з кіоніями все міцніші позиції поступово зайняли сістіми, що до Х ст. стали провідною формою торговельно-ремісничого об'єднання. Останні два типи об'єднань також були запозичені з ранньої Візантії, не залишивши будь-яких особливих еволюційних змін, ввійшли тією чи іншою мірою до організаційної сфери торгівлі та ремесла середньовічного періоду.

Примітки

¹ Николов Д. Организация промышленного производства в римских провинциях Фракии и Мезии (I—VI вв.) // Acta centri historiae tezza aetiqua Balcanica. I.— Trinovici, 1986.— С. 93—98.

² Каждан А. П. Микроструктуры в Византии VIII—IX вв. // XVIII Международный конгресс византинистов. Пленарные докл.— М., 1991.— С. 94.

³ Malich B. Wer Handwerker ist soll nicht Kaufmann sein! Grundzettel des byzantinischen

Wirtschaftslebens im 8./9. Jh. // Studien zum 8. und 9. Jahrhundert in Byzanz. — Berlin, 1983. — S. 47—59.

⁴ Vryonis Sp. Byzantine *demokratia* and the Guilds in the Eleventh Century // Dumbarton Oaks Papers. — Washington, 1963. № 17. — P. 287—314; Oikonomides N. Hommes d'affaires grecs et latins à Constantinople (XIIIe—XVe siècles). — Montréal; Paris, 1979. — P. 108—114; Brand C. M. The Question of Byzantine Guilds in the Twelfth Century // XVIII Международный конгрес византинистов. Резюме сообщений. — М., 1991. — Т. 1. — P. 168, 169.

⁵ Безобразов Н. В. Ремесленные и торговые корпорации // Герцберг Г. Ф. История Византии (Пер. с нем.) — М., 1896. — С. 602—607; Безобразов Н. В. Рец. на кн.: Stockle A. Spätromische und byzantinische Zünfte. Leipzig, 1911 // ВВ. — 1911. — Т. 18. — С. 30—38; Успенский Ф. И. Константинопольский эпарх // Известия Русского археологического института в Константинополе. — София, 1899. — Т. 4/2. — С. 79—104; Черноусов Е. А. Римские и византийские цехи // Журнал Министерства народного просвещения. — Пг., 1914. — 52. — Сентябрь. — С. 154—178; Рудаков А. П. Очерки византийской культуры по данным греческой агиографии. — М., 1917. — С. 120 сл.; Хвостов М. М. Очерки организации промышленности и торговли в греко-римском Египте. I. Текстильная промышленность в греко-римском Египте. — Казань, 1914. — 264 с.

⁶ Сюзюмов М. Я. Книга Эпарха. Уставы византийских цехов X в. — Свердловск, 1949; Сюзюмов М. Я. Ремесло и торговля в Константинополе в начале X в. // ВВ. — 1951. — Т. 4. — С. 11—41; Сюзюмов М. Я. Введение // Византийская книга Эпарха. — М., 1962. — С. 33—42.

⁷ Каждан А. П. Рец. на кн.: Lopez R. S Silk Industry in the Byzantine Empire // Speculum. — 1945. — Т. 20. // ВВ. — 1950. — Т. 3. — С. 290—293; Каждан А. П., Заборов М. А. Рец. на кн.: Сюзюмов М. Я. Книга Эпарха. Свердловск, 1949 // ВВ. — 1952. — Т. 5. — С. 273—276; Каждан А. П. Цехи и государственные мастерские в Константинополе в IX—X вв. // ВВ. — 1952. — Т. 6. — С. 132—155; Каждан А. П. Деревня и город в Византии IX—X вв. — М., 1960. — С. 301 сл.

⁸ Фихман И. Ф. К характеристике корпораций византийского Египта // ВВ. — 1960. — Т. 17. — С. 17—27; Фихман И. Ф. Некоторые вопросы хозяйственной деятельности ремесленных корпораций позднеримского Египта // ВДИ. — 1965. — № 3. — С. 146—154; Фихман И. Ф. К вопросу о корпоративной взаимопомощи в византийском Египте // Rocznik papirologii prawniczej. — Warszawa, 1965. — Т. 15. — С. 93—99; Фихман И. Ф. Египет на рубеже двух эпох. — М., 1965. — С. 121—205; Фихман И. Ф. Египетский архив середины VI в. // ВВ. — 1967. — Т. 27. — С. 295—305; Фихман И. Ф. Исчезновение корпораций в Византии // ВВ. — 1969. — Т. 30. — С. 15—49.

⁹ Наследова Р. А. Ремесло и торговля в Фессалонике в конце IX — начале X вв. по данным Иоанна Камениаты // ВВ. — 1956. — Т. 8. — С. 61—84.

¹⁰ Курбатов Г. Л. К вопросу о корпорации хлебопеков в Антиохии IV в. // ВДИ. — 1965. — № 1. — С. 141—153; Курбатов Г. Л. Ранневизантийский город. — Л., 1962; Курбатов Г. Л. Основные проблемы внутреннего развития византийского города в IV—VIII вв. — Л., 1971.

¹¹ Чекалова А. А. Константинополь в VI веке. — М., 1986. — С. 18—30.

¹² Бородин О. Р. Византийская Италия в VI—VIII веках. — Барнаул, 1991. — С. 145—152.

¹³ Сюзюмов М. Я. Производственные отношения в византийском городе-эмпории в период генезиса феодализма. — Автореф. дис. ... докт. ист. наук. — Свердловск, 1953. — С. 20.

¹⁴ Kazhdan P., Constable G. People and Power in Byzantium. — Washington: Dumbarton Oaks Center, 1982. — P. 49.

¹⁵ Византийская книга Эпарха. — М., 1962. — С. 236, 249; Magoulias H. I. Trades and Crafts in the Sixth and Seventh Centuries as viewed in the lives of the saints // Byzantinolavica. — Prague, 1976. — Т. 37/1. — P. 29; Laiou A. E. The Role of women in the Byzantine Society // JÖB. — 1981. — Bd. 31/1. — P. 242—246; White D. Property Rights of Women: The Changes in the Justinian Legislation Regarding the Dowry and Paraphezna // JÖB. — 1982. — Bd. 32/2. — P. 539—548.

¹⁶ Фихман И. Ф. К проблеме социального состава ремесленников в Египте IV — середине VII вв. н. е. // Проблемы социально-экономической истории Древнего мира. Сб. памяти акад. А. И. Тюменева. — М.-Л., 1963. — С. 363. — Прим. 34; Фихман И. Ф. Египет... — С. 65. — Прим. 343.

¹⁷ Фихман И. Ф. Египет... — С. 65. — Прим. 344.

¹⁸ Сюзюмов М. Я. Производственные отношения в византийском городе-эмпории... — С. 7.

¹⁹ Каждан А. П. Микроструктуры в Византии... — С. 88, 89; Hunger H. Christliches und Nichtchristliches im Byzantinischen Ehrerecht // Österreichisches Archiv für Kirchenrecht. — 1967. — Bd. 18. — S. 305—325; Jastrebickaja A. L. Die Familie als soziale Gruppe der mittelalterlichen Gesellschaft // Tafelbuch für Geschichte des Feud. — 1982. — Bd. 6. — S. 185—193.

²⁰ Guillou A. Transformations des structures socio-économiques dans le monde byzantin du VIe au VIIIe siècle // Зборник Радова. Византолошки институт. — Београд, 1980. — Kn. 19. — P. 76 sq.; Guillou A. Οικονομική στήν Βυζαντίνη 'Ιταλία (St'-IAAI) // Buzantina. — 1976. — T. 8. — S. 183..

²¹ Рудаков А. П. Очерки... — С. 142, 143; Бородин О. Р. Византийская Италия... — С. 107, 108.

²² Византийская книга Эпарха. — XVII, 3.

- ²³ Там же.— С. 235.
- ²⁴ Там же.— XVII, 1.
- ²⁵ Noailles P., Dain A. *Les novelles de Leon VI le Sage. Texte et traduction.*— Paris, 1944.— P. 236, № 57.
- ²⁶ Noailles P., Dain A. Op. cit.— P. 236, 237, 302—306, № 57, 102, 104.
- ²⁷ Каждан А. П. Деревня и город в Византии IX—X вв.— С. 322.
- ²⁸ Византийская книга Эпарха.— XVII, 3.
- ²⁹ Theodori Studiae Opera omnia // PG.— T. 99.— Col. 813B; 1713D.
- ³⁰ MacLennan H. *Oxyrhynchus: An Economic and Social Study.*— Amsterdam: A. M. Hakker, 1968.— P. 75; Evert-Kappesowa H. *Studia nad historią wsi byzantynskiej w VII—IX wieku.*— Lodz: Pol. Akad. Nauk, 1983.— P. 28; cp.: *Papyrus grecs d'époque byzantine* Ed. J. Maspero.— Le Caire, 1913. Vol. 2. № 67158; Steinwenter A. *Aus dem Gesellschaftsrecht der Papyri // Studi in onore di S. Ricobono, I.*— Palermo, 1936.— P. 502—504; Taubenschlag R. *The Law of Greco-Roman Egypt in the light of the Papyri.* 332 B. C.— 640 A. D.— Warszawa: Panst. Wyd.— wo naukowe, 1955.— P. 388; Taubenschlag R. *Opera Minora.*— Warszawa: Panst. Wyd.— wo naukowe, 1959. Bd. 1. Allgemeiner Teil.— S. 284; Bd. 2. Spezieller Teil.— S. 519.
- ³¹ Византийский Землемельческий закон / Текст, исслед., comment. Е. Э. Липшиц, И. П. Медведева, Е. К. Пиотровской.— Л., 1984.— С. 126, 127.
- ³² *Basilicorum libri LX.— VIII, 2 (Ed. C.G.E. Heimbach.*— Lipsiae: Barth, 1983.— 1970.— Vol. 1—6; Ed. E. C. Ferrinis J. Mercot. — Lipsiae: Barth, 1897. Vol. 7).
- ³³ Noailles P., Dain A. *Les nouvelles...*— P. 302, 303. № 102; P. 303, 304, № 103.
- ³⁴ *Dig.*— XVII, 2, 71 (*Corpus juris civilis*. Vol. 1.— Berolini: Weidmannos, 1908). Морська торгівля знала не менше чотирьох типів угод про товариства залежно від складу організаторів кіонії (торговці-ємпіорі, навкілірі та суднової команди), див.: Морський закон (Вступ. ст., пер. comment. М. Я. Сюзомова) // Античная древность и средние века.— Свердловск, 1969.— Вип. 6.— III, 9, 17, 21, 27, 28, 32.
- ³⁵ *Dig.*— XVII, 2, 6.
- ³⁶ *Dig.*— XVII, 2, 7; *De Robertis F. M. I rapporti di lavoro nel diritto romano.*— Milano, 1946.— P. 241—244.
- ³⁷ *Dig.*— IV, 4, 1.
- ³⁸ *Ibid.*— IV, 4, 7.
- ³⁹ *Ibid.*— XVII, 2.
- ⁴⁰ *Ibid.*— XVII, 2, 7.
- ⁴¹ *Ibid.*— XVII, 2, 70.
- ⁴² *Ibid.*— XVII, 2, 65, 11.
- ⁴³ *Ibid.*— XVII, 2, 65, 10.
- ⁴⁴ *Ibid.*— XVII, 2, 63—65.
- ⁴⁵ *Ibid.*— XVII, 2, 59; XVII, 2, 65, 9; XVII, 2, 65, 12.
- ⁴⁶ *Dig.*— XVII, 2, 7; XXIX, 2, 45, 2; *Basil.*— XII, 1, 6; XXXV, 14, 17.
- ⁴⁷ *Basil.*— XII, 1, 5.
- ⁴⁸ Византийская книга Эпарха.— VII, 4.
- ⁴⁹ Там же.— IX, 6.
- ⁵⁰ Там же.— V, 2—5; VI, 8; IX, 3; X, 2; XIX, 1.
- ⁵¹ Там же.— XIV, 2.
- ⁵² *Dig.*— XVII, 2, 52, 9.
- ⁵³ *Ibid.*— XVII, 2, 14—16.
- ⁵⁴ Noailles P., Dain A. Op. cit.— P. 256, 257, № 70.
- ⁵⁵ Морской закон.— III, 9.
- ⁵⁶ *Dig.*— XVII, 2, 25; XVII, 2, 72.
- ⁵⁷ Arrangio-Ruiz V. *La societa in diritto romano.*— Napoli, 1950.— P. 261—271.
- ⁵⁸ *Dig.*— XVII, 2, 65, 3—6.
- ⁵⁹ *Ibid.*— XVII, 2, 52, 3.
- ⁶⁰ *Ibid.*— XVII, 2, 60.
- ⁶¹ Византийская книга Эпарха.— XIV, 1.
- ⁶² Там же.— XIV, 2.
- ⁶³ Рудаков А. П. Очерки...— С. 144.

- ⁶⁴ *Papyrus grecs d'époque byzantine / Ed. J. Maspero.* — Le caire, 1913. Vol. 2. № 67158 (Ант., 568 г.)
- ⁶⁵ *Житие св. Ильи Нового // Православный палестинский сборник.* — СПб., 1907.— Т. 19.— Вып. 3.— С. 45 сл.
- ⁶⁶ *Dig.* — XVII, 2, 49; Удальцова З. В. Положение рабов в Византии в VI в. (преимущественно по данным законодательства Юстиниана) // ВВ.— 1964.— Т. 24.— С. 19.
- ⁶⁷ *Noailles P., Dain A. Les novelles... — Р.302, №102; ср.: Dig. XVII, 2, 5.*
- ⁶⁸ *Dig.* — XVII, 2, 29.
- ⁶⁹ *Noailles P., Dain A. Op. cit. — Р. 302, № 102.*
- ⁷⁰ *Dig.* — XVII, 2, 29, 2.
- ⁷¹ *Ibid.* — XVII, 2, 30.
- ⁷² *Византийская книга Эпарха — XIV, 2.*
- ⁷³ *Там же.* — XIV, 2.
- ⁷⁴ *Kazhdan A. Small Social Grouping (Microstructures) in Byzantine Society // JÖB.* 1982.— Bd. 32/2.— Р. 6.
- ⁷⁵ Курбатов Г. Л. История Византии.— М., 1984.— С. 76; Курбатов Г. Л., Лебедева Г. Е. Византия: проблемы перехода от античности к феодализму.— Л., 1984; *Становление и развитие раннеклассовых обществ. Город и государство* (Под ред. Г. Л. Курбатова, Э. Д. Фролова, И. Я. Фроинова).— Л., 1986.— С. 127, 174.
- ⁷⁶ *Oikonomides N. Silk Trade and Production in Byzantium from the Sixth to the Ninth Century: The Seals of Kommerikarioi // Dumbarton Oaks Papers.* — Washington, 1986. № 40.— Р. 33—53; Romanuk A. I. Aychäologie // Quellen zur Geschichte des frühen Byzanz (4.-9. Th.). Berlin: Akad.— Verl., 1990.— С. 28—30.
- ⁷⁷ *Cornemann E. Collegium // RE.* — 1901.— Bd. 4. Col. 478; *Stöckle A. Spätromische und byzantinische Zünfte.* Leipzig, 1911.— С. 21, 137. Навіні сумніви щодо існування корпорації априорістів в Олександриї VII ст. мають умовний характер.— Див.: *Фихман И. Ф. Египет...* — С. 128, 129.
- ⁷⁸ *Фихман И. Ф. Египет...* — С. 122—127.
- ⁷⁹ *Культура Византии.* Вт. пол. VII—XII в.— М., 1989.— С. 17.
- ⁸⁰ *Бородин О. Р. Византийская Италия...* — С. 148, 149.
- ⁸¹ Баранов И. А. Византия и Восток в системе организации ремесла и торговли средневековой Сугдеи // Проблемы истории Крыма. Тез. докл. науч. конф.— Симферополь, 1991.— Вып. 1.— С. 12.
- ⁸² *Ignatii episcopi Antiocheni Epistolae cum genuinaem / Accur. et rec. J.* — P. Mignc // PG.— T. 5.— Col. 716C; *Cyrilli Alexandria archiepiscopi Opera omnia / Cera et studio I. Auberti. Acour. et rec. J.-P. Mignc // PG.* — T. 77.— Col. 93B.
- ⁸³ *Waltring J.-P. Etude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains depuis les origines jusqu'à Lachute de l'Empire d'Occident.* — Louvain, 1896.— Т. 2.— Р. 139—143.
- ⁸⁴ *Dig.* — III, 4, 7; *Codex Justinianus.* 1, 20, 20; 1, 23, 7; VI, 48, 1, 15 (*Corpus juris civilis.* Vol. 2.— Berolini: Weidmannos, 1895).
- ⁸⁵ *Basil.* — VIII, 2, 101.
- ⁸⁶ *Novellae Just.* 43, praeft., 59; 112. (*Corpus juris civilis.* Vol. 3.— Berolini: Weidmannos, 1904).
- ⁸⁷ *Ed. Just.* — VII (548 г.).
- ⁸⁸ *Palladii Helenopolitani Lausaic // PG.* — T. 34.— Col. 1066A-B; *Appendix ad Palladii Helenopolitani Apophthegmata Patrum // PG.* — T. 65.— Col. 337C-D; 380A; *Joannes Lydus / Rec. I. Bekkeri.* — Bonnae: Weber, 1837.— P. 162, 12; *Scheinez P. Collegia // Lexicon des Mittelalters.* — München, 1984.— Bd. 3.— P.38.
- ⁸⁹ *Basil.* — VIII, 2, 101, 166.
- ⁹⁰ *Византийская книга Эпарха.* — IV, 5; V, 1, 3; VI, 6, 8, 10, 12, 13; VII, 3, 6; VIII, 13; IX, 3, 6; X, 3; XII, 1, 2, 6; XIII, 4; XVII, 4; XIX, 4; *Stöckle A. Op. cit.* — С. 11.
- ⁹¹ *Византийская книга Эпарха.* — II; III; XI; XVI; XXI; XXII.
- ⁹² *Basil.* VIII, 2, 101; *Eustathios Romaios Пєра.* — LI, 7 *Zepos J. et P. Jus gzaeco-romanum.* — Athenes, 1931.— Т. 4.— Р. 1—260.
- ⁹³ *Византийская книга Эпарха.* — С. 99; *Фихман И. Ф. Египет...* — С. 129.— Прим. 42.
- ⁹⁴ *Византийская книга Эпарха.* XXII, 1, 4; *Basil.* VIII, 2, 101.
- ⁹⁵ *Там же.* — XIV, 2.
- ⁹⁶ *Там же.* — II, 8, 9, 11.
- ⁹⁷ *Слід пам'ятати, що не було як повністю «вільних», незалежних об'єднань, так і цілком підлеглих державі — див. De Robertis F. M. Il fenomeno associativo nel mondo romano. Dai collegi della repubblica alle corporationi dell Basso Impero. Napoli, 1955.— Р. 203, 204. Про примусове*

об'єднання у VII—IX ст., коли вони дійсно були організовані у соматей, а робітники таких майстерень насильно були прикріплені до них. Законодавство ж наступних століть вже не применувало права громадян на зовнішньо демократичний, вільний вибір професії та міста роботи — див. *Nov. Just.* 80, 5; 85, 3; *Cod. Just.* XI, 8[7], 16; *Basil.* LIV, 16, 16. Схоже, що спадкове прикріплення до професії не додержувалось вже при Юстиніані I. Наприклад, син торговця спеціями міг стати аргентарієм, тобто не одержати у спадщину професії батька, як це свідчить з підпису під документом про одну з угод, оформлену в курії Равенни у 539 р. (Юліан-аргентарій, син Іоанна — торговець спеціями) — див. *Tjader T. O. Die nichtliterarischen lateinischen Papuri Italiens aus der Zeit 445—700.* Lund, 1955.— Bd. 1.— № 30. Відсутні деякі дані і про прикріплення до міста проживання (Фихман И. Б. Египет...— С. 69, 70). Виходить, що вже з цього часу почали вироблятись нові середньовічні форми організації торговельно-ремісничої діяльності, які відрізняються від професійних колегій античного типу.

⁹⁸ *Kazhdan P., Constable G. Op. cit.*— Р. 31, 32; *Kazhdan A. Small Social Grouping...*— Р. 5; *Franzins E. History of the Byzantine Empire.*— New York, 1967.— Р. 196; Гуревич А. Труд в системе общественного сознания антагонистических обществ // Рабочий класс и современный мир.— М., 1972.— № 6.— С. 175, 176.

⁹⁹ *Dig.* III, 4, 1; *Basil.* VIII, 2, 101.

¹⁰⁰ Фихман И. Б. Египет...— С. 132—134.

C. B. Sorochan

ТИПОЛОГИЯ ТОРГОВО-РЕМЕСЛЕННЫХ АССОЦИАЦИЙ ВИЗАНТИИ VII—IX ВВ.

Византійські торгово-ремесленні об'єднання изучались исследователями в сучасних розных аспектах, однак скідсть источников, отражавших ситуацію, сложившуюся в VII—IX вв., привела к отказу от попыток реконструировать еволюцию форм и типов такого рода ассоциаций в этот период. Между тем, анализ отдельных сведений источников, переходивших из столетия в столетие (житийной литературы, актового материала, Свода законов Юстиніана, Морского и Землемельческого законов, новелл Льва VI Мудрого, Василика, Пирі) позволяет установить типологию основных форм торгово-ремесленных об'єднань, сложившуюся в період «темних веков». В статье делается попытка выделить три типа таких ассоциаций. К первому и наиболее распространенному следует отнести семейство-профессиональные, личные операционные об'єднанія, которые создавал торговец или ремесленник, часто осуществлявший продажу своих изделий и товаров вместе с членами своей семьи. От поздней античности были унаследованы также артельные об'єднанія кооперативного типа, иногда сочетавшие промысловую деятельность со сбытовой торговлей. Наконец, в VII—VIII вв. получил широкое распространение такой тип корпораціонных об'єднаній как товарищества — кинонии, наряду с которыми существовали одинаковые с ними по сути союзы — соматей и коллегии — системи, носившие главным образом чисто торговый или смешанный производственно-торговый характер. Именно системи заняли к концу IX — началу X вв. доминирующее положение среди прочих форм торгово-ремесленных ассоциаций, внешне став неким подобием средневековых западноевропейских цехов.

S. B. Sorochan

TYPОLOGY OF TRADE-HANDICRAFT ASSOCISTIONS IN BYZANTINE IN THE 7TH-9TH CENT.

Byzantine trade-handicraft associations have been studied by researchers in different aspects, but scarcity of sources which might have represent the situation in the 7th-9th cent. compelled them to leave attempts to restore evolution of forms and types of such associations of that period. Meanwhile, an analysis of certain information from findings which passed through many centuries (the lives' literature, arch findings, Justinian's code of laws, Sea and Agrarian laws, novels of Leo VI the Wise, Basilicaas, Pyres) permits finding typology of basic forms of trade-handicraft associations which existed in the period of «dark ages». An attempt is made to identify three types of such associations. The first and most spread type includes family-professional, personal operation associations created by a trader or a craftsman who often sold his products and goods himself or with his family members. Arterial associations of the cooperative type, sometimes combining industrial production with sale were inherited from the late antique age. At last, such type of corporative associations as companies — kinonia was widely practised in the 7th-8th cent.

parallel with existence of practically similar associations — sines abd collegies — systems which were, mainly, either of exclusively trade or of mixed, production-trade character. It was systems that occupied a dominating position among other forms of trade-craft associations by the end of the 9th and beginning of the 10th cent. They became a certain similarity of the medieval west-European guilds.

Одержано 4.10.94

ДО ПИТАННЯ ПРО ЕВОЛЮЦІЮ МІФОЛОГІЧНИХ ПОГЛЯДІВ СЛОВ'ЯН У I тис. до н. е.

Д. Н. Козак, Н. С. Козак

У публікації порівнюються дві видатні пам'ятки духовної культури давніх слов'ян — окуття піхов меча з Гринева рубежу ери і Збручанський ідол кінця I тис. н. е.

Проблемі світогляду давніх слов'ян присвячена, практично, неосяжна кількість наукових та науково-популярних праць. Але неясних питань не стало, на жаль, менше. Це пояснюється, в першу чергу, станом джерел, пов'язаних значною мірою, з етнографією, усною народною творчістю, що не мають здебільшого конкретно-історичного характеру і у незрівнянно меншій кількості з історичними (літописними) даними. При цьому, останні фіксують лише уривки з заключного періоду розвитку міфологічної структури слов'янського суспільства*. На підставі цих джерел можна відтворити хіба що загальний зліпок світоглядних уявлень слов'ян. Тому надзвичайно важливого значення набувають свідоцтва, які надали б можливості простежити ці уявлення в еволюційному розвитку. Такі матеріали може дати сьогодні, коли основні джерела практично освоєні, лише археологія. У цьому зв'язку дуже цікаві можливості створює зіставлення двох пам'яток духовної культури населення України I тис. н. е.: ажурне окуття піхов меча з антропоморфними зображеннями, знайдене в одному з поховань на могильнику пшеворської культури поблизу с. Гринів Львівської обл. (Верхнє Подніпров'я)¹ (рис. 1) та широко відомий Збручанський ідол, виявлений на території Тернопільської обл. ще у 1848 р. (басейн Дністра) (рис. 2).

Слід зауважити, що йдеться про пам'ятки мистецтва того часу, «коли воно ще не було самостійною знаковою системою, а було лише одним з варіантів вираження значно ширших концепцій, що мали універсальний характер»².

Збручанський ідол датується, на думку більшості дослідників, IX—Х ст. Це чотиригранна стела висотою 2,4 м. Її вертикальна композиція поділена на три яруси. У відповідності з прийнятим трактуванням три яруси відповідають тричленному поділу світу на землю, небо і підземний світ³.

Поховання, де було виявлено окуття піхов ритуального меча, належало людині, яка посідала виняткове місце у суспільстві, виконувала військову і сакральну функції. Про це свідчить, по-перше, центральне місце поховання на могильнику, по-друге, винятково багатий похованальний інвентар: урна, що імітувала римську посудину для кремаційних залишків, велика кількість престижної і дорогої зброй та і сам ритуальний меч з унікальним окуттям, виго-

* Автори дотримуються точки зору, що докласовому первісному суспільству, в тому числі і слов'янському, відповідає тип світогляду, який слід визначити як міфологічний.

товленим, очевидно, за індивідуальним замовленням⁴. Поховання датується 20-ми рр. н. е.

Центральний ажурний фрагмент лицьового боку окуття піхов меча мав довжину 21,5, ширину 5—5,4 см. Вертикальна композиція складається з п'яти зображень, що становили три яруси, вміщених у прямокутні рамки. Найбільшим є центральний ярус, що містить одну композицію. Верхній і нижній яруси — двокомпозиційні.

Отже, повна композиція окуття має ті ж три яруси зображень, що і Збручанська пам'ятка.

Зіставлення зображень з сюжетами мистецтва того часу, а також із зооантропоморфними образами індоєвропейської міфології дозволяє прокоментувати перші таким чином. На окутті меча відтворена міфічна «епоха першопредків і першодій»⁵.

Центральна сцена зображує космогонічний акт — божественний шлюб, що передує народженню героя. Образ вершника символізує мотив боротьби Бога-героя з силами хаосу і, як результат, визволення родючості землі, процвітання худоби, розмноження роду. З цим основним в індоєвропейській міфологічній традиції космогонічним аспектом пов'язується образ барана, який споживає пагінці як втілення аграрного благоденства. Ідея єдності символів вершника і барана підсилюється пагінцями, які пов'язують обидві композиції в одиний ярус. Образ вовка широко відомий в індоєвропейській міфології, де він виступає як хтонічне чудище. У слов'янській міфології він ототожнюється з Велесом-Волосом — Богом тварин. Велес виступав зооморфним противником Бога Грози (Перуна).

Образ Грифона має безліч функцій. Але на першому місці завжди виступає його природа хижака і зв'язок з небом. Він постає як істота, присвячена сонцю, втілення вогняного початку, пов'язаного з передбудовою всесвіту, з космогенезом⁶.

Рис. 1. Обкладка піхов меча з могильника пшеворської культури поблизу с. Гринів (Верхнє Подністров'я).

Таким чином, сенс зображень на окутті, як і міфів загалом, складає перетворення хаоса у космос, упорядкування світобудови міфічним героєм і забезпечення благоденства світу. Постає питання, наскільки правомірним є світоглядне зіставлення пам'яток, віддалених одна від одної на ціле тисячоліття?

Тут слід взяти до уваги кілька обставин:

1. Територія, на якій виявлено обидві пам'ятки, становить частину регіону, де проходив процес етногенезу слов'ян⁷.

2. Останні дослідження українських археологів включають у часові межі цього процесу рубіж і перші століття нашої ери⁸.

3. Обидві пам'ятки є унікальними і мають, без сумніву, місцеве походження, хоча в них простежуються деякі впливи сусідніх культур.

Виходячи з безперервності етнічного і культурно-історичного розвитку на території Подністров'я від рубежу ери до періоду Київської Русі включно⁹, можна говорити про належність цих пам'яток давнім слов'янам або їх предкам на різних етапах соціально-економічного і духовного розвитку.

У даному випадку може йтися про зміни, що сталися в цьому розвитку протягом I тис. н. е. у такій важливій категорії світогляду, як розуміння людиною навколоїнного світу.

Рубіж і перші століття нашої ери — це період панування міфологічного світосприймання, в основі якого лежать уявлення про єдність природного і суспільного, колективного та індивідуального. Суспільне буття відобразилося в композиції окуття перш за все за допомогою зооморфних образів. Поява чоловічого персонажу в зооморфній образній системі пов'язується з розвитком патріархату, з вищою стадією розвитку первісного суспільства — передднем його остаточного розпаду¹⁰. Окуття з Гринева фіксує, очевидно, вже період геройчної епохи — стадію геройчної міфології¹¹.

Розглянемо зв'язки цієї пам'ятки з людиною, якій вона належала. У первісну епоху міф, міфологічні зображення становили таку ж приналежність і цінність колективу, як родоплемінна територія, знаряддя праці тощо. Поховання даного меча з піхвами свідчить про те, що, незважаючи на особливу символічну значущість, ці предмети не були об'єктом поклоніння. Вони належали конкретній людині, в даному випадку вождю, і виконували цілком утилітарну функцію — маркували її як носія сили родючості, життєздатності даної соціальної групи. Ця людина символізувала собою групу. Людина-вождь, старійшина чи «цар» були суттєво-конкретним образом світу цієї групи, в якому, повторюємо, природне і суспільне виступало у нерозривній єдності.

Вертикальна композиція і рослинні елементи зображень окуття дозволяють віднести цю пам'ятку до етапу «світового дерева» у мистецтві, де образ є своєрідним символом розуміння простору. З певними частинами простору можна співвіднести деякі образи (грифон, вовк, баран). Є згадки про виконання хтоніч-

Рис. 2. Збручанський ідол.

них функцій вершником. Але його розворот вліво говорить швидше про боротьбу з чужим, яке ототожнюється з лівою стороною і у міфологічному світогляді має негативну оцінку.

Натяки на різні частини простору, проте, не дозволяють побудувати якусь чітку ієрархічну структуру. Очевидно, в цій пам'ятці збереглася давніша центрична структура¹². Користуючись тотожністю бінарних опозицій міфологічного мислення «ліво-право», «низ-верх», «чужий-свій», «поганий-хороший» — розгорнемо композицію окуття горизонтально¹³. Суть її не зміниться. Можливо, ми маємо відображення уявлень про існування якісно однорідних частин простору, в якому відбуваються події з героями¹⁴. У будь-якому випадку розуміння простору, відображене у композиціях окуття, не дозволяє протиставити один одному такі якісно неоднорідні частини простору як надприродне і природне.

Спонтанний «найвній» період міфотворчості слов'янських народів завершився, як відомо, у період військової демократії. Цілісний міф, як відображення родо-племінної єдності, єдності природи і суспільства, розпався. У Збручанському ідолі вже відтворені зміни, що відбулися в уявленнях про людину і його світ в розумінні будови простору. Зображення ідола повністю антропоморфні. Основна ідея «природньої» міфології — перетворення героем хаосу у космос — чужа системі образів Збручанського ідола. Для того, щоб затвердити порядок людського світу, немає необхідності протиставляти його світу зооморфної образності. Світ у новому розумінні вже не антропоморфний, він стає антропоцентричним.

Антропоморфні образи ідола внутнішньо протиставлені один одному розмірами, атрибутами, позами. Найменш значимі тут персонажі середнього ярусу — люди в ритуальному танку. Розміри ярусів підкреслюють значущість не лише тих чи інших антропоморфних персонажів, але і частин простору. Вертикальна композиція ідола чітко ієрархічна. Стійкість вертикалі надає княжа шапка, яка одночасно перетворює стелу у фалос — міфічний образ, що відбиває міфологічні уявлення про виникнення світу в результаті народження. Ієрархічність свідомо підкреслена також позою нижнього персонажу, який стоїть на колінах і підтримує плечима верхній світ. Хтонічна істота, на відміну від персонажів розвинутих релігій, не ворожа останньому світу. Стовповоподібна конструкція і ієрархічність окремих частин ідола підтверджують відповідність образу «світового дерева».

Таким чином, зіставлення пам'яток, які відкривають і закривають I тисячоліття у слов'янській історії, дозволяють говорити, що уявлення, характерні для міфологічного світогляду, еволюціонізують. Причина цієї еволюції лежить не лише у зміні соціально-економічної структури суспільства. Реформа князя Володимира свідчить про турботу молодої держави про свою ідеологію. У зв'язку з цим можна зробити висновок, що еволюція світогляду слов'ян на рубежі первісного і класового суспільств іде від «найвній» міфологізму до «ідейно-теоретичної» міфології, яка є лише формою різного роду релігійних, соціально-політичних, моральних, філософських ідей¹⁵. Як етапи, що стоять на шляху цієї еволюції, слід розглядати досліджене нами святилище венедів з антропоморфним ідолом у с. Загай на Волині, святилища з кам'яними ідолами черняхівського часу на Подністров'ї¹⁶.

Примітки

¹ Козак Д. Н., Орлов Р. С. Обкладка ножен меча из погребения № 3 в с. Гринев // Новые памятники древней и средневековой культуры.— К., 1982.— С. 104—115.

² Топоров В. Н. К происхождению некоторых поэтических символов // Ранние формы искусства.— М., 1972.— С. 77.

³ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1980.— С. 462.

⁴ Козак Д. Н., Орлов Р. С. Указ. соч.— С. 104, 105.

⁵ Мелетинский Е. М. Поэтика мира.— М., 1976.— С. 173.

⁶ Козак Д. Н., Орлов Р. С. Указ. соч.— С. 108—112.

⁷ Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1990.— 484 с.

⁸ Там же.

⁹ Козак Д. Н. Поселение у с. Пасеки-Зубрецкие и некоторые вопросы культурного развития племен Поднестровья на рубеже I и II века н. э. // Acta archeologia Carpatica. — 1987. — 26. — С. 175—208; Козак Д. Н. Этническое развитие населения Северо-Западной Украины первой половины I тыс. н. э. // VI Международный конгресс славянской археологии. — Тез. докл. сов. делегации. — М., 1990. — С. 36—38; Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'ятю. — К., 1972. — 243 с.

¹⁰ Лосев А. Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. — М., 1957. — С. 16.

¹¹ Там же. — С. 15, 16.

¹² Топоров В. Н. Указ. соч. — С. 94.

¹³ Там же.

¹⁴ Стеблин-Каменский М. Ф. Миф. — М., 1976. — С. 31—58.

¹⁵ Лосев А. Ф. Указ. соч. — С. 434.

¹⁶ Козак Д. Н., Боровский Я. Е. Святилища восточных славян // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990. — С. 84—101.

Д. Н. Козак, Н. С. Козак

К ВОПРОСУ ОБ ЭВОЛЮЦИИ МИФОЛОГИЧЕСКИХ ВОЗЗРЕНИЙ ДРЕВНИХ СЛАВЯН В I тыс. до н. э.

Публикуемые памятники отражают мифологические воззрения древних славян на разных этапах социально-экономического и духовного развития.

Эволюция этих воззрений касалась прежде всего представлений о пространстве и месте человека в окружающем мире.

На рубеже эры у славян господствовало представление о существовании нескольких однородных частей пространства в которых происходили события с антропо- и зооморфными героями. Герой (человек-вождь, царь, старейшина и пр.) составлял чувственно-конкретный образ мира данной группы людей, в котором природное и общественное, индивидуальное и коллективное составляли единое целое.

В Збручанском идоле — памятнике конца I тыс., все герои уже антропоморфны. Основная идея «наивной» мифологии рубежа эры — превращение героям хаоса в космос, чужда системе его образов. Мир в понимании людей уже антропоцентрический. Збручанскому идолу свойственна строго вертикальная и четко иерархическая композиция. Величина ярусов подчеркивает значимость не только тех или иных персонажей, но и важность частей пространства. Наименее значимы здесь персонажи среднего яруса — люди в ритуальном хороводе.

D. N. Kozak, N. S. Kozak

CONCERNING EVOLUTION OF MUTHOLOGICAL VIEWS OF THE ANCIENT SLAVS IN THE 1ST MILLENNIUM A. D.

The findings published show mythological views of the ancient Slavs at different stages of their socio-economic and intellectual deveolament. Evolution of the views concerned first of all idess about the space and place of man in the world which surrounded him. At the end of the epoch the Slavs had a dominating views about existence of several homogeneous parts of the space where certain events had happened with anthropo- and zoomorphous heroes. A hero (man-leader, tsar, the elder and so on) represented a sensitive-concrete image of a world for a group of people. The natural and the social, the individual and the collective made the single whole in that would.

In the Zbruchanian idol, a relic of the late 1st millennium, all heroes had already been anthropomorphous. The main idea of «naive» mythology which existed at the end of the epoch, namely, transformation of the chaos into the cosmic space by a hero, is alien to the system of Zbruchanian idol is distinguished for its strictly vertical and distinctly hierarchical composition. Size of stages emphasizes hot only meaningfulness of certain images but also importance of parts of the space. The less meaningful images there are depicted, at the mid stage: people in a ritual round dance.

Одержано 20.03.93

ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕРШУ СІМ'Ю ЯРОСЛАВА МУДРОГО

Ю. Г. Писаренко

Відтворюється фрагмент біографії Ярослава, пов'язаний з його першою дружиною і сином Іллю.

Як правило, головні віхи життя і діяльності Ярослава Мудрого пов'язуються з його дружиною Інгигердою і народженими нею синами і дочками.

За межами традиційного уявлення про сім'ю князя стоять дві загадкові постаті — відомі новгородській традиції княгиня Анна, також гадана дружина Ярослава, і здогадно їх спільній син Ілля. Хоча свого часу М. С. Грушевський і включив обох до своєї генеалогічної таблиці як першу дружину і сина Ярослава¹, але зауважив, що оскільки відомості про дружин Ярослава взагалі дуже непевні, то «сушити голову над розвязаннем цього питання однаке не оплатиться...»². Проте залучення нових матеріалів дозволяє внести кілька штрихів у картину особистого життя Ярослава ще до того, як він пов'язав свою долю з дочкою Олафа Шведського Інгигердою.

Ім'я Анни вперше фіксується у жалованій грамоті Івана IV 1556 р. про дні поминання государевих батьків і праобразків: «... да по благовѣрномъ в. князъ Володимѣръ Ярославичъ, да по матери его благовѣрной в. княгинѣ Аннѣ...»³ Про «мати Володимира», саркофаг з мощами якої донині стоїть у Новгородському Софійському соборі, літопис згадує під 1439 р., не називаючи її імені, хоча, напевно, розуміючи ту ж таки Анну: «Того же лѣта архиепископъ Еуфимии позлати гробъ князя Володимѣра, внука великаго Володимѣра, и подписа; такоже и матери его гробъ подписа, и покровъ положи, и память имъ устави творити на всякое лѣто мѣсяца октября въ 4»⁴. Загальнозвізнаним є факт, що матір'ю Володимира і наступних дітей Ярослава була Інгигерда, яка згідно зі «Словом про Закон і Благодать» митрополита Іларіона у хрещенні носила ім'я Ірина⁵. Про останнє свідчить також повідомлення літопису (під 1037 р.) про закладення Ярославом монастирів на честь святих Георгія — власного християнського патрона — і Ірини — християнської покровительки дружини⁶. Рік одруження із нею Ярослава, на підставі «Круга Земного» Сноррі Стурлусона, встановлюється як 1020⁷. Водночас, згідно «Еймундової саги», Еймунд зі своїм загоном, прийшовши у Новгород напередодні боротьби Ярослава зі Святополком (за «Повістю временних літ» — 1015 р.), вже застає його чоловіком Інгигерди⁸. У будь-якому випадку, роком народження Володимира — за сагами, першого з синів Інгигерди⁹ — літописи називають 1020 р.¹⁰ Під 1050 р. у літописах повідомляється про смерть дружини Ярославової, княгині¹¹. Логічно вважати, що це була Інгигерда, яку поховали в Києві. Про те, що не її тіло спочиває у Новгородському Софійському соборі свідчать дані анатомічного дослідження новгородського поховання. Ця особа, хоча й належала до північного расового типу, але не прожила довше 35 років, що суперечить віку Інгигерди, якій на момент смерті було не менше 50 років¹². Навпаки, під час розкриття саркофага Ярослава Мудрого у Софії Київській, окрім скелета самого князя й останків дитини, був виявлений скелет жінки північної раси, вікові характеристики якої повністю збігаються з даними Інгигерди¹³. В. Л. Янін вважає, що коли вже у початковому місці поховання у Новгородському Софійському соборі тіла Володимира і Анни були поряд, то «мати Володимира Анна — особа цілком міфічна, а мощі, що їй приписуються, у кращому випадку можуть виявитись останками дружини Володимира»¹⁴.

Проте цей висновок не суперечить тому, що Ярослав міг бути одружений

© Ю. Г. ПИСАРЕНКО, 1995

«АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1995 р.

4*

до Інгігерди. С. М. Соловйов, на підставі традиційно прийнятої дати народження Ярослава (1054 мінус 76) — 978 р.— пише, що у 1020 р., коли народився старший син Володимир, Ярославу було близько 40 років; «не може бути, щоб він не був одружений до Інгігерди...»¹⁵. Навіть якщо звернутися до дати народження князя, уточненої О. М. Раповим,— 988/89 р.¹⁶ важко припустити, щоб князь залишався неодруженим майже до 30 років, тоді як повноліттям чоловіків на Русі вважались 15 років¹⁷. Очевидно, це ж підтверджує відомість про сина Ярослава Іллю, якого він, остаточно утвердившися у Києві, тобто у 1019 р., посадив князем у Новгороді, де той згодом помер. С. М. Соловйов доходив висновку: «Ясно, що Ілля був від першого шлюбу і був уже в 1019 році у такому віці, в якому міг бути посаджений на столі новгородському...»¹⁸.

Згадування про Іллю — поодиноке. Список князів Великого Новгорода у Новгородському Першому літописі молодшого зведення пов’язує його ім’я з якими-незгодами між його батьком Ярославом і головою новгородського боярства Костянтином (Коснятином) Добриничем: Ярослав «идя къ Кыеву, и посади в Новъгородѣ Коснятина Добрыница. И родися у Ярослава сынъ Илья и посади в Новъгородѣ, и умре. И потом разгнѣвася Ярославъ на Коснятина, и заточи и; а сына своего Володимира посади в Новъгородѣ»¹⁹. Зазначене новгородське князювання Іллі вчені датують по-різному. О. М. Рапов, спираючись на свідчення Тверського літопису²⁰ й літопису В. М. Татищева²¹ про ув’язнення Коснятина у 1020 р., чому, за вищенаведеною цитатою, передувала смерть Іллі, вважає, що саме в цьому році закінчилось князювання Іллі. На початкову ж дату цього князювання нібито вказує остаточний ухід Ярослава з Новгорода в Київ — 1019 р.²² Однак, в такому разі, до 1034 (за деякими літописами — 1036) — року вокняжіння в Новгороді Володимира Ярославича — у місті не було ні князя, ні посадника. Ситуація, як пише В. Л. Янін, для Новгорода неможлива²³. Останній, намагаючись визначити час князювання Іллі, орієнтується на дату початку посадництва Коснятина — 1016 р. і початку князювання Володимира — 1034, знаходячи, також, суперечливе повідомлення Новгородського Третього літопису про те, що Володимир був посланий до Новгорода 1030 р. у віці 14 років²⁴, тоді як за одностайним свідченням літописів, він народився 1020 р.²⁵, отже мав досягти вказаного віку 1034 р. Ця суперечність, пише В. Л. Янін, пояснюється тим, що літописець у цьому випадку знатав про вокняжіння у Новгороді в 1030 р. якогось сина Ярослава, але не знаючи про існування Іллі, відомого лише списку новгородських князів, пов’язав з цією датою вокняжіння Володимира. Відповідно, посадництво Коснятина В. Л. Янін відносить до 1016—1030 рр., а князювання Іллі до 1030—1034 рр.²⁶

Цікава й подана вченим примітка: «Розповідь про немилість Коснятина Добринича вміщує важливі матеріали для висновків про дату заснування Ярославля. «Сказання про побудову града Ярославля», збережене у записі XVIII ст. ... пов’язує заснування Ярославля з перебуванням Ярослава в Ростові й побудовою ним церкви св. Іллі як першого міського храму. Обидві ці деталі пов’язуються з подіями 1034 р.: смерть Іллі й ув’язнення Коснятина в Ростов»²⁷. Але логічним цей висновок визнати не можна. Навряд чи, прийшовши до Новгорода для затвердження у ньому Володимира, Ярослав став би особисто супроводжувати засланого до Ростова Коснятина. Закладення ж церкви на честь Іллі, якщо й мало б місце у 1034 р. (рік його ймовірної смерті), швидше відбулося б у Новгороді, перебуваючи на столі якого Ілля помер. Крім того, як зазначав ще В. М. Татищев, заснування Ярославля слід відносити до часу ростовського князювання Ярослава²⁸, котре, згідно з відомими вченому джерелами, завершилось у 1010 р. переходом у Новгород²⁹.

Водночас, також, не можемо не звернути уваги на те, що Ярослав згідно із «Сказанням», заснувавши місто назване ним у свою честь, одночасно зкладає основи храму не на честь свого християнського патрона — св. Георгія, як цього можна було б чекати, а не честь пророка Іллі. На те, що «побудова князем першої церкви Іллі справді асоціюється з іменем напівлегендарного сина Ярослава — Іллі», вказував, також, М. М. Воронін, який видав і докладно дослідив «Сказання»³⁰.

Для того, щоб відповісти на питання про можливий зв'язок цієї церкви з Іллею Ярославичем, слід насамперед визначити, наскільки час життя і діяльності Іллі відповідає даті побудови церкви. Але, передусім — кілька слів про саме «Сказання».

Вперше «Сказання про побудову града Ярославля» було видане 1877 р. священиком Власіївського приходу м. Ярославля О. Лебедевим, а пізніше двічі М. М. Вороніним³¹. Оригінал твору знайти так і не вдалося. За свідченням О. Лебедєва, текст «Сказання» він мав перед собою у вигляді старовинного рукопису з числа рукописних записок архієпископа Самуїла³², який займав ростовську кафедру у 1776—1783 рр.³³ Проте, хто був автором цього рукопису незрозуміло³⁴. На думку М. М. Вороніна, спеціально підроблена «під давнину» мова твору, за деякими особливостями, дозволяє віднести його до кінця XVIII — початку XIX ст., що приблизно збігається з часом діяльності Самуїла. Дослідник вважає, що у даному вигляді «Сказання» з'явилось саме під пером Самуїла Міловського³⁵.

Достовірність викладених «Сказанням» подій вчені оцінювали по-різному. О. Лебедев гадав, що «Сказання» хоча й основане на народному переказі, але вміщує частку історичної правди³⁶. М. М. Воронін, вказавши на пізню мову і неоднозначний характер змісту «Сказання»³⁷, проте припустив, що праця передає ряд поширених народних переказів, які зберегли подробиці заснування Ярославля³⁸.

З найбільшою довірою до «Сказання» поставились В. В. Іванов і В. М. Топоров, а нещодавно — О. М. Рапов. В. В. Іванов і В. М. Топоров, урахувавши як пізню дату «Сказання», так і характер викладених у ньому подій, констатували: «Незважаючи на те, що текст «Сказання» у відомому нам вигляді є пізнім і зберігає сліди пізньої редакторської обробки, безсумнівно, що його редактор — «автор» користувався одним або кількома старовинними писемними джерелами, що не дійшли до нас, а можливо також і усними легендами»³⁹. О. М. Рапов вважає, що у XVIII ст. підстав для створення пам'ятки, подібної до «Сказання» не було. «Навряд чи народна пам'ять зберігала майже всім століть обставини виникнення міста на Волзі, «Сказання» майже не вміщує «чудових» елементів. Навпаки, наявний у ньому матеріал цілком узгоджується з характером описаної епохи»⁴⁰. Знайомлячись із змістом «Сказання», переконуємося, що його пізне оформлення не виключає знайомства «упорядника» XVIII ст. як з народними переказами, так і якимись стародавніми записами.

Головна частина «Сказання» розповідає про те, як князь Ярослав, посланий батьком на князювання в Ростов, вступив у суперечку з язичницьким населенням території, що лежить біля впадіння р. Которослі у Волгу, переміг випущеного на нього місцевими жителями «лютого зверя», як гадають вчені, — ведмедя⁴¹, заклав церкву св. Іллі й заснував Ярославль⁴².

Мешканці селища «Медвежий угол» вклоняються язичницькому богу Волосу під проводом жерця цього культу — волхва⁴³. Якось Ярослав, пропливаючи лоддями по Волзі повз названого селища, стає мимовільним свідком нападу мешканців «Медвежього угла» на купецький караван. Покаравши винуватців, князь повчає мешканців поселення жити мирно, а крім того, «дозна богомерзку веру их», закликає охреститись. «И людии сии клятвою у Волоса обеща Князю жити в согласии и оброцы ему даяти, но точию не хотяжу креститися. И тако Благоверный Князь отыде в престольный град свой Ростов»⁴⁴. Наступний прихід Ярослава, цього разу не тільки з війнами, але, також, з церковниками і майстрами, «Медвежий угол» зустрів так саме ворожо: коли князь входив у селище, «людии сего испусти от клети некоего люта зверя (ведмедя. — Ю. П.) и псов, да растешут Князя и сущих с ним. Но Господь сохрани Благоверного князя; сей секирою своею победи зверя, а пси, яко агнцы, не прикоснуся никомууждо от них»⁴⁵. Виголосивши промову, спрямовану проти клятвопорушників-язичників, «сам же Благоверный Князь водрузи на земле сей древян крест и ту положи основу святому храму пророка Божия Илии. А храм сей посвяти во имя сего святаго угодника, яко хищного и лютаго зверя победи в день его»⁴⁶, тобто 20 липня (за старим стилем). Закладений тут же град, князь назвав «во свое имя Ярославлем»⁴⁷.

Щоб вирішити, чи могло присвячення церкви святому Іллі бути пов'язане з особою Іллі Ярославича, маємо продовжити розгляд хронології його життя. Як зазначалось, єдине джерело, що згадує про Іллю, це перелік новгородських князів Новгородського Першого літопису молодшого зведення. На наш погляд, вищеприведений його фрагмент чіткої хронологічної послідовності подій не дає. В. Л. Янін зазначає, що у ньому пов'язуються між собою дві події: немилість Коснятина і вокняжіння у Новгороді Володимира Ярославича⁴⁸. Отже, посадництво Коснятияна, здавалося б, змінюються князюванням Володимира. Проте, згідно із списком, усунути Коснятияна від справ мало вже вокняжіння Іллі, що, на думку В. Л. Яніна, сталося 1030 р.⁴⁹. Вчений справедливо вважає, що використання переліком одного й того ж терміну «посади» як у відношенні Коснятияна — посадника, так і князів — синів Ярослава, напевно, відбиває тотожність форм посадницької і князівської влади у Х — першій половині XI ст.⁵⁰. Але природно, також, і те, що при наявності у князя (Ярослава) синів, які відповідали б цій посаді, шанси на її отримання стороною людиною (у випадку Коснятияна — двоюрідного дядька) знижувались. Якщо б Коснятиян покірливо поступився новгородським столом Іллі, то навряд чи міг почувати себе у праві протестувати проти приходу до Новгорода наступного Ярославича — Володимира⁵¹. А саме така поведінка боярина була б гідна жорстоких санкцій, запроваджених щодо нього Ярославом. Отже, не лишається іншого, ніж погодитися із С. М. Соловіовим, який вважав, що обурення Коснятияна спричинилося вже через вокняжіння у Новгороді Іллі⁵². При цьому, нам здається, що немає досить вагомих підстав ігнорувати зазначену деякими літописами дату заслання Коснятияна — 1019/20 р.⁵³ Вона ж найімовірніша і як дата надання Ярославом пільгової фінансової грамоти новгородцям як платні за послугу в оволодінні ним київським столом 1016—1019 рр.⁵⁴ Заміна потомственного новгородського посадника своїм, зовсім ще юним сином — дуже зручна для цього нагода. Виходячи з цього, висловимо припущення, що новгородське князювання Іллі припадало на 1019(20)—1034(36) рр.⁵⁵

Якщо припустити, що Ілля, як і наступний син Ярослава, Володимир, був посаджений у Новгороді у 14 років, то його народження мало припадати приблизно на 1006 р. Навіть, якщо і було невеличке відхилення від цього «умовного» віку приходу в Новгород, Ілля міг його здійснити у 1019/20 р., коли з'явився на світ до 1010 р.— зазначеній В. М. Татищевим дати переходу батька — Ярослава — у Новгород з Ростова⁵⁶. Якщо прийняти уточнену О. М. Раповим дату народження Ярослава, що враховує результати анатомічного аналізу останків князя,— 988(89) р.⁵⁷, то посісти свій перший, ростовський стіл він міг невдовзі після 1000 р. Під час його переходу до Новгорода (1010 р.) йому було 21—22 роки. Приблизну дату заснування Ярославля О. М. Рапов визначає, спираючись на зміст «Сказання»: убити сокирою ведмедя могла людина не молодша 17—18 років. Цього віку Ярослав досяг у 1006—1007 рр.⁵⁸. Очевидно, у ці ж роки народився Ілля.

Виникає цілком слушне питання: яким міг бути зв'язок між перебуванням Ярослава в районі Верхнього Поволжя, у селищі «Медвежий угол» і ймовірним присвяченням Іллі першої церкви Ярославля? Щоб знайти відповідь, слід з'ясувати справжній зміст подій, здається, декілька змінений «Сказанням».

Про останнє свідчить, зокрема, одна подробиця «другого приходу» Ярослава. У загальний, «антіязичницький» контекст «Сказання» вносять деяку двозначність слова, нібито виголошенні Ярославом після перемоги над «лютим звіром»: «Но весте, яко аз не на потеху зверину или на пир многоценна пития испивати пришед, но победу сотворити»⁵⁹. Якщо вимушену сутінку з ведмедем князь ще міг іронічно назвати «потехой», порівнюючи її з полюванням або якимось цирковим видовищем⁶⁰, то згадуванням бенкету ("пира") смисловий акцент явно зміщується: цькування князя звіром і запрошення до застілля, хоча б і відхилене,— речі несумісні.

М. М. Воронін, виходячи із слів Ярослава, знаходив паралель комплексу ведмежий поєдинок — «пир» у так званому «ведмежому святі», відомому в етнографії ряду мисливських народів, таких, наприклад, як айни і гіляки

(нівхі) ⁶¹. У «Сказанні» були виділені такі ознаки цього свята. Згадування про те, що звір був випущений на Ярослава «от клети», відповідає даним про утримання айнами і гіляками підготовленого для свята ведмедя у складеній з колод у вигляді нещільного зрубу клітці ⁶². Щодо вбивства ведмедя, то, наприклад, гіляки здійснюють його з урочистістю на спеціально обладнаній арені. Почесний гість — нарх, який вбиває ведмедя стрілою і господар ведмедя (або старший у його роді), так само як Ярослав у «Сказанні», мають при собі сокири. У зв'язку із зазначеною «Сказанням» присутністю у селищі великої кількості собак, М. М. Воронін вказує, що під час гіляцького свята рід годує численних їздових собак, на яких прибувають гости ⁶³. Але для ситуації «Сказання», більше пасують відомості про вбивство тими ж гіляками собак, які повинні супроводжувати ведмедя у його загробному шляху, а через рік самі повернутися до людей у вигляді ведмедів ⁶⁴. Подібні звичаї у відношенні собак відомі, також, для айнів і орочів ⁶⁵.

Отже, хоча відмова Ярослава від бенкету і відповідала загальній антагоністичній атмосфері «Сказання», яке ймовірно, в основі своїй належало першу наближеного до Ярослава церковного автора, сам факт запрошення князя на бенкет суперечить описаному цим автором «цикуванню» Ярослава звіром. Можна припустити, що насправді цей поєдинок передбачався традицією як кульмінаційна частина святкової програми — принесення в жертву ручного, вирощеного у клітці ведмедя. Мирне закінчення першого приходу Ярослава зумовлювало наступне відвідування князем селища (зокрема, з метою одержання данини) і його урочисту зустріч. Включене ж до розповіді «порушення» язичницької клятви, на наш погляд, — традиційний сюжетний хід, що дозволяє відтінити ідею «істинності» християнства у порівнянні з «фальшивістю» язичництва ⁶⁶.

Гадаємо, що етнографічні дані про «ведмеже свято», деякі риси якого вгадуються, також, у «Сказанні», можуть поглибити наше уявлення про ґрунт стосунків Ярослава з «Медвежим углом», що знайшло вираз в участі князя у бенкеті й ведмежому поєдинку.

Відомості про «ведмеже свято» у різних народів особливо виділяють його родовий характер. «Колективне споживання родовою общиною м'яса вбитого звіра — характерна риса «мисливських ігрищ» епохи родового суспільства» ⁶⁷. При цьому, як зазначав В. П. Петров, навіть у племен, де переміг батьківський — агнатний — на батьківському праві оснований родовий лад, ігрище особливо підкреслювало родові зв'язки по материнській лінії, було когнатним. Це помітно у тій почесній ролі, яка належала запрошенням на свято зятям (у гіляків — нархам), тобто чоловікам, які взяли у цьому роді собі дружин — дочек хазяїна ведмедя (і взагалі жінок його роду) й, фактично, представляли рід, звідки брав дружин рід, що улаштовував свято. Саме цій категорії учасників свята надається честь убити ведмедя, їм віддається все м'ясо і навіть шкура ⁶⁸. Відповідно, у гіляків навіть ходив вислів: «Зята годувати треба» ⁶⁹.

У зв'язку з зазначеною архаїчною особливістю ігрищ, В. П. Петров подавав загальну характеристику світогляду материнсько-родового суспільства: «У материнському родовому суспільстві, тобто у суспільстві, в якому рід оснований на материнському праві, ідея «зв'язку всього» була ідеєю «родового кровного зв'язку», причому основою зв'язку була мати. (...) Мати уявлялась «зв'язком всього», «причиною», і місцем «буття». «Материнствувати» це означало «бути», бути у матері й через матір, у рої й через рід: «мати // рід» ⁷⁰. Ми бачимо, що поняття «матері» і «роду» виступають у єдності з третім поняттям — «місця». Народження і смерть людини у недиференційованому світогляді первісного суспільства — це лише просторове переміщення — прихід і відхід. При цьому мати виявляється тією «точкою у просторі, на землі», яка «випускає» новонародженого на світ і «приймає» померлого. Така модель відповідала уявленню давніх людей про нерозривність індивіда з родом (матір'ю) навіть після смерті — про довічний зв'язок живих, мертвих і ненароджених — предків і нащадків ⁷¹.

Ведмідь, якого вбивають під час свята, також не зникає в особливому потойбічному світі, а йде до матері, в тайгу і гори, у материнське місце, що на

примітивних стадіях є логовищем, ямою, заглибиною, розщілиною у лісі, землі, на пізніших — лісною хатиною⁷².

«Для родового мислення уявлення народження — смерті, виникнення — знищення це насамперед топогентільні уявлення, уявлення... якогось «материнського», народжуючого місця». «Діти народжуються» для первісно-матеріалістичного родового мислення це означає одне: «діти виходять із розщілини в землі»... «діти приходять із якогось материнського, народжуючого місця». Тобто «народження» — це «прихід», «переміщення», гентільний акт разом з тим акт просторового переміщення. Просторовому ототожненню «роду // місця», «матері // місця», «народжуючої // місця» відповідає просторове уявлення акту дітонародження-приходу: «народження» як «переміщення»⁷³.

Виходячи з цього можна погодитися з В. П. Петровим, коли він пише: «Погляд на «землю», як на «маті», являє собою у фольклорі ранньокласових суспільств стадіально пізнішу деформацію більш ранньої тотожності «матері // місця», «родової общини // місця поселення (села-жила)»⁷⁴. Тобто, залежність від матері-землі, що звичайно здається суто землеробською, насправді більш глибина і має не стільки економічні, скільки соціальні витоки.

У зв'язку з аналізом «Сказання», яке відбиває реалії давньоруського часу, зауважимо, що деякі з вищеприведених архайчних поглядів були поширені та-кож на Русі, зокрема у князівському середовищі. Так, початково нерозривна у відношенні володіння територією Русі єдність князівського роду Рюриковичів мала витоки в язичницькій порі, коли «подібно до роду неподільна була, принаймні в ідеї, земля»⁷⁵. Асоціюючись з родом, земля, до того ж, ототожнювалась із матір'ю, жінкою, з якимось материнським місцем. Цікаву розповідь, що засвідчує цю єдність понять «матері» й «місця», подає Іпатіївський літопис під 1173 р. У Рюрика Смоленського на шляху з Новгорода у Смоленськ, у місті Лучині, народився син. Його зв'язок з князівським родом був підкреслений присвоєнням йому двох «дідніх» імен — християнського — Михайлова і княжого — Ростислава. Крім того, на місці, кдє ся родиль», була поставлена церква св. Михаїла⁷⁶. В. Л. Комарович, шукаючи відповідь, чому саме «на тому місці», а не де-небудь поруч, робить висновок, що це з'ясовується з міжнародних даних про шанування матері-землі: вмираючих клали неодмінно на землю в переконанні, що душа саме там, де він покладений, повернеться в материнське лоно, зворотний же перехід до новонародженого душі померлого предка — найчастіше діда — з-під землі уявляли собі можливим знову-таки тільки там, де відбулися пологи⁷⁷. Подібний погляд демонструє Руський Хронограф, описуючи народження Олександра Македонського: «И егда родися Александръ, проплака и рече: «до 40 лѣтъ възврашауся тебъ, мати», еже есть в землю»⁷⁸.

Із зазначеними уявленнями про «жінку-місце», на наш погляд, пов'язана давня традиція, згідно з якою, князь, звітовуючи престол, вступав у шлюб з дочкою або вдовою переможеного володаря. Таким чином, княжна або княгиня, яка виступала передавачкою престолу, втілювала в собі територію конкретної країни⁷⁹. Відбиття такого порядку престолонаслідування В. Я. Пропп вперше побачив у казках, де прийшлий зі сторони герой одружується з дочкою царя й успадковує царство⁸⁰. У вигляді окремих прикладів така форма передачі столу нещодавно була зафіксована у руському літописному (напівфольклорному) матеріалі. Це — намір древлянського князя Мала взяти у дружини вдову забитого Ігоря Ольги⁸¹ і насильницьке оволодіння Володимиром дочкою Рогволода Погоцького Рогнідою⁸². Очевидно, уявлення про необхідність приходу правителя зі сторони відбилося і в описаному літописом закликанні Рюрика. Згідно з вищеприведеною традицією, його вокняжіння в Новгороді мало супроводжуватись матрілокальним шлюбом із представницею місцевої знаті⁸³. Загальновідомо, що матрілокальні шлюби, які у наведених випадках закріплювали одержання влади, спочатку були властиві материнсько-родовому суспільству⁸⁴.

З точки зору паралелей традиціям мисливських суспільств, цікаве й те, що аналогічну шлюбу, особливу роль у встановленні влади князя над тією чи іншою територією відігравали князівські лови. Весільний фольклор не

тільки зберіг уподоблення молодих князівському подружжю, але і зіставлення нареченої (княгині) з дичною, як правило, куною. Отже, жінка знову-таки одержувала хтонічний (зесмний) вираз⁸⁵. У свою чергу, сплачування данини князю кунами може розцінюватись як еквівалент або ж доповнення його «шлюбної угоди», своєрідне «придане»⁸⁶.

Наявні у Давній Русі пережитки світогляду материнсько-родового суспільства (уявлення про єдність матері, роду, місця, матрілокальні шлюби перших князів), які до того ж, часто зберігають мисливське забарвлення, з певною часткою обережності, дозволяють шукати в ярославському «Сказанні» паралель свідченням про «ведмеже свято» в мисливських народів⁸⁷.

Можна припустити, що Ярослав, встановлюючи владу в селищі «Медвежий угол» діяв більш дипломатично, ніж це зображує «Сказання». З одного боку — згадування «Сказанням» про бенкет ("пир"), поряд із вбивством Ярославом ведмедя, що за етнографічними даними звичайно здійснювалося зняттями, з іншого — закладення князем храма, напевно, пов'язаного з його первістком Іллею, дозволяє зробити такі висновки. Перебуваючи на князюванні в Ростові, Ярослав вже під час свого першого приходу в «Медвежий угол» міг взяти у дружини одну з місцевих шляхетних дівчат. Напевно, це відбулося після досягнення князем повноліття (15 років), що, згідно з розрахунками О. М. Раповим року народження Ярослава — 988/89 р.— припадало на 1003(4) р. Отже, клятва мешканців селища про сплачування данини могла супроводжувати шлюбну угоду (Чи не була, в такому випадку «клятва у Волоса» взаємною?).

У свою чергу, під час другого приходу у селище, князь мав виступати «зятем» на почесному бенкеті, влаштованому родом його дружини, адже саме Ярослав вбиває спеціально вирощеного у клітці ведмедя⁸⁸. Цими обставинами може пояснюватись закладення Ярославом церкви на честь християнського патрона свого сина Іллі, адже, в цьому випадку для останнього «Медвежий угол» був родом його матері, материнським, народжуючим місцем⁸⁹. Як було показано, саме материнському місцю віддав би перевагу князь-християнин при побудові храму на честь новонародженого сина⁹⁰. Лейтмотивом другого приходу Ярослава, очевидно, і було вітанування народженого від його шлюбу з місцевою жінкою Іллі, який на той час міг досягти року або ж віку пострижин⁹¹.

Формально поступившись язичницьким порядкам, що панували у даній місцевості, зі свого боку Ярослав і його оточення, у яке, напевно, входив старший, досвідченіший радник, а крім нього, ймовірно, і автор оригіналу першої частини «Сказання», подбали, аби скерувати події у необхідне їм русло. Вміло використавши язичницьке уявлення про зв'язок немовляти (своєго спадкоємця) з материнським родом, материнським місцем, князь закладає на його честь церкву пророка Іллі. Очевидно, засновуючи місто і називаючи його на свою честь, Ярослав мав на думці «материнське місце» перетворити для Іллі в «отчину».

Таким чином, закладена у «Сказанні про побудову града Ярославля» суперечність між поєдинком Ярослава зі звіром і згадуванням бенкету, яка розв'язується за撸ченням етнографічних паралелей, а також відомість про закладення Ярославом церкви св. Іллі, дозволяють відкрити нову сторінку життя князя, пов'язану з його першою сім'єю — невідомою по імені дружиною і сином Іллею.

Перше одруження Ярослава припало на час його першого, ростовського князювання і відбулося приблизно між 1003(4) і 1010 рр. (роком його переходу до Новгорода). Його дружина була шляхетною представницею поселення «Медвежий угол», що знаходилося при владінні р. Которослі у Волгу — на місці майбутнього Ярославля. Якщо дружина Ярослава не вмерла ще під час пологів (що також можливе), то все одно пішла з життя до 1015 р., коли «Еймундова сага» застає Ярослава одруженним з Інгігердою. Син Ярослава Ілля мав народитись приблизно у 1005(6) р. ї, напевно, у 1019(20) — 1034(36) рр. був князем новгородським.

Примітки

- ¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси.— К., 1992.— Т. 2.— С. 588, 589.— Табл. 1.
- ² Там же.— С. 32.— Прим. 3.
- ³ Цит. за: Макарій, архимандрит. Археологическое описание церковных древностей в Новгороде и его окрестностях.— М., 1860.— Ч. 1.— С. 82.
- ⁴ НПЛ.— М.-Л., 1950.— С. 420.
- ⁵ Красноречие Древней Руси (XI—XVII вв.).— М., 1987.— С. 48, 56.
- ⁶ ПВЛ.— М.-Л., 1950.— Ч. 1.— С. 102.
- ⁷ Рыдзевская Е. А. Ярослав Мудрый в древне-северской литературе // КСИИМК.— М.-Л., 1940.— Вып. VII.— С. 67, 71.
- ⁸ Там же.— С. 71; Див.: Рыдзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия в IX—XIV вв. (материалы и исследования).— М., 1978.— С. 91.
- ⁹ Рыдзевская Е. А. Ярослав Мудрый...— С. 71; Снорри Стурлусон.— Круг Земной.— М., 1980.— С. 235.
- ¹⁰ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 99; НПЛ.— С. 15, 80.
- ¹¹ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 104; НПЛ.— С. 181.
- ¹² Гинзбург В. В. Об антропологическом изучении скелетов Ярослава Мудрого, Анны и Ингегерды // КСИИМК.— 1940.— Вып. VII.— С. 65; Янин В. Л. Некрополь Новгородского Софийского собора.— М., 1988.— С. 139.
- ¹³ Гинзбург В. В. Указ. соч.— С. 64; Янин В. Л. Указ. соч.— С. 136, 139.
- ¹⁴ Янин В. Л. Указ. соч.— С. 139.
- ¹⁵ Соловьев С. М. Сочинения. В 18 кн.— М., 1988.— Кн. 1.— Т. 1, 2.— С. 314.— Прим. 323.
- ¹⁶ Рапов О. М. Русская церковь в IX — первой трети XII в. Принятие христианства.— М., 1988.— С. 323.
- ¹⁷ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права.— К.— СПб., 1900.— С. 368—370.
- ¹⁸ Соловьев С. М. Указ. соч.— С. 314.— Прим. 323.
- ¹⁹ НПЛ.— С. 161, 470. Це саме у пізніому «Літописі Авраамки» // ПСРЛ.— СПб., 1889.— Т. XVI.— С. 313.
- ²⁰ Летописный сборник, именуемый Тверской летописью // ПСРЛ.— СПб., 1863.— Т. XV.— Стб. 142.
- ²¹ Татищев В. Н. История Российской.— М.-Л., 1963.— Т. 2.— С. 75.
- ²² Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X — первой половине XIII в.— М., 1977.— С. 42, 43.
- ²³ Янин В. Л. Новгородские посадники.— М., 1962.— С. 48.
- ²⁴ Новгородская III-я летопись // ПСРЛ.— СПб., 1841.— Т. III. (Новгородские летописи).— С. 210.
- ²⁵ Там же.
- ²⁶ Янин В. Л. Новгородские посадники.— С. 48, 49. Цю точку зору поділяє С. О. Висоцький (Висоцький С. А. Граффіто Івана отрока Добрынича // Софія Київська (Матеріали ісследований).— К., 1973.— С. 70).
- ²⁷ Янин В. Л. Новгородские посадники.— С. 49.— Прим. 17.
- ²⁸ Татищев В. Н. Указ. соч.— С. 274.— Прим. 431.
- ²⁹ Там же.— С. 70. Більш детальний доказ того, що Ярославль був заснований до 1010 р., див.: Мейерович М. Г. К вопросу о времени основания города Ярославля // Краеведческие записки.— Ярославль, 1960.— Вып. IV.— С. 5—24; Рапов О. М. Русская церковь...— С. 321—323.
- ³⁰ Воронин Н. Н. Медвежий культ в Верхнем Поволжье в XI веке // Краеведческие записки.— 1960.— Вып. IV.— С. 39.
- ³¹ Лебедев А. Храмы Власьевского прихода в г. Ярославле.— Ярославль, 1877.— С. 6—11; Воронин Н. Н. Указ. соч.— С. 90—93. Тираж першого видання цієї праці майже повністю залишив під час Великої Вітчизняної війни: Воронин Н. Н. Медвежий культ в Верхнем Поволжье в XI в. // МІА.— М.— Л., 1941.— № 6.— С. 187—189. Далі посилаємося на видання 1960 р.
- ³² Лебедев А. Указ. соч.— С. 5.
- ³³ У 1783 р. архієпископ Ростовський Самуїл (Сімеон Міславський) призначається у Київ митрополитом. Помер у 1796 р. (Воронин Н. Н. Указ. соч.— С. 31, 32). Докладніше про його життя і діяльність див.: Рождественський Ф. Самуїл Міславський, митрополит Київський // Труды Київської духовної академії.— К., 1876 (март, листопад); 1877 (квітень, травень, червень).
- ³⁴ Воронин Н. Н. Указ. соч.— С. 29, 30.
- ³⁵ Там же.— С. 31, 33, 38.

³⁶ Лебедев А. Указ. соч.— С. 5, 11, 12.

³⁷ Воронин Н. Н. Указ. соч.— С. 28—40. Зокрема, дослідник вважав, що «Сказання» механічно поєднавше два різних перекази: «Переказ про Ярославль — «Медвежий угол» і церкву Іллі» та «Переказ про побудову церкви Власія у Ярославлі» (Там же.— С. 36, 37).

³⁸ Там же.— С. 33, 37.

³⁹ Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования в области славянских древностей.— М., 1974.— С. 55.

⁴⁰ Рапов О. М. Русская церковь...— С. 318.

⁴¹ Воронин Н. Н. Указ. соч.— С. 44; Иванов В. В., Топоров В. Н. Указ. соч.— С. 57; Писаренко Ю. «Мисливець на ведмедя» з фрески Софії Київської // Київська старовина.— К., 1992.— № 3.— С. 75.

⁴² Воронин Н. Н. Указ. соч.— С. 90—92.

⁴³ Там же.— С. 90.

⁴⁴ Там же.— С. 91.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Там же.— С. 92.

⁴⁸ Янин В. Л. Новгородские посадники.— С. 48.

⁴⁹ Там же.— С. 48, 49.

⁵⁰ Там же.— С. 49.

⁵¹ Такий протест був би малоямовірний і у випадку притущеної М. С. Грушевським опіки Косятина над Іллею (*Грушевський М. С. Вказ. праця.— С. 27*). Крім того, як зазначає В. Л. Янін, при тотожності понять «посадник» і «князь» можливість співіснування в Новгороді посадника і князя, в розглядуваному випадку — Косятина та Іллі, була виключена (Янин В. Л. Новгородские посадники.— С. 47).

⁵² Соловьев С. М. Указ. соч.— С. 314.— Прим. 323.

⁵³ Наприклад: Софийская 1-я під 1019 (6527) р. (ПСРЛ.— СПб., 1851.— Т. V (Псковские и Софийские летописи).— С. 134); Тверская під 1020 (6528) р. (ПСРЛ.— Т. XV.— Стб. 142).

⁵⁴ Іншу точку зору див.: Тихомиров М. Н. Исследование о Русской Правде.— М.— Л., 1941.— С. 35—40; Янин В. Л. Новгородские посадники.— С. 48.

⁵⁵ Мовчання літописів про Іллю впродовж всього його князування було б логічно розглядати у контексті недоброзичливого ставлення до Ярослава новгородського боярського літописання, викликаного почасти усуненням Косятина (*Рыбаков Б. А. Древняя Русь (Сказания. Былины. Летописи).— С., 1963.— С. 193—206*).

⁵⁶ Татищев В. Н. Указ. соч.— С. 70.

⁵⁷ Рапов О. М. Русская церковь...— С. 322, 323. Див.: Рохлин Д. Г. Итоги анатомического и рентгенологического изучения скелета Ярослава Мудрого // КСИИМК.— 1940.— Вып. VII.— С. 55, 56.

⁵⁸ Рапов О. М. Русская церковь...— С. 321, 323.

⁵⁹ Воронин Н. Н. Указ. соч.— С. 91.

⁶⁰ М. М. Воронін, зокрема, згадує про ведмедів у циркових виставах античності й ранньої Візантії (*Воронин Н. Н. Указ. соч.— С. 71.— Прим. 6; 60*).

⁶¹ Там же.— С. 73—75; «Під ведмежим святом в широкому розумінні слова мається на увазі комплекс обрядів, пов’язаних з половнянням на ведмедя, із більшанням його туши, споживанням його м’яса, з «похованням» його черепа і кісток. Цей обрядовий комплекс осмислюється особливим ведмежим міфом, менш сталим, ніж самі обряди. В основі останніх лежить уявлення про ведмедя як священного звіра, господаря тайги» (*Васильев Б. А. Медвежий праздник // СЭ.— М.— Л., 1948.— № 4.— С. 78*). Очевидно, слід подібного комплексу можна шукати на величезному просторі, де був поширеній культ ведмедя. Це — Скандинавія, Кольський півострів, Північно-Східна Європа, тайговий Сибір, Амурський край і тайгова зона Північної Америки. Ознаки колишнього культу ведмедя виявляються у Швейцарії, в античну добу — у Фракії, різних країнах Малої Азії, Тавріді (Там же). Пов’язаний з ведмежим культом давньоруський матеріал, наведений М. М. Вороніним (*Указ. соч.— С. 41 й дал.*), доповнене Б. О. Рибаков (*Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 103—108*), вказуючи, також, на його зв’язок з культом Волоса (Там же.— С. 107, 424, 426, 431). Про ведмежий культ найдавнішого населення Верхнього Поволжя — району зображення «Сказанням» подій — див.: *Крайнов Д. А. Древнейшая история волго-окского междуречья (Фатьяновская культура. II тысячелетие до н. э.).— М., 1972.— С. 142, 198, 199, 203, 268*.

⁶² Вирощування виловленого у лісі ведмежати у рубленій клітці поруч з житлом й ритуальне вбивство ведмедя на особливому стрільбищі становило характерну особливість обрядів ведмежого свята айнського типу (той же звичай у сахалінських і материкових нівків, ороків, ульчів, ороочів) (*Васильев Б. А. Указ. соч.— С. 94—103*).

⁶³ Воронин Н. Н. Указ. соч.— С. 74.

⁶⁴ Петров В. П. Опыт стадиального анализа «охотничьих игрищ» (к постановке вопроса) // СЭ.— М.— Л., 1934.— № 6.— С. 153, 154.

⁶⁵ Васильев Б. А. Указ. соч.— С. 100, 101.

⁶⁶ Викривальні слова Ярослава, спрямовані проти Волоса, «Кий же он бог, яко и клятву при нем створенну сами преступи и попра?» (Воронин Н. Н. Указ. соч.— С. 91) нагадують сказане Яном Вишнитчем у суперечці з волхвами (1071 р.): «Какый то богъ, съдя въздиѣ? То есть бѣсь...» (ПВЛ.— Ч. 1.— С. 118) або ж відповідь київського варяга християнина (983 р.): «Не суть то бози, но древо; днесъ есть, а утро изгнестъ...» (Там же.— С. 58).

⁶⁷ Петров В. П. Указ. соч.— С. 141.

⁶⁸ Там же.— С. 141—144.

⁶⁹ Там же.— С. 143.— Прим. 1.

⁷⁰ Там же.— С. 149, 150.

⁷¹ Там же.— С. 150—152.

⁷² Там же.— С. 150.

⁷³ Там же.— С. 151.

⁷⁴ Там же.— С. 150.— Прим. 1.

⁷⁵ Комарович В. Л. Культ рода и земли в княжеской среде XI—XIII вв. // ТОДРЛ.— М.— Л., 1960.— Т. 16.— С. 97. Зазначене явище отримало в науці назуви «родового сюзеренитету Рюриковичів над Русью» (Назаренко А. В. Родовой сюзеренитет Рюриковичей над Русью (Х—XI ст.) // Древнейшие государства на территории СССР (материалы и исследования, 1985 год).— М., 1986.— С. 149—157; Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология.— К., 1992.— С. 22—35.

⁷⁶ Ипатиевская летопись // ПСРЛ.— СПб., 1843.— Т. II.— С. 107.

⁷⁷ Комарович В. Л. Указ. соч.— С. 103, 104.

⁷⁸ Русский хронограф.— Ч. I: Хронограф редакции 1512 года // ПСРЛ.— Спб., 1911.— Т. XXII.— С. 186—187.

⁷⁹ Писаренко Ю. Г. Князівські лови в традиційній свідомості давньоруського суспільства // УЖ.— К., 1993.— № 7—8.— С. 45.

⁸⁰ Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки.— Л., 1986.— С. 333—335.

⁸¹ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 40.

⁸² Там же.— С. 54; Толочко О. П. До питання про сакральні чинники становлення князівської влади на Русі у IX—Х ст. // Археологія.— 1990.— № 1.— С. 60—62. Аналогічне уявлення зустрічаємо в «Слові о полку Ігоревім» (Слово о полку Игореве.— М., 1985.— С. 45): слова поеми «връже Всеславъ жребъи о дѣвицо себѣ любо» можуть стосуватися вересня 1068 р., коли визволений з в'язниці Всеслав Полоцький міг вибирати собі будь-яке місто, будь-яку «дѣвицу» (Рыбаков Б. А. Петр Бориславич: Поиск автора «Слова о полку Игореве».— М., 1991.— С. 40, 41). Символічним розумінням певної території (міста) як жінки можна пояснити і вислів про Київ, що приписується князю Олегу — «Се буди мати градомъ русскимъ» (ПВЛ.— Ч. 1.— С. 20).

⁸³ Напевно, подібним чином слід тлумачити ще одне літописне свідчення. Під час укладення договорів князя Олега з Візантією (під 907 і 912 рр.), Олег і його мужі, які явно мають неруські імена — Карл, Фарлоф, Вельмуд, Рулав, Стемід та ін.— виголошують, що вони «от рода русского» і присягають «по Рускому закону», називаючи своїми руськими богів Перуна і Волоса (ПВЛ.— Ч. 1.— С. 24, 25). Така «руська» самосвідомість норманів могла бути результатом їх входження у «руський рід» і «Руський закон» через матрілокальні шлоби з руськими жінками.

⁸⁴ Матрілокальний брак // БСЭ.— М., 1974.— Т. 15.— С. 507, 508.

⁸⁵ Писаренко Ю. Г. Князівські лови...— С. 44—52.

⁸⁶ «Взасмозамінні» дівіці і куні (інших хутряних звірків), наприклад, простежується у весільних піснях: «Ты бери в Орде не кунями, / Не кунями и не чёрными соболями, / Ты бери в Орде головами, / Со русыми да со косами»; «Он и брал сударь не бобрами / Душам красным девицам / И со девыми красотами» (Халанский М. Г. К истории поэтических сказаний об Олеге Вещем (Гл. III) // ЖМНП.— СПб., 1903 (листопад).— С. 37, 38).

⁸⁷ Слід враховувати, що і в самому гілянсько-айнівському матеріалі спостерігаються риси розкладання материнсько-родового ладу і витіснення уявлення «матері-роду» поняттям «батька», «хазяїна», «володаря», «власника» (Петров В. П. Указ. соч.— С. 156—160).

⁸⁸ Для розкриття символіки ведмежого поєдинку у «Сказанні» можуть бути цікавими скіднослов'янські дані про іменування «ведмедем» або «ведмедицєю» учасників весільного обряду, зокрема, нареченої (Успенский Б. А. Филологические разыскания в области славянских древностей.— М., 1982.— С. 163—166). У свою чергу, за допомогою ведмедя гадали про народження дитини. В одному рукописному збірнику XVIII ст. з Румянцевського зібрання розповідається: «... и чреваты жены медведю хлѣбъ дають изъ руки, да рыкнетъ — девица будетъ, а молчитъ — отрок будетъ...» (Востоков А. Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музея.— СПб., 1842.— С. 552; Успенский Б. А. Указ. соч.— С. 109.— Прим. 154).

⁸⁹ У зв'язку з родовим характером того, що відбувалося у селищі «Медвежий угол», цікаве саме його позначення — угол. Воронін, звертаючи увагу на використання в билинах терміну «заугольник» у значенні «незаконнонароджений», «той, хто стоїть поза родом» (Воронин Н. Н.

Указ. соч.— С. 72.— Прим. 5), у легендарній назі селища бачив позначення місця, населеного родом або великосімейною общину (*Там же*.— С. 72). З цієї точки зору цікава нещодавно виявленна система забудови общини-верви, основана на фіксації родинних зв'язків між мешканцями жителі. Пізніші житла — представників молодших поколінь — орієнтувались таким чином, що лінія, проведена через кут ("угол"), в якому знаходилася піч (звичайний символ родинної єдності) і протилежний по діагоналі кут, орієнтувались за допомогою натягнутої мотузки, «верві», на один із кутів більш раннього житла — старіших членів верви (*Баран Я. В. До проблеми слов'янської верви // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Я. Самоквасова: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 150-річчю від дня народження Д. Я. Самоквасова (14–16 вересня 1993 р., м. Новгород-Сіверський)*).— Чернігів, 1993.— С. 72–74).

⁹⁰ З ідеєю материнського місця у «Сказанині» може бути пов'язана особлива роль ікони Богородиці, яку князь сам виносить з намета (*Воронин Н. Н. Указ. соч.*— С. 91). Образ Богородиці у свідомості росіян (східних слов'ян взагалі) досить довго асоціювався з Матір'ю-сирою землею (*Смирнов С. И. Древнерусский духовник (исследование по истории церковного быта)* // ЧО-ИДР.— М., 1913.— Кн. 2.— С. 265; Прим. I.— С. 265, 266. У свою чергу, у день «перемоги» Ярослава над звіром, що збігся з днем вшанування християнського покровителя його сина, св. Іллі — 20 липня — відзначалось давнє язичницьке свято Перуна або ж більш архаїчного Рода (*Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси*.— М., 1987.— С. 178, 187, 190, 191). Останнього вважають покровителем родової соціальної організації (*Топоров В. Н. Фрагмент славянской мифологии // КСИС*.— М., 1961.— Вып. 30.— С. 28, 32). Волос, який асоціюється з ведмедем, і противистається Іллі-громовержцю у другій частині «Сказання» (*Иванов В. В., Топоров В. Н. Указ. соч.*— С. 61, 62), очевидно, міг виступати сином Рода і Матері-землі (*Писаренко Ю. Г. Князівські лови... — С. 48, 49*).

⁹¹ Згідно з літописаннями, на Русі обряд пострижин провадився на 2–3 році життя. На думку Л. Нідерле, пострижини символізували перехід дитини з-під опіки материнської у батьківську, під чим розумілося, також, що дитина — хлопчик — був у потенції зрілим чоловіком (*Нідерле Л. Славянские древности*.— М., 1956.— С. 184). Як втамничувальний обряд (ініціація), пострижини мали яскраво виражений родовий характер, підкреслювали причетність дитини до родового колективу, зв'язок з предками тощо. Зрізане волосся позначало смерть передньої (неповноправної) істоти та її відродження у новому статусі (*Ереміна В. И. Ритуал и фольклор*.— Л., 1991.— С. 143, 144). Таку ж ідею — «смерть–відродження» несло в собі й «ведмеже свято» (*Петров В. П. Указ. соч.*— С. 153–155; *Васильев Б. А. Указ. соч.*— С. 92–94).

Ю. Г. Писаренко

К ВОПРОСУ О ПЕРВОЙ СЕМЬЕ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

Исследование «Сказания о построении града Ярославля» XVIII в., с привлечением данных этнографии, позволяет получить новые сведения о первом браке Ярослава и его сыне Илье. Во время своего ростовского княжения, до 1010 г. (дата перехода в Новгород), Ярослав, облагая данью население «Медвежьего угла» (будущий Ярославль), по языческой традиции, берет в жены представительницу местного рода. В следующий свой приход, князь, в качестве почетного гостя — «зятя» — на устроенном в его честь торжестве убивает специально выращенного медведя. Одновременная за кладка Ярославом церкви, посвященной св. Илье — христианскому патрону сына (позже новгородский князь), отвечала княжеской традиции строительства церквей на месте, связанном с матерью новорожденного. Очевидно, основывая град и называя его в свою честь, Ярослав предполагал «материнское место» превратить для Ильи в «отчину».

Yu. G. Pisarenko

CONCERNING THE PROBLEMS ON THE FIRST FAMILY OF YAROSLAV THE WISE

The study of «The Legend about Construction of Grad (City) Yaroslavl» of the 18th cent. with attraction of ethnographic data has permitted obtaining new data on the first marriage of Yaroslav and on his son Ilia. During his Rostov regn, prior to [1010 ...] under tribute the population of the «Medvejij ugol» (future Yaroslavl) and following the wife. When he came next time, Yaroslav, being an honoured guest and the fete organized in his honour. Simultaneous foundation of a church devoted to St. Ilia, a Christian patron of his sown (later the prince of Novgorod), corresponded to the prince's custom to build churches in places related to the mother of the new-born. Foundation of town of Yaroslavl made that «maternal place» for Ilia a «patrimony».

Одержано 22.08.94.

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

ЛОПАТОЧКИ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ КОСТЕНКИ I

С. О. Демещенко

Стаття присвячена первинній систематизації матеріалу з поселення Костенки I за кістковими знаряддями — лопаточками.

Серед виробів з кістки костенківсько-авдеївської пізньопалеолітичної культури (23—21 тис. до н. е.) помітне місце займають так звані лопаточки, знаряддя досить цікаві і маловивчені (рис. 1; 2). Необхідність складання їх типології обґрутована М. Д. Гвоздовер¹.

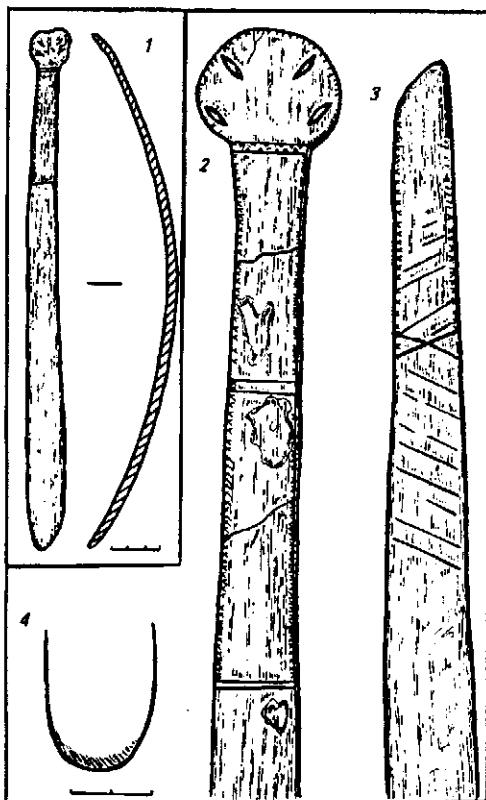

Рис. 1. Лопаточки першого комплексу Костенок I: 1 — загальний вигляд знарядь (№ 2); 2, 3 — орнаментація лопаточек № 4, 6; 4 — «заточка» робочого кінця знарядь (№ 4).

Вперше подібні вироби були виділені П. П. Ефименком у 30-х роках, пізніше — висвітлювались у перших публікаціях під назвами лощил, кинджалів, кістяних «ложечок», «знарядь їжі», «розгладжувачів швів хутряного одягу»².

Виділення серії лопаточек було обумовлено ідентичністю оформлення знарядь, а саме: наявністю округлого навершя, орнаментованого руків'я і кінцевої робочої частини³.

У зарахуванні лопаточек до антропоморфних личин, істотну роль відіграла знахідка зі стоянки Авдеєво, на якій крім вірізаного навершя було виділено стилізоване зображення нижньої частини жіночого тіла зі статевими ознаками⁴. Пізніше Ф. М. Заверняєв відзначив, що верхні частини лопаточек нагадують личини людини-звіра, до того ж «поряд з вживанням як предметів побуту, вони використовувалися і як фетиші або ритуальні речі»⁵. Існує оригінальна точка зору про можливості використання лопаточек як «музичних тріскачок»⁶.

Лопаточки відомі з двох житлових комплексів Костенок I, Авдеєва і з верхньопалеолітичної

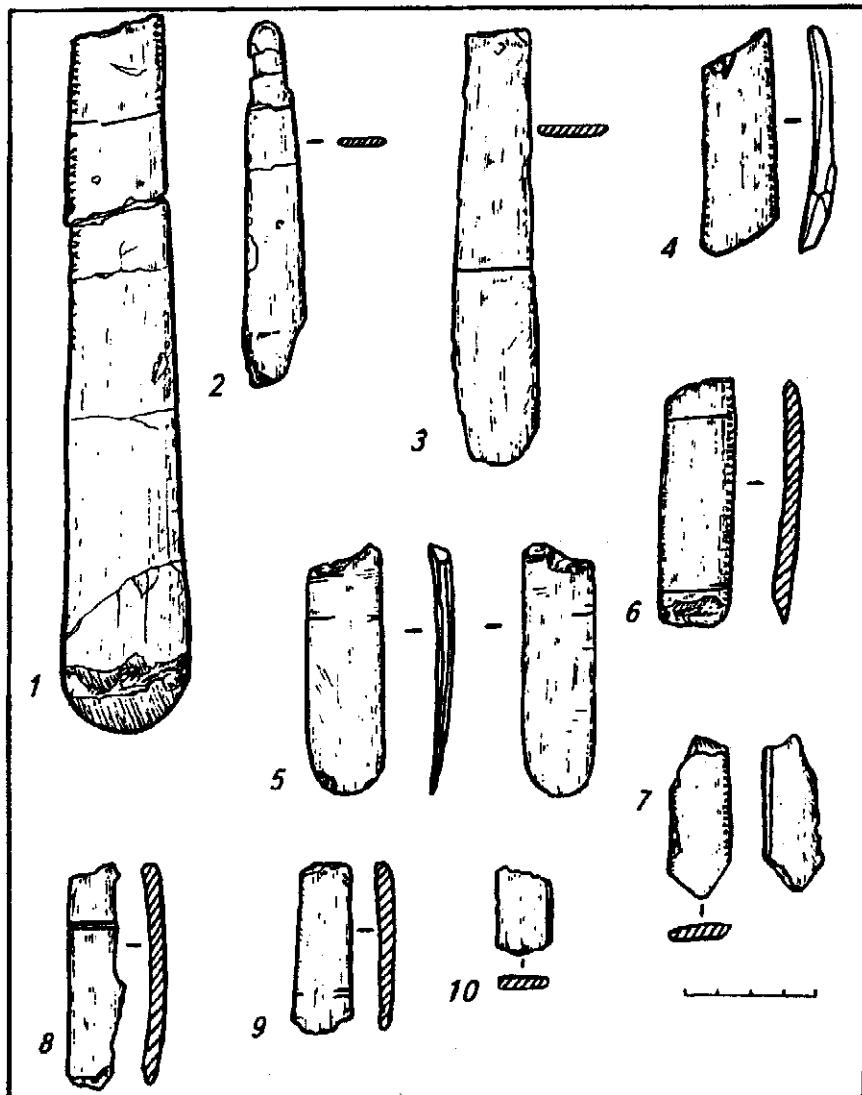

Рис. 2. 1 — лопаточка без навершя з кв. Т-13; 2—10 — фрагменти лопаточок другого житлового комплексу Костенок І.

стоянки Хотилево. У цій роботі ми обмежимось характеристикою костенківських знарядь, віднесеніх до категорії лопаточок.

На першому комплексі знайдено 5 цілих виробів, 6 знарядь без навершя і фрагмент руків'я, дослідження другого житлового комплексу продовжується і, звичайно, про остаточну кількість виробів казати поки що неможливо, але на сьогодні вже відомо 8 цілих екземплярів і 13 фрагментованих.

Костенківські лопаточки виділені за такими ознаками: 1) виготовлення із повзводжно розчленованих ребер тварин (2 екз. з розчленованого бивня); 2) існування орнаментованого навершя, руків'я та кінцевої частини; 3) виділення по краях виробів граней, які сходяться до кінця знарядь; 4) лицьовою стороною завжди є ввігнута поверхня, тильна сторона місцями зберігає кісткову пористу структуру; 5) наявність наскрізних, або накреслених лініями «вічок» (від 2 до 4); 6) робочий кінець заокруглений і «заточений» до використання.

* Термін «заточка» робочого кінця був введений П. П. Ефименком при описі лопаточок первого житлового комплексу 7. Тут йдеться про зріз на кінці знарядь типу «фаски».

У профіль вироби вигнуті, до того ж ступінь вигнутості залежить від довжини знарядь. Чи може така деталь бути формотворчою ознакою, тим більше впливати на функцію лопаточок? Відповісти досить важко. При впливі вигнутості на функцію знарядь людина повинна була, класифікуючи ребра, відібрати потрібні частини для заготовок. Не виключена можливість випрямлення ребер (бивня) для виготовлення лопаточок, якщо цього вимагало призначення знарядь. Для цього могли розпарювати кістки в шкурі а потім, розгиняючи, надавати заготовці необхідної форми. М. М. Герасимов і С. А. Семенов експериментально підтвердили реальність такого припущення⁸. З часом форма виробів могла повернутися до природної вигнутості ребра.

Стосовно основної технології виготовлення знарядь, то після поперечного і повздовжнього членування кістки робили вирівнювання поверхні «струганням по типу різання», роблячи різного роду вирізи (навершя, руків'я), заокруглення робочого кінця, виділення граней на краях і зрізи на робочому кінці у вигляді «фаски». «Паралельні лінії з легкою хвилястістю» на лицьовій поверхні виробів вказують на проведення «стругання шляхом скобління», яке є «обробним актом»⁹. Прорізи — «вічка» виконані в техніці вишкрябування вістрям, до того ж це виробляли на обох поверхнях навершя. Іноді «вічка» тільки накреслювали гравіруванням. Нанесення орнаменту виконано в техніці прошкрябування або скобління вістрям на гранях, прилеглих до лицьової поверхні¹⁰.

Співвідношення частин лопаточок в розмірах подано в таблиці.

Лопаточки^{*} першого комплексу вирізняються довжиною — від 30 до 46 см, єдиний екземпляр з шириной (№ 5) — 26,5 см. Навершя знаходяться в межах 2—3, при ширині 2,2—3,2 см. Довжина руків'я визначається довжиною орнаментального поля і відокремлена від робочої частини поперечною нарізною лінією. Якщо це припущення вважати вірним, то ми маємо руків'я від 2,5 до 14 см довжиною. При переході навершя в руків'я ширина лопаточки знаходиться в межах 1—1,5 см, при переході в робочу частину — 1,3—2 см (1 екз. — 2,6 см). Ширина робочого кінця — 2,3—3 см (3,5 см).

Слід особливо відзначити оформлення лопаточек № 4 і 5, на яких поперечні пояски виділені крапковими насічками (по 5 і 7).

Відсутність публікації цілих виробів другого житлового комплексу заважає їх використанню в цій роботі. Вироби другого комплексу подаються за місцем знахідки.

До категорії лопаточки зараховані два вироби з повздовжньою розчленованою бивня мамонта. Це лопаточка № 12 без навершя і поганої збереженості з першого комплексу і знаряддя без навершя з кв. Т-13 другого житлового комплексу (рис. 2). Дамо опис другого виробу. Довжина 22,4 см, найбільша ширина робочої частини 3,9, при переході в руків'я 2,8 см. Первинну товщину виробу визначити важко, відбулися повздовжні злами і після реставрації отримані деякі відхилення в перстині. Поверхня знаряддя добре загладжена, лицьова сторона сплющена. Руків'я відділене поперечною нарізною лінією і орнаментовано по лицьовій грані, з правого краю орнамент продовжується на 6,3 см після поперечної лінії.

Орнаментальні елементи представлені простою косою насічкою, хрестиком різної конфігурації, клиноподібною насічкою, а також елементами, які досить рідко зустрічаються — ψ , Ψ .

Характерною рисою знаряддя є стирання від використання на кінці з лицьової ввігнутої сторони. Довжина прямих ліній спрацьованості 2,5 см, напрямок — паралельно основній осі виробу.

Трасологічне дослідження поверхні лопаточек дозволило виявити на кінцевих частинах деяку спрацьованість, представлена стертістю різного ступеня, поодинокими чи паралельними лініями, подряпинами від різання, заложеністю окремих частин виробів (перший комплекс, № 1, 2, 6, 7, 9, 10, 12). Відмінною рисою лопаточек є поширення аналогічного стирання на тильній

* Перший опис костянківських лопаточек проведено П. П. Ефименком¹¹. Надалі нумерація виробів першого комплексу подається за першою публікацією.

поверхні знаряддя, прямо по основній осі з відхиленням уліво, у лощил, як правило, прямо по осі знаряддя і вправо¹².

Таблиця. Співвідношення частин лопаточок за розмірами, см

Місце знахідки	Параметри лопаточки							
	Загальна довжина	Довжина			Ширина			
		навершя	руків'я	робоча частина	навершя	перехід в руків'я	перехід в робочу частину	максим. робочої частини
перший комплекс								
1.	32,5	2	6,4	24,1	2,2	1,1	1,3	2,3
2.	37	2,3	7,2	27,5	2,1	1,2	1,4	2,4
3.	30,5	2,5	2,5?	25,5?	2,8	1,4	2	2,8
4.	42,4	2,9	14	25,5	3,5	1,8	2	2,7
5.	26,5	2,9	4,1	19,6	3,2	1,7	1,8	1,8
6.	32	-	7	25	-	1,5?	2	2,3
7.	34,6	-	7,6	27	-	1,5?	1,8	3,5
8.	34	-	-	-	-	-	2,6	3,1
9.	46	-	9?	36	-	-	1,7	2,5
10.	24	-	-	-	-	-	-	3,5
11.	7	-	7(?)	-	-	?	1,5	-
12.	41,5	-	?	-	-	-	-	3,5
другий комплекс								
кв. П.Р-9	11	-	?	?	-	0,6?	1,6?	?
Т-13	22,4	-	?	-	-	-	2,8	3,9
К-11	13,2	-	-	?	-	-	2,3	3,0?
Е-10	8	-	-	?	-	-	2,0	2,5
А-66	7,3	-	7,3	-	-	1,9?	2,2?	-
місце знахідки втрачено	7,7	-	?	-	-	1,7	2?	-
С-67	6,5	-	-	-	-	-	1,8?	-
У-70	5,2	-	?	-	-	1,4?	1,6?	-
У, Ф-62	5	-	-	-	-	0,8?	-	-
ІІ-76	2,7	-	-	-	1,6?	-	-	-

Так продовження подібного стирання кінцевої частини лопаточки № 1 представлена на 3,4 см від кінця уліво від основної осі виробу (ширина 1 см) і прямо на 0,4 см. Лопаточка № 2 має стертість тильної поверхні кінця на 5,4 см при ширині 0,8 см. На виробі № 3 помітна скошеність робочого кінця з лівого боку.

Лінії від різання розташовані як на лицьовій, так і на тильній поверхні робочої частини знарядь (№ 6, 9, 10 — перший комплекс, 3—4 екз. другого комплексу).

Навершя, край руків'я на деяких лопаточках дещо заложені, загладжені, про що свідчить стертість окремих елементів орнаменту.

З метою виявлення аналогічних слідів спрацьованості був зроблений пе-регляд етнографічних колекцій народів Півночі, а саме — подовжених за формою знарядь з ребер тварин і дерева.

Колотушки для бубонів були обгорнути шкурою оленя ворсом назовні, тому місцями відзначена свого роду вибітість хутряного покриття і зміна його природного напрямку, ніяких аналогій простежено не було.

Обивалки, які є необхідними знаряддями для північних народів в умовах тундри, представлені в колекціях досить широко. Вони слугували не тільки для вибивання снігу з шкур, які покривають житло, чи одягу, але були і універсальними в багатьох операціях господарського характеру.

На обивалках виділялися навершя у вигляді морди тварини, іноді це було стилізоване зображення, руків'я та робоча частина, яка зберегла сліди ліній від перерізання сухожильних ниток і стертість країв. Але проводити будь-які аналогії зі слідами спрацьованості на лопаточках на наш погляд поки що не треба, це є окремою темою дослідження.

Через свою крихкість лопаточки не могли використовуватися як колотушки або обтрущувалки, хоча слід окремо розглянути в цьому плані знаряддя з бивня.

Ми накреслили лише один з можливих напрямків пошуку аналогій серед стнографічного матеріалу.

Наступна тема дослідження — вивчення геометричної орнаментації виробів. Орнаментальні елементи, розташовані по краю навершя і руків'я, виконані у вигляді правильного і асиметричного хрестика, простими косими і клиноподібними насічками у вигляді ріжок, зигзагом з двох ріжок і елементами типу Υ , Ψ , Ψ' .

Орнаментальне поле або являє собою єдине ціле і відділене від робочої частини поперечною нарізною лінією (№ 1, 2, 10), або поділяється кількома (часто парними) прокресленими лініями на самостійні ділянки, складаючи руків'я. Слід відзначити навмисне поєднання елементів по 2, 4, 8, 10 і цікаву деталь — включення по 1—2 елементів між лініями-розподільниками.

На багатьох лопаточках орнамент частково стертий, особливо при розширенні після поперечної лінії, яка відділяє руків'я.

Найкраще збереглися орнаментальні сюжети на лопаточках № 4 і 6 (перший комплекс). Розглянемо їх детальніше.

Лопаточка № 4 (кол. МАЕ № 6218—6051, 7, (рис. 1, 2). Між двома верхніми прорізями навершя розташовані наступні орнаментальні елементи: / / 9 / + V / 1 / + V / 1 / + W / 2 /.

На руків'ї паралельно одній одному розташовані п'ять поперечних нарізних ліній. Верхня пара ліній, проведених з проміжком 0,3 см одна від одної, відокремлює навершя і включає дрібні насічки в кількості 7 і 5, прилеглі до обох ліній.

Друга пара ліній, поділених також проміжком 0,3 см, прокреслена через 5,7 см від першої. Завершує орнаментальну композицію через 7,3 см п'ята поперечна нарізна лінія.

Від верхніх ліній-розподільників по лівому краю руків'я помітні клиноподібні насічки в кількісних поєднаннях: 3 + 2 + 2 + 2 + 2 + 1 + 4 + 4 + 2 + 3 + 1. Невеликі пошкодження граней виробів переривають орнамент, але серед наступних елементів (26) виділяється не тільки клиноподібна насічка, але і різної конфігурації хрестик. Часткова стертість елементів заважає визначеню кількісних груп.

Між парними поперечними лініями правого краю лопаточки розташовані 24 (26) хрестоподібні насічки, потім дві клиноподібні насічки поділяють інші парні лінії, після яких до п'ятої поперечної лінії простежений 41 орнаментальний елемент: V / 5 / + V / 2 / + XX / 6 / + X / 2 / + X / 2 / + V / 2 / + X / 8 / + V / 2 / + XV / 12 /.

Лопаточка № 6 без навершя (кол. МАЕ № 6218—1586, (рис. 1, 3).

Руків'я знаряддя відокремлене від робочої частини поперечною нарізною лінією, яка проходить під нахилом до основної осі виробу. Наступні скошені лінії розташовані на відстані 0,9 см і потім 0,8 см, третя пара — через 0,5 см.

Лівий край лицьової поверхні руків'я оздоблений розподільними елементами в співвідношенні: / / 2 / + / / 2 / + / / 4 / + V / 1 / + X / 2 / + V / 2 / + V / 2 / + X / 6 /. Усього 21 насічка.

По правому краю орнаментальні елементи групуються таким чином: V / 4 / + \ / 2 / + V / 3 / + X / 15 /. Всього 24 насічки.

Схожість у використанні заготовок, виготовлення лопаточок за усталеними канонами, присутність геометричного орнаменту — все це характеризує знаряддя одного виду. Проведений морфологічний аналіз накреслює наступні групи:

1) серія лопаточок з «веслоподібним» розширенням на асиметричному кінці, досить сильно загладженню з лівого краю, і відносно простим оформленням руків'я з включенням 1—2 / 3 / поперечних ліній-роздільників (№ 1, 2, 7, 10 — перший комплекс); 2) лопаточки подовженіх пропорцій з вужчими робочими частинами, слідами різання на поверхні і залощеним робочим кінцем, з еліпсоподібним перерізом (№ 3, 4, 6, 9 — перший комплекс, приблизно 5 екз. другого комплексу); 3) лопаточка з серцеподібним навершям і шипом (довжина 26,5 см), деяка аналогія можлива з жезлами на поселенні Оберкассель, передмістя Бонна¹³; 4) знаряддя з бивня у двох комплексах.

Ми схильні розглядати лопаточки як серію знарядь виробничого або ритуального призначення, переважно пов'язаних з жіночим образом. Так, деякі авдеївські та хотилевські вироби мають виділені частини руків'я з прокресленими поперечними лініями, які утворюють кутові форми¹⁴. Вважається, що на подібних типах речей «проступає форма жіночого торсу з широкими стегнами, ... дві трикутні насічки підкреслюють нижню частину живота з лобком»¹⁵.

Можливо, що до цієї серії жіночих прикрас належать своєрідні «підтрикутні підвіски» з вушками і фібули у вигляді «верблюжої ніжки» з Авдеєва і Костенок I, які крім чітко виділених частин (навершя, орнаментальна частина, вістря) мають по гранях характерний геометричний орнамент¹⁶.

У 1981 р. в Авдеєво був знайдений цілий предмет, оформленій «у вигляді стилізованої витягнутої морди тварини з виступаючими по верхніх кутах невеликими вушками. Верхній зір і краї десь до середини орнаментовані рядами коротких паралельних рисочок. Нижній кінець, відсутній у інших екземплярів, представлений вузьким, дуже пласким, овальним у плані вістрям. Воно навряд чи могло слугувати знаряддям. Безумовно і те, що такі знаряддя не були підвісками. Таким чином, іх слід розглядати як ще один тип предметів з фігурно оформленою голівкою»¹⁷. Аналогічне оформлення навершя зустрічається на лопаточках Авдеївської стоянки і Хотилева¹⁸.

Кожна лопаточка досить оригінальна за оформленням. Вивчення геометричного орнаменту, на наш погляд, окрема тема на майбутнє.

Істотним моментом у визначенні призначення виробів, крім морфологічного і трасологічного аналізу, є їх місце серед інших знахідок. У цьому відношенні слід звернутися до умов їх виявлення на поселенні.

Основна серія лопаточок знайдена в так званих ямах-сховищах, заповнення яких включало кісткове вугілля, фрагменти мергеля, виробів і знарядь. Лесоподібний суглінок, як правило включає вохристі прошарки, які перекривають придонне заповнення заглиблень. Так, лопаточки № 4, 6, 7, 8, (перший комплекс Костенок I) знайдені під товстим шаром глинистого напливу (20 см) в ямі № 116 (1,00 x 0,60, глибина 0,50 м), включаючи пофарбовані уламки ребер тварин, 83 кременя і вироби — голівку статуетки, пластівку з нарізкою.

Аналогічні умови знаходження лопаточок відзначенні на Хотилівському поселенні. Наприклад, лопаточка з вушками була розташована у червоно-коричневому заповненні ямки поряд з коронкою зуба мамонта¹⁹.

Найвиразнішими за складом предметів були ями-сховища Авдеївської стоянки, де разом з лопаточками були знаряддя праці і вироби мистецтва: тесла, шила, підвіски, стриженьки, орнаментовані метаподії песця, голівки з шипом в основі тощо²⁰. В одній з ямок простежено таке групування предметів: першу групу, посередині заглиблення, становили статуетка, ціла фігурна лопаточка і велика ножеподібна пластівка, другу групу — дві статуетки, лопаточки з орнаментом, розташовані на північ від них, великий стрижень з бивня мамонта з навершям у вигляді метаподія вовка²¹. Виявилось досить цікаве поєднання знахідок.

Зв'язок лопаточка — статуетка спостерігався і на першому житловому комплексі Костенок I, що в свою чергу дало змогу вважати вироби жіночими знаряддями²².

Здається доцільним і надалі вивчати лопаточки за окресленими напрямками з метою створення типології виробів у межах костенківсько-авдеївської пізньопалеолітичної культури*.

Примітки

¹ Гвоздовер М. Д. Новые находки из Авдеева // ВА.— 1983.— Вып. 71.— С. 60.

² Гвоздовер М. Д. О раскопках в Авдеевской палеолитической стоянке в 1947 г. // КСИ-ИМК.— 1950.— Вып. 31.— С. 26, 27; Гвоздовер М. Д. Обработка кости и костяные изделия Авдеевской стоянки / Палеолит и неолит // МИА.— 1953.— № 39.— С. 204, 205; Єфименко П. П. Костенок I.— М.—Л., 1958.— С. 302—311.

³ Єфименко П. П. Вказ. праця.— С. 302.

⁴ Гвоздовер М. Д. Обработка кости...— С. 205.— Рис. 10, а.

⁵ Заверняев Ф. М. Антропоморфная скульптура Хотылевской верхнепалеолитической стоянки // СА.— 1978.— № 4.— С. 156, 157.

⁶ Бибиков С. Н. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта. — К., 1981.— С. 86.

⁷ Єфименко П. П. Вказ. праця.— С. 304—311.

⁸ Семенов С. А. Первобытная техника // МИА.— 1957.— № 54.— С. 192.

⁹ Там же.— С. 190.

¹⁰ Праслов Н. Д. Палеолит Костенковско-Боршевского района на Дону /1879—1979/.— Л., 1982.

¹¹ Єфименко П. П. Вказ. праця.— С. 302—311.

¹² Семенов С. А. Указ. соч.— С. 211.— Рис. 94.

¹³ Bosinski G. Die Kunst der Eiszeit in Deutschland und in der Schweiz.— Bonn, 1982.

¹⁴ Абрамова З. А. Палеолитическое искусство на территории СССР.— М.—Л., 1962.— С. 32.— Рис. 29; Гвоздовер М. Д. Обработка кости...— С. 205.— Рис. 10; Григорьев Г. П. Работы Авдеевской палеолитической экспедиции // АО 1986.— М., 1987.— С. 64.

¹⁵ Заверняев Ф. М. Антропоморфная скульптура // СА.— 1978.— № 4.— С. 158.

¹⁶ Гвоздовер М. Д. Обработка кости...— С. 210.— Рис. 16; Єфименко П. П. Вказ. праця.— С. 319.— Рис. 124, 1.

¹⁷ Гвоздовер М. Д. Новые находки...— Рис. 12, 4.

¹⁸ Гвоздовер М. Д. Обработка кости...— С. 206.— Рис. 11, б; Заверняев Ф. М. Антропоморфная скульптура...— С. 156.— Рис. 6, 1.

¹⁹ Заверняев Ф. М. Антропоморфная скульптура....— С. 156.

²⁰ Григорьев Г. П. Работы Авдеевской...— С. 63, 64.

²¹ Гвоздовер М. Д. Новые находки...— С. 44—62.

²² Єфименко П. П. Вказ. праця.— С. 303.

C. A. Демещенко

ЛОПАТОЧКИ ПОЗДНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ КОСТЕНКИ I

Среди костяного инвентаря костенковско-авдеевской позднепалеолитической культуры выделяется категория лопаточек, орудий малоизученных и требующих создания типологии.

Статья посвящена лопаточкам одного из поселений культуры — Костенок I. В результате проведенного морфологического и трасологического анализа предлагается первичное разделение орудий, публикуются новые данные, намечены направления для дальнейших исследований.

Костенковские лопаточки подразделены на следующие группы: 1) орудия с «вес-

* Використані колекції. Археологічні: «Костенки I, кістка», ІМК РАН (м. Санкт-Петербург); № 1216, 1217, ОАВЕiС Ермітажу; № 6218, «Костенки I, лопаточки», Інститут антропології і етнографії ім. М. М. Міклухо-Маклая РАН; етнографічні; № 408, 4695-17, 5706-9, 20; 5657, 4086-13, 14; 434-7, 956, МАЕ..

лообразным расширением на асимметричном рабочем конце, довольно сильно сглаженном с левого края, и относительно простым оформлением рукояти с включением 1–3 поперечных линий–разделителей (№ 1, 2, 7, 10 — первый комплекс); 2) орудия удлиненных пропорций с более узкими рабочими частями, со следами от разрезания на поверхности и залощенным рабочим концом, сечение эллипсовидное (№ 3, 4, 6, 9 — первый комплекс; около 5 экз. второго комплекса); 3) лопаточка с навершием сердцевидной формы с шипом (№ 5 — первый комплекс); 4) орудия из бивня.

Имеется основание рассматривать лопаточки в качестве отличимых от лошил орудий, связанных с женским образом.

В работе на примерах по другим стоянкам показана связь лопаточка — статуэтка.

Предложенный материал является основой для дальнейшей работы над лопаточками в пределах костенковско-авдеевской культуры с целью создания типологии орудий и выяснения их назначения.

S. A. Demeshchenko

SMALL DLEDES FROM THE LATE PALEOLITHIC SETTLEMENT KOSTYONKI I

Ivory stock of the Kostyonki-Avdeyevka late-paleolithic culture embraces a category of small blades which are scantily studied and require creation of typology.

The paper is devoted to small blades from Kostyonki I, one of the settlements of the mentioned culture. The morphological and tracelogical analyses carried have permitted suggesting primary discrimination of the blades, publishing new data, outlining trends for further investigations.

Small blades from Kostyonki are divided into the following groups: 1) instruments with an «oar-like» bulge on an asymmetrical working tip rather well smoothed on the left side and with a relatively simple form of a grip adorned with one-three cross lines-dividers (Nos 1, 2, 7, 10 as the first set); 2) instruments of elongated shapes with narrower working parts, with traces of cutting on the surface and a glossy working tip, ellipsis-like section (Nos 3, 4, 6, 9, as the first set; about 5 samples of the second set); 3) a blade with a heart-shaped pommel and a pin (No 5 as the first set); 4) instruments made of a tusk.

There are grounds to treat these small blades as instruments differing from rollers and associated with a female image. The blade-statuette relation is shown in the paper using findings from other sites as examples.

The findings suggested here form a basis for the further study of small blades in the frames of the Kostyonki-Avdeyevka culture with the aim to create typology of the instruments and to throw light on their use.

Одержано 4.10.94

ДО ПИТАННЯ ПРО КОЛЕСО В ТРИПІЛЬСЬКІЙ КУЛЬТУРІ

С. О. Гусев

Публікація присвячена одному з найбільш проблематичних аспектів вивчення трипільської культури — застосуванню трипільцями колеса. Археологічні знахідки, зроблені, зокрема, в процесі досліджень поселень Середнього Побужжя, переосмислення раніше одержаних даних, дозволяють звернутися до проблеми і спробувати зробити попередні висновки.

Питання про колесо в Трипіллі практично лише окреслено. Його позитивне розв'язання на сучасному етапі дослідження культури базується, в основному, на паралелях з Кавказом¹ та іншими територіями², де в енеоліті колесо

© С. О. ГУСЕВ, 1995

набуло широкого вжитку, а також на економічних априоріях. Розглядаючи дану проблему, Т. Г. Мовша дійшла висновку, що поява колеса в Трипіллі цілком можлива і виправдана, оскільки вона обумовлювалася необхідністю освоєння нових територій, переселенням на значні відстані, а, загалом, є результатом досить високого рівня розвитку ранньоземлеробського суспільства³.

Основні трудові процеси ранніх землеробів були пов'язані з сезонними польовими роботами, виконання яких неможливе без напруження трудових зусиль в мінімально короткий час. Переважна більшість фахівців у зв'язку з цим визнають застосування тяглових тварин (бика/тура) у роботі на полях⁴. П. І. Кожин відзначав, що перше ж використання тягової сили бика в оранці повинно було привести до використання цієї ж сили для транспортування врожаю⁵. С. М. Бібіков вважав, що при таких перевезеннях трипільці могли користуватися волоком, запряженим парою великої рогатої худоби⁶. Очевидно, саме такий вид транспорту передають моделі трипільських саней, на багатьох з яких спереду схематично зображувалися одна, частіше дві голівки биків — ніби запряжка⁷. Разом з тим, при транспортуванні великої ваги не виключено застосування і принципу кочення. Трипільцям вже був добре відомий рух замкнутого циклу по колу, що засвідчується археологічні знахідки свердел, маховиків для веретен тощо. Тоді ж з'являється і обертельний пристрій для формування керамічного посуду — своєрідний примітивний гончарний круг⁸.

У ролі тягла в цей час міг використовуватися не тільки бик, а й кінь. Присутність у Трипіллі домашнього коня (*Equus caballus L.*) сумнівів не викликає — в комплексах багатьох поселень неодноразово траплялися його осітологічні рештки⁹. Крім того, кінь документується мальованими (Варварівка VIII¹⁰, Більче-Золоте¹¹) і пластичними (Сушківка¹²) зображеннями, що вказує на глибоке проникнення його в різні ланки трипільського життя. У близькій Трипіллю культурі Кукутень, як вважає В. Думітреску, кінь став навіть символом влади¹³. Доречно згадати твердження окремих науковців, що в словнику стародавнього населення Північно-Причорноморської зони слова «кінь» та «колесо» з'явилися одночасно в добу енеоліту, раніше, ніж «бронза» та «залізо»¹⁴, саме в цей час існувала і трипільська культура. Втім, практика показує, що сільськогосподарська землеробська спеціалізація закріпила за першими транспортними засобами все ж бика як тяглову силу при найпростішому способі кріплення важкого колеса без маточини¹⁵.

Таким чином, наявність різного тягла та досить високий рівень розвитку привласнюючої економіки може розглядатися як необхідна умова існування колісного транспорту в трипільському середовищі. Сподівань на знахідки самих коліс, тим більше возів у натуральному вигляді, мало. Найбільш ранні документовані свідчення колісниць в регіоні датовані рубежем III—II тис. до н. е.¹⁶, тому при з'ясуванні цього питання археологічним джерелом можуть стати лише опосередковані дані, серед яких провідне місце належить глиняним моделям.

У численному асортименті трипільських артефактів іноді трапляються глиняні кружальця з отворами в центрі. Більшість з них справедливо класифікується як прясла-маховики для дерев'яних веретен. Проте окремі екземпляри навряд чи могли бути такими, оскільки їх невеликі розміри та мала вага не давали необхідного обертельного моменту веретену. Отже, кружальця мали інше призначення. У літературі висловлювалося припущення, що це були моделі коліщат. Вони широко відомі в енеоліті Південно-Східної Європи¹⁷, в тому числі і на багатьох трипільських поселеннях Молдови (Варварівка VIII, Костешти IV, Бринзени III)¹⁸, Подністров'я (Велика Слобідка, ур. Хрешате)¹⁹, Середнього Побужжя (Ворошилівка, Курилівка)²⁰. З моделями візків вотивного змісту В. І. Маркевич пов'язував оздоблені коліщата з Варварівки XV²¹. Однак на сьогоднішній день залишається не визначенім, який саме вигляд мали візки. Можливо їм належали донині не пояснені фрагменти оригінальних поробок з Немирова²² (рис. 1, 2) і Володимиривки²³ (рис. 1, 3)?

Останнім часом все більше уваги привертають знахідки зооморфних ста-

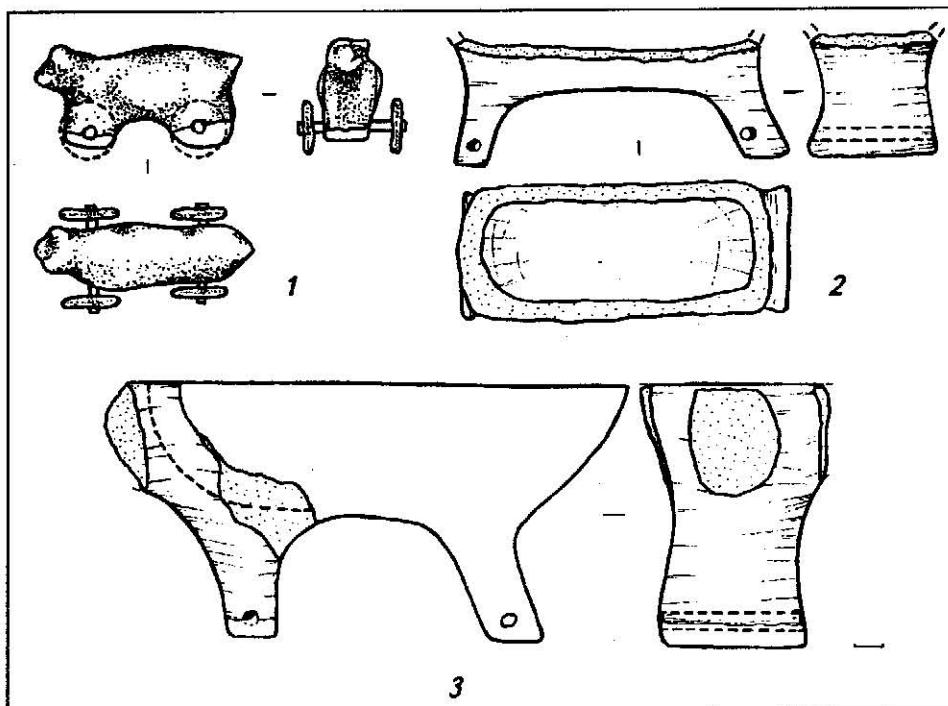

Рис. 1. Вироби трипільської культури з отворами-втулками в ніжках (1 — Ворошилівка; 2 — Немирів; 3 — Володимиривка).

туеток зі спареними ногами, що мали поперечні наскрізні отвори. Уламки таких фігурок були виявлені в Кошилівцях²⁴, Піщаній²⁵, Кароліні²⁶. Невелика, а головне — практично ціла скульптурка з Ворошилівки особливо прimitна в даному плані. Вона була виготовлена з глини, до якої додавався пісок, шамот та жорства. Випал посередній, колір сіро-жовтий. Зображення нагадує бика (бовид/овид за класифікацією В. І. Балабіної²⁷). Маленька голівка з невиразно змодельованою мордою, відбитими рогами і короткою шию була посаджена на товстий, майже циліндричний тулуб. Широка спина за невеликим клубним горбиком завершувалася ледь помітним зашипом-хвостом. Такі ж, як і тулуб, міцні спарені ніжки. У нижній частині кожної з пар поперечний отвір діаметром до 5 мм. По його краях помітна люфтова спрацьованість (рис. 1, 1).

Основне питання полягає в тому, для чого в ніжках зооморфних фігурок пророблялися отвори-втулки? У комплексі майданчика № 9 Ворошилівського поселення разом з описаною статуеткою виявлено кілька моделей коліщат, діаметром 1,5—2 см з двох-трьохміліметровими отворами в центрі, схожих до тих, про які згадувалося вище. Ми спробували поєднати ці знахідки і реконструювати їх як зооморфну фігурку на колесах (рис. 2).

Як найближчі аналогії можуть бути залучені моделі візків з верблюдом-

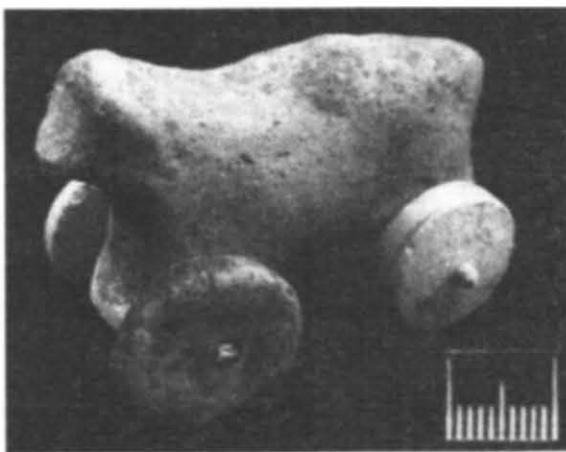

Рис. 2. Реконструкція зооморфної статуетки на колесах. Ворошилівка.

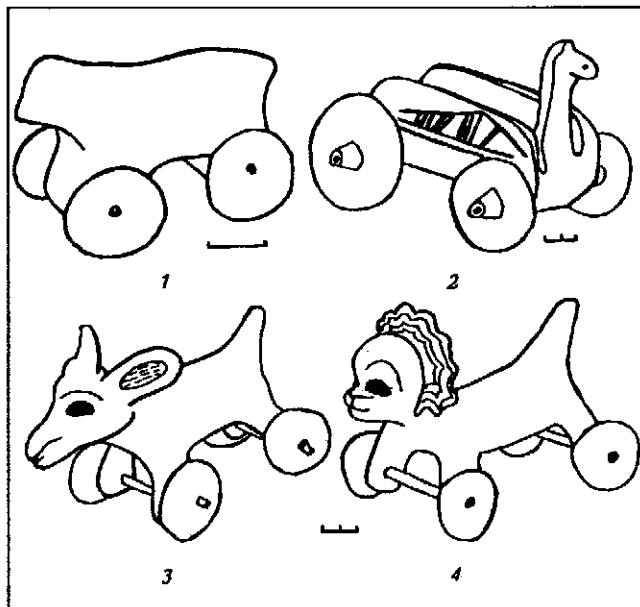

Рис. 3. Стародавні зооморфні фігурки на колесах (1 — Ворошилівка (Трипілля); 2 — Алтин-депе (розвинута бронза); 3 — 4 — Месоамерика (ольмеки)).

бактріаном на колесиках з шарів розвинутої бронзи Алтин-депе та Намазги (Середня Азія)²⁸, одна з яких відтворена В. М. Массоном²⁹ (рис. 3, 2) та культова скульптурка коня на колесах, що везе на колісниці ритуальний Сонячний диск з Трундхольма (дoba бронзи, Данія)³⁰. Тварини і возики на коліщатах з різним ступенем реалістичності виконання часто моделювалися в культурах бронзового — ранньозалізного віку Центральної і Східної Європи, Кавказу, Середньої Азії та Близького Сходу (Тепе Гавр³¹, Намазга IV—V³², Отомань³³, Штреппвег³⁴, ряд скіфо-сарматських

пам'яток³⁵). Усі вони інтерпретовані дослідниками як іграшки, а частіше — як культові предмети, що імітують свої широке відомі прототипи. Що ж приховують у собі трипільські фігурки на колесах? Щоб спробувати відповісти на це запитання звернемося до феноменального явища в середовищі ранньоземлеробських культур I тис. н. е. Месоамерики. В ольмеків, тольтеків можна зустріти чимало глиняних скульптурок на колесах, які зображують собаку, вовка, ягуара, оленя (рис. 3, 3), мавпу (рис. 3, 4), навіть крокодила, забарвлених в неприродні сині, жовті і чорні кольори³⁶. Однак у практичному житті до приходу європейців (XVI ст.) вони не користувалися колісними перевезеннями³⁷. С. де Боргеді пояснює це, з одного боку, відсутністю в Центральному Веракрусі та на гористому узбережжі Мексиканської Затоки зручних доріг, з другого — індійці не володіли тягловими тваринами (лами та альпака в доместикованому вигляді використовувалися як в'ючні гірські тварини)³⁸. Рух на колесах в стародавніх цивілізаціях Месоамерики став пріоритетною церемоніальним актом. Можливо, схожа ситуація склалася і в ранніх землеробів Старого Світу? На наш погляд, як і всі трипільські зооморфні статуетки, фігурки на колесах мали сакральний характер. На коліщатах вони добре рухалися і ритуальне дійство за їх участю набувало особливого, піднесенного, «живого»звучання.

Таким чином, питання про колесо в трипільській культурі до певної міри стає поясненим. Хоч говорити про існування у трипільців колісного транспорту можна, лише в гіпотетичному плані, все ж не викликає сумніву, що вони знали колесо і застосовували його, зокрема в своїх культових обрядах.

Примітки

¹ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии.— Кишинев, 1981.— С. 128.

² Дергачев В. А., Сорокин В. Я. О зооморфном скіпетре из Молдавии и проникновении степных энеолитических племен в Карпато-Дунайские земли // Изв. АН МССР.— 1986.— № 1.— С. 54—65.

³ Мовша Т. Г. К вопросу о колесном транспорте в трипольской культуре // Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа: Тез. докл.— Ереван, 1982.— С. 104—106.

⁴ Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Брублевецкая на Днестре // МИА.— 1953.— № 38.— С. 282; Бибиков С. Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья // СА.— 1965.— № 1.— С. 48—62; Маркевич В. И. Указ. соч.— С. 137—139; Збено-вич В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины.— К., 1989.— С. 147, 148 та ін.

⁵ Кожин П. И. К проблеме происхождения колесного транспорта // Древняя Анатолия.— М., 1985.— С. 170.

⁶ Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение...— С. 176.

⁷ Кравец В. П. Глиняные трипольские модели саночек и челна в коллекциях Львовского исторического музея // КСИИМК.— 1951.— Вып. 39.— С. 127—131; Рижов С. М. Моделі саней з пізньотрипільських пам'яток Буго-Дніпровського межиріччя // VI Вінницька обл. істор.-краєзнав. конф.: Тези доп.— Вінниця, 1988.— С. 4, 5.

⁸ Маркевич В. И. Указ. соч.— С. 129.

⁹ Бібікова В. І. До історії доместикації коня на південному сході Європи // Археологія.— 1969.— Т. XXII.— С. 55—67; Цалкін В. И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы // МИА.— 1970.— № 161.— С. 77.

¹⁰ Маркевич В. И. Указ. соч.— С. 27.— Рис. 26, 27.

¹¹ Богаевский Б. Л. Орудия производства и домашние животные Триполья.— Л., 1937.— Табл. XVI, 2, 3.

¹² Козловська В. Точки трипільської культури на Гуманщині // Трипільська культура на Україні.— К., 1926.— Вип. I.— Мал. 4.

¹³ Думитреску В. Искусство культуры Кукутень // Румынская литература.— 1984.— № 9.— С. 61.

¹⁴ Child G. V. The Aryans. A study of Indo-European Origins.— N. Y., 1926.

¹⁵ Piggott S. The Earliest Wheeled Vehicles and the Caucasian Evidence // PPS.— 1968.— XXXIV.— Р. 266—318; Кожин П. И. Указ. соч.— С. 171, 172.

¹⁶ Чередниченко Н. Н. Колесницы Евразии эпохи поздней бронзы // Энеолит и бронзовый век Украины.— К., 1976.— С. 135—150; Piggott S. The Earliest Wheeled Transport (from the Atlantic Coast to the Caspian Sea).— Thames and Hudson.— London, 1983.— Р. 35—42; Избичев Е. В. Конструкция колес повозок эпохи ранней бронзы Восточной Европы // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э.— V в. н. э.): Тез. докл.— К., 1991.— С. 99, 100.

¹⁷ Bona L. Clay Models of Bronze Age Waggons and Wheels in the Middle Danube Basin // АН.— 1960.— 12.— Р. 99.

¹⁸ Маркевич В. И. Указ. соч.— С. 128.

¹⁹ Мовша Т. Г. Указ. соч.

²⁰ Дослідження автора.

²¹ Маркевич В. И. Указ. соч.

²² Зберігаються у наукових фондах Державного Ермітажу, інв. № ЮП/Н423. Публікація виробу в кн.: Енеоліт СССР // Археологія СССР.— М., 1982.— С. 296.— Табл. LXXVI, 12, віддається нам не зовсім вдало.

²³ Зберігаються у наукових фондах Національного музею історії України, інв. № 212/11. Графічна реконструкція виконана з урахуванням подібності Володимирівського виробу до зооморфної посудини на двох спарених ніжках, але без отворів-втулок, з поселення Пістрени, яка зберігається в наукових фондах Одеського археологічного музею НАН України, інв. № 19920.

²⁴ Cehak H. Plastyka eneolitycznej kultury ceramiki malowanej w Polsce // Światowit.— Warszawa, 1933.— Т. XIV.— Tabl. X.— мал. 6, 7.

²⁵ Розкопки В. О. Круца та С. М. Рижова. Висловлюю щиру вдячність авторам розкопок за надану можливість ознайомитися з матеріалами.

²⁶ Зберігаються у наукових фондах Вінницького краєзнавчого музею, інв. № А2285.

²⁷ Балабина В. И. Зооморфная пластика культуры Триполье.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— М., 1990.— 26 с.

²⁸ Ганялин А. Ф. Алтын-депе // ТИИАЭ.— 1959.— Т. V.— С. 32, 34.— Табл. V; Кузьмина Е. Е. Этапы развития колесного транспорта Средней Азии в эпоху энеолита и бронзы// ВДИ.— 1980.— № 4.— С. 15.— Рис. 2, 1, 13.

²⁹ Массон В. М. Первые цивилизации.— Л., 1989.— Т. V.— С. 161.— Рис. 38.

³⁰ Брей У., Трамп Д. Археологический словарь.— М., 1990.— Рис. 84.

³¹ Горелик М. В. Боевые колесницы Переднего Востока III—II тыс. до н. э. // Древняя Анатолия.— М., 1985.— С. 195.— Табл. I.— Рис. 5.

³² Кузьмина Е. Е. Указ. соч.— Рис. 2, 11, 12.

³³ Балагури Э. А. Культура Оттоман // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. I.— С. 424.— Рис. 113, 20.

³⁴ История Европы.— М., 1988.— Т. I.— Рис. 86.

³⁵ Авдусин Д. А. Археология СССР.— М., 1977.— С. 134.— Рис. 51; Häusler A. Zur ältesten geschichte von Rad und Wagen // EAZ.— 1981.— 22.— L. 4.— P. 630.— Tafl. 6.— P. 631.— Tafl. 7, 1, 2; Агбунов М. В. Путешествие в загадочную Скифию.— М., 1989.— С. 64, 65; Мошкова М. Г. Сарматы и сарматы в Волго-Донском междуречье, Южном Приуралье и Северном Причерноморье.— Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время // Археология СССР.— М., 1989.— С. 334.— Табл. 79, 7.

³⁶ Borhegyi de S. F. Wheels and Man // Archaeology.— 1970.— V. 23.— № 1.— P. 22, 23; Diehl R. A., Mandeville M. D. Tula and Wheeled Animal Effigies in Mesoamerica // Antiquity.— 1987.— V. 61.— № 232.— P. 242.— Fig. 2, 3.— P. 243.

³⁷ Альперович М. С. Древнейшие индейские цивилизации Америки.— История Латинской Америки с древнейших времен до начала XX века.— М., 1991.— С. 7.

³⁸ Borhegyi de S. F. Op. cit.— P. 23, 24.

C. A. Гусев

К ВОПРОСУ О КОЛЕСЕ В ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЕ

Вопрос об использовании колеса в трипольской среде в современной литературе лишь поставлен. Его предварительное позитивное решение основывалось на параллелях с сопредельными территориями Северопричерноморской энеолитической зоны (В. И. Маркевич, В. А. Дергачев, В. Я. Сорокин) и на оценке общего экономического уровня развития трипольского общества (Т. Г. Мовши). Археологическим подтверждением знакомства носителей трипольской культуры с колесом могут служить находки миниатюрных моделей колесников. Продолжительное время оставалось неясным, каким изделиям они принадлежали. Найдка в комплексе площадки № 9 среднетрипольского поселения Ворошиловка зооморфной статуэтки с отверстиями-втулками в ногах и моделей колесиков позволила автору, учитывая аналогии из древнейших обществ Старого и Нового Света, реконструировать их как культовую фигуру на колесах. Таким образом, проблема использования колеса носителями трипольской культуры в определенной степени объяснена, оставив, вместе с тем, открытым вопрос о существовании колесного транспорта.

S. A. Gusev

CONCERNING THE PROBLEM ON A WHEEL IN TRIPOLIAN CULTURE

The problem on usage of a wheel in Tripolie is only posed in the present-day literature. Preliminary positive solution of the problem was based on parallels with adjacent territories of the Northern Black Sea neolithic zone (V. I. Markevich, V. A. Dergachev, V. Ya. Sorokin) and on estimation of the general economic level of development of the Tripolian society (T. G. Movsha). Findings of miniature imitations of wheels serve an archaeological proof of the fact that the Tripolian culture carriers knew a wheel. It was vague for a long period of time to what products those imitations of wheels belonged. A finding of a zoomorphous statuette with holes-bushes in legs and imitations of wheels in an assemblage of plot No. 9 from the mid-Tripolian settlement Voroshilovka permitted the author to reconstruct those things as a cult statuette on wheels. So, the problem on use of a wheel by carriers of Tripolian culture is explained to a certain extent, though the problem on existence of a wheeled transport is still left open.

Одержано 13.11.92

ХЕРСОНЕССКАЯ БУЛЕ

С. Ю. Сапрыкин

В статье раскрываются особенности формирования верховного органа управления Херсонеса Таврического — Совета (буле) граждан.

Среди лапидарных памятников Херсонеса Таврического римского времени имеется группа проксенических декретов, в которых приводятся полные списки граждан *τῶν σφραγισμένων*, т. е. поставивших подписи под постановления Совета и Народного Собрания. Эти списки имеют особый интерес для исследователей, так как дают возможность судить о количественном составе Совета, государственной структуре, политических и гражданско-правовых институтах Херсонеса. К сожалению, большая часть надписей с указанными списками дошла лишь во фрагментах (см. IOsPE I², 361, 364, 385—390, 701—703), однако три декрета сохранились полностью. Это декреты: в честь гераклеота Дия..., сына Деметрия 129/130 г. по херсонесской городской эре «царствования Девы» (IOsPE I², 359); в честь Папия, сына Гераклеона, также гражданина ГераклеиPontийской, 130/131 г.¹; в честь гражданина Синопы, относящийся ко второй половине II в., но, к сожалению, до сих пор не опубликованный (обнаружен в 1981 г. в Западном районе Херсонеса, раскопки С. А. Беляева). К означеному перечню следует добавить ряд декретов, восстановленных и дополненных Э. И. Соломоник, и, прежде всего, включенных в корпус НЭПХ II, 111, 112, относящихся соответственно к 20-м и к концу 30-х — началу 40-х гг. II в. Эта группа надписей первой половины II в. позволяет судить об изменениях в составе Совета Херсонеса на протяжении 20—25 лет и о последовательности политических реформ, которые наложили отпечаток на его структуру.

Первый, кто обратил внимание на состав буле по данным надписей, был В. В. Латышев. Уже в ранней работе о государственных древностях Херсонеса, он писал, что Совет был первой инстанцией для проектов решений, выносимых на Народное собрание, и потому имел пробулевтическое значение, как в Афинах². Позднее, в связи с публикацией декрета в честь Дия..., он отмечал, что 13 херсонеситов, включенных в состав *τῶν σφραγισμένων* без указания должности, являлись знатными гражданами, замещавшими магистратуры в предыдущем году и потому включенными в список приложивших печати наряду с магистратами данного года³. Это мнение получило поддержку у А. И. Тюменева⁴ и В. Ф. Гайдукевича⁵. Разбирая и комментируя впоследствии различные фрагменты со списками *τῶν σφραγισμένων*, В. В. Латышев указывал, что во многих случаях их порядок отличался друг от друга⁶.

Мнение В. В. Латышева, высказанное на основании декрета в честь Дия..., было убедительно опровергнуто Е. Г. Суровым в связи с обнаружением декрета в честь Папия. Согласно его точке зрения, магистраты, фигурировавшие в списке приложивших печать под декретом в честь Дия..., не были включены в аналогичный список на следующий год. Зато граждане, которые фигурировали в списке без указания должности в 130 г., опять попали в него. Это дало возможность сделать вывод о ежегодной смене магистратов, входивших в состав Совета. В нем, как считает Е. Г. Суров, было 23 члена (такое число, по его подсчетам, дают оба декрета), из коих магистратов — 11, немагистратов — 12⁷.

Иную точку зрения на состав *η βουλή* Херсонеса высказал В. И. Кадеев. По его мнению, членами Совета являлись только 12 человек, не имевшие магистратур, а должностные лица, за исключением секретаря⁸, не были его членами. Эти положения вызвали возражения со стороны Э. И. Соломоник⁹, Ю. Г. Виноградова¹⁰ и Л. А. Пальцевой¹¹. Их аргументы выглядят следую-

щим образом: подсчеты В. И. Кадеева сводятся к декрету в честь Папия и не учитывают данных декрета в честь Дия..., где фигурирует 13 граждан, не являвшихся магистратами, но скрепивших декрет печатями; общая численность «приложивших печати» в обеих надписях одинаковы, как и численность их в каждом из 3 *отіхі*; в других декретах общая численность *тѣн афраугасацію* значительно превышает ту, что засвидетельствована для проксерий в честь гераклеотов; херсонеситы следили за постоянством состава Совета, не допуская изменения его численности в определенное время, для чего в случае смерти магистрата из числа скрепивших печатью (и, вероятно, немагистрата также) вводили в буле нового члена; в общем списке *тѣн афраугасацію* магистраты перемешаны с немагистратами; секретарь замыкал список всего Совета, а не одной его части, если следовать выводу В. И. Кадеева.

К указанным возражениям мы считаем возможным добавить следующее. Во-первых, В. И. Кадеев при подсчетах опирался на неправильные выводы Е. Г. Сурова, который насчитал в Совете 23 члена, тогда как на самом деле в 129—131 гг. в его составе было 24 человека (23+жрец Девы, прикладывавший печать вместо нее)¹². Отсюда разное количество магистратов в декретах в честь Дия... и Папия, соответственно 11 и 12. Во-вторых, из сопоставления различных декретов видно, что некоторые лица, начавшие свою деятельность в буле как магистраты, впоследствии в течении нескольких лет входили в нее как немагистраты. Например, Гермокл, сын Аполлония (НЭПХ, II, 111; IosPE I² 359; ВДИ, 1960.— № 3), вначале ставил печать в Совете как архонт, а впоследствии входил в него как немагистрат, занимая попеременно второй и первый ряды. Это свидетельствует, что и магистраты считались членами Совета, иначе непонятно, почему после окончания своих полномочий некоторые из них были оставлены в Совете в ряду наиболее именитых членов. Наконец, в-третьих, на присутствие магистратов в составе Совета указывает включение в перечень *тѣн афраугасацію* некоторых ведущих магистратских коллегий в полном составе, как, например, архонтов и номофилаков. Если бы они ставили печати только для удостоверения подлинности решений, как предлагает В. И. Кадеев, то для этого достаточно было одного-двух чиновников, а не всей коллегии магистратов. Ведь есть декреты, где означенные коллегии представлены не полностью (ср., например, НЭПХ II, 112) или не представлены вовсе¹³.

Из всего сказанного следует, что попытки ограничить количество членов Совета в Херсонесе во II в. только половиной списка *тѣн афраугасацію* нельзя признать удачными, поскольку все лица, ставившие печати под постановления Совета и Народа, являлись членами Херсонесской булы.

Учитывая это обстоятельство, мы считаем возможным поставить вопрос о порядке выбора членов Совета и выяснить в связи с этим, каково было гражданско-правовое деление в Херсонесе Таврическом. Эти проблемы недостаточно разработаны в литературе из-за малочисленности сведений, однако в нашем распоряжении имеется ряд следующих друг за другом декретов, изданных на протяжении 20—30 лет, которые позволяют подойти к их решению. Нас в значительно меньшей степени интересует вопрос о должностных лицах херсонесского Совета, поскольку он достаточно разработан в науке¹⁴.

Итак, согласно декретам в честь граждан Гераклеи Понтийской от 129/130 и 130/131 г. в начале второй половины II в. в состав Совета входили 24 человека вместе со жрецом-эпонимом. В декрете в честь Дия... 11 человек из его состава имели магистратские должности, 13 — не имели. Среди магистратов, членов Совета, 5 архонтов, продик, секретарь, жрец, 3 номофилака. Все лица, скреплявшие печатями постановления, распределялись на три ряда. О значении этих рядов единого мнения нет. В. В. Латышев полагал, что это три столбца, в которых были расположены имена на подлинном документе Совета¹⁵, а Э. И. Соломоник считала, что члены буле занимали места в Совете в соответствии с тем, как рассаживались в театре¹⁶. Думается, это мнение не совсем верное, поскольку театр в Херсонесе появился только в конце IV — начале III вв. до н. э.¹⁷, а Совет функционировал как орган власти с момента возникновения Херсонеса Таврического. Э. И. Соломоник исходила из значения слова *отіхі*, которое употреблялось иногда как понятие

«ряд в театре». Однако, в некоторых херсонесских декретах (IOSPE I², 389; 392; 701) для обозначения рядов ставилось лишь буквенное выражение без *отихог*. Следовательно, означенное слово применялось в декретах римского времени не в значении «ряд в театре», а просто «ряд», коль скоро составители документов могли обходиться без него. Вот почему более оправдана точка зрения В. И. Кадеева, согласно которой три ряда списков «скрепивших печатями», как и коллегия З номофилаков, результат деления граждан в Херсонесе на три филий¹⁸, что характерно для Мегар и колоний мегарского происхождения — Византии, Калхедона, Гераклеи, Каллатиса — и восходит к традиционным дорийским филам греков гиллеям, диманам и памфилам¹⁹. В декрете в честь Папия от 130/131 г. в составе Совета 12 человек с указанием должности и столько же без него, а также 6 архонтов, а не 5 как в предыдущем декрете. Это разнотечение в количестве архонтов объясняется тем, что после смерти одного из них в Совет был введен новый булеут для сохранения числа его членов. Поэтому в декрете в честь Дия... оказалось на одного человека больше без указания должности. Если это так, то в Херсонесе стремились сохранять в Совете равное количество лиц как с указанием должности, так и без него.

Названные надписи имеют большое значение для социально-политического устройства, даже если они сравнительно поздние и отражают состав Совета после неоднократных изменений государственного строя. Ведь херсонесская буле всегда оставалась традиционным органом власти, восходящим к древнейшим временам основания города. Есть мнение, что присутствие в Совете 12 человек без указания должности соответствовало тому, что в него избирали по 4 человека от каждой из 3 фил, совпадавших с делением Совета на три ряда членов. Было также установлено, что ежегодно Совет обновлялся на 6 человек²⁰. Должного объяснения эти выводы, однако, не получили.

В Гераклее Понтийской, метрополии Херсонеса, в конце VI — конце третьей четверти V в. до н. э. у власти находилась крайняя олигархия. Во главе правления стоял Совет 300 (Polyaen. 11. 30. 2), гражданство и право замещать магistrатуры определялось принадлежностью к филам, как при господстве аристократических родов в Мегарах. Поскольку в Гераклее было три филии, то всей полнотой гражданских прав пользовались по 100 человек от каждой филии. Согласно Энею Тактику (Aen. XI. 10a-11) при демократическом правлении знать устроила заговор с целью свергнуть демократов, но те, увеличив количество гекатостий (сотен) с 4 до 60 при сохранении 3 фил, добились ликвидации заговора. Этим была расширена социальная база демократических устоев, а демосу, имевшему влияние в сотнях, предоставлено право замещать должности в полисной системе управления. Это сообщение удивительно точно перекликается со свидетельством Аристотеля, что в Гераклее лица, не имевшие доступа к магистратурам, «поддерживали среди населения брожение до тех пор, пока этот доступ не получили сначала старшие братья, а потом и младшие. В результате власть в Гераклее от олигархов перешла в руки 600 граждан» (Arist. Pol. V. 5. 2.). Заслуживает внимания и рассказ Юстина, что в 364 г. до н. э. тиран Клеарх арестовал 60 членов Совета Гераклеи (Justi XVI. 4). Эти сведения в целом совпадают с тем, что мы знаем о членах херсонесского Совета. Во всех этих источниках цифры кратны 6, что явно не случайно и указывает на внутреннюю связь.

Ранее свидетельство Энея мы относили к политической борьбе в Гераклее на рубеже VI—V вв. до н. э.²¹, однако, учитывая его совпадение с данными Аристотеля и Юстина, бесспорно относящимися к IV в. до н. э., будет более уместным передатировать его концом V в. до н. э. или началом IV в. до н. э. В 425/424 г. до н. э. к власти в Гераклее пришли демократы, через два года бразды правления вновь оказались в руках олигархов, а демократы вынуждены были покинуть родину и выселиться в Херсонес. В момент захвата власти демократами в полисе было 3 филии и 4 сотни, а в 424—364 гг. до н. э. власть принадлежала уже 60 избранным гражданам, входившим в Совет 600. За указанный промежуток времени, согласно Энею, количество гекатостий увеличилось до 60 и право гражданства определялось принадлежностью к сотне²². Следовательно, каждая из 3 гераклейских фил объединяла теперь 20 де-

мов, что соответствовало $3 \times 20 = 60$ демам. А это означает, что в момент захвата власти Клеарх арестовал 60 членов Совета, избранных по 1 человеку от каждого дема или сотни. По примеру законодательства Клисфена в Афинах эллинские полисы имели по 10 фратрий, входивших в 1 дем. В таком случае в Гераклее в 1 деме могло быть 100 граждан, что соответствовало 60 гекатостиям у Энея. Совет 600, взявший бразды правления от олигархов, объединял по 10 человек от каждой из 60 сотен, т. е. по одному человеку от фратрии ($60 \times 10 = 600$ фратрий) при сохранении 3 фил. Поэтому при основании в 422 г. до н. э. дорийской апойкии в Херсонесе Таврическом, там, по примеру метрополии Гераклеи Понтийской, могло быть 3 филы и 4 сотни-гекатости, либо 3 филы и 60 гекатости, как при демократии или умеренной олигархии.

Принимая во внимание это обстоятельство, ежегодное обновление херсонесского Совета на 6 человек можно объяснить тем, что в него входило по 6 членов от каждой из 4 гекатости, при том, что всего в буле состояло 24 члена и Херсонес повторял административно-территориальное деление своей метрополии. Тогда в раннем Херсонесе, как в Гераклее при демократах, гражданство определялось принадлежностью к гекатостиям-сотням. Следовательно, Херсонес по государственному устройству изначально был демократической колонией.

Как известно, переселенцы из Гераклеи Понтийской называли свою новую родину Мегарика (Plin. IV. 85) в память о прародине Мегарах. В этом полисе гражданство также определялось принадлежностью к сотням, число которых колебалось от 5 до 6. В зависимости от этого менялось и число членов в различных магистратских коллегиях Мегар, но их количество как правило не выходило за пределы 5—6 человек, числу равному количеству мегарских ком или сотен-гекатости, перенесенных затем в колонии²³. Вот почему и в Херсонесе встречается коллегия архонтов в составе 5—6 человек: в надписи в честь Дия... их 5, а в надписи в честь Папия — 6. Означенная цифра совпадает с числом ежегодно сменяемых членов буле, коих также было 6. А это подтверждает членство граждан Херсонеса по гекатостиям.

В соответствии с существованием 4 гекатостией находит объяснение деление 24 булеевтов на равное число лиц как с указанием занимаемой должности, так и без оного (по 12 человек в обоих случаях). Вероятно, на каком-то этапе в буле избирали по 4 человека от каждой из 3 фил и по 3 человека от каждой из 4 гекатости. В результате получалось одинаковое количество лиц, имевших право замещать должности в полисной иерархии и не имевших такого права. По данным Аристотеля это стало причиной острой политической борьбы в Гераклее. Деление членов Совета на магистратов и немагистратов можно, очевидно, рассматривать как политическую уступку олигархии демосу, политические позиции которого всегда были сильными именно в сотнях в противовес родовым филам, традиционной опоре знати. Поскольку во II в. магистратуры в Херсонесе занимали только представители знати, то отсутствие у 12 членов гекатостиий указания на магистратскую должность соответствовало их происхождению из среды демоса. Так что в Херсонесе и Гераклее гражданство на определенном этапе определялось либо по филам, либо по гекатостиям.

Высказанные положения подтверждаются другими надписями. Во фрагменте декрета НЭПХ II. 111, который Э. И. Соломоник датирует началом 20-х гг. II в. насчитывается 25 человек, «приложивших печати» на постановление Совета и Народа. В их число входили жрец, 5 архонтов, номофилик, продик, секретарь Совета, т. е. 11 должностных лиц и 14 немагистратов. Отличительная особенность документа — отсутствие деления булеевтов на ряды. Издательница документа объясняет это обстоятельство неустоявшейся практикой составления надписей, однако, на наш взгляд, дело здесь в другом. С момента реорганизации Совета в 25 г. до н. э. прошло уже более 100 лет, за которые практика оформления решений высших органов власти должна была прочно войти в жизнь. Ведь Херсонес вообще отличался известным консерватизмом полисных устоев как в политике и государственной деятельности, так и в области культуры и языковых традиций. Отсутствие деления на 3 ряда членов объясняется скорее порядком выбора булеевтов не от фил, когда

члены Совета рассредоточивались по рядам согласно тому, какую из трех фил представляли, а по сотням-гекатостиям.

В Мегарах, прародине херсонесцев, количество сотен первоначально равнялось пяти²⁴, в зависимости от чего ряд магистратских коллегий, как, например, коллегия стратегов, состоял из пяти членов. В Херсонесе Таврическом на рубеже нашей эры коллегия стратегов уступила место коллегии архонтов, занявшей видное положение в государственном управлении полиса. Число архонтов при этом варьировалось от 5 до 6 человек²⁵. В надписи из Херсонеса, о которой идет речь, архонтов пять, поэтому можно предположить, что в начале 120-х гг. 25 членов буле могли быть избраны по 5 человек от каждой из 5 сотен-гекатостий, что и давало в сумме общее число булеевтов. В греческих городах мегарского происхождения Византии и Калхедоне было 6 стратегов, что дало возможность некоторым исследователям отрицать зависимость числа магистратских коллегий от количества ком-сотен в Мегарах. По их предположениям число 6 для членов коллегии соответствовало избранию 2 человек от каждой из 3 фил²⁶. Однако в разные отрезки времени число стратегов в Мегарах колебалось, снижаясь до 5. Это обстоятельство нельзя объяснять зависимостью от фил, так как подобное число не кратно трем. Будет, очевидно, правильнее предположить вслед за А. Беком и К. Ханелем, что в случае, когда мы имеем дело с коллегией из 5 членов, следует ставить их избрание в зависимость от 5 мегарских ком-сотен²⁷. В случае с херсонесской надписью НЭПХ II, 111 5 архонтов и отсутствие деления списка «приложивших печати» на ряды дает возможность предположить, что в данном контексте избрание в Совет происходило не по филам, а по гекатостиям. Как показывает пример Гераклеи, общее число сотен могло меняться, а потому неудивительно, что и в ее апойии Херсонесе в первой четверти II в. могло быть 5 гекатостий, как в Мегарах, принадлежность к которым давала всю полноту гражданских прав, в том числе и возможность быть избранным в буле. С другой стороны, сохранялось деление и на филы, коль скоро коллегия «стражей закона» — номофиликсов, как и много лет назад, состояла из 3 человек, вероятно, согласно традиции деления на три филы. Однако права гражданства филы уже не гарантировали, так как выполняли только культовые и социально-политические функции. Любопытно, что в херсонесской надписи нет явных признаков концентрации власти в руках одной аристократической фамилии, что свойственно декретам полиса конца 20-х — начала 30-х гг. Данное обстоятельство также свидетельствует, хотя и косвенно, что выборы граждан в Совет происходили по гекатостиям.

В тезисной публикации нашего доклада на юбилейной научной конференции в Севастополе в 1988 г., посвященной 100-летию регулярных археологических раскопок Херсонеса, мы приводили в качестве доказательства отмеченного положения декрет ок. 140 г., восстановленный Э. И. Соломоник, в котором она более-менее полно определяет общее количество булеевтов, которых, по ее мнению, было 38 человек (НЭПХ II, 112). Исследовательница полагала, что к этой надписи можно отнести фрагмент, случайно обнаруженный А. К. Тахтаем в 1943 г. во втором квартале в районе III поперечной улицы. Этот фрагмент был опубликован им же в 1947 г., хранился в ГХМ, а затем был утерян. До самого последнего времени реконструкция надписи и сделанные на этом основании подсчеты членов Совета, а также выводы о государственном строе Херсонеса Э. И. Соломоник считались почти бесспорными. Лишь Ю. Г. Виноградовым и мною в упомянутом докладе²⁸ были сделаны небольшие поправки к чтению отдельных личных имен булеевтов, а также высказаны заключения относительно возможности избрания в буле 40 граждан от 4 сотен-гекатостий. И лишь недавно при расчистке собора св. Владимира был случайно обнаружен утерянный фрагмент «г» надписи № 112, опубликованный А. К. Тахтаем. Как оказалось, по характеру шрифта он никак не может относиться к указанной надписи и восстановлению Э. И. Соломоник, таким образом, не имеют оснований. Равно как и все сделанные ранее выводы о государственном строе Херсонеса, которые базировались на опубликованной Э. И. Соломоник реконструкции. Учитывая это обстоятельство, мы вынуждены снять наши замечания и выводы по этой надписи, вы-

сказанные в упомянутой выше тезисной публикации, ввиду невозможности определить точное число членов Совета по остаткам надписи НЭПХ II. 112.

На основании херсонесских декретов первой половины II в. можно составить представление об изменениях в социально-политическом строе Херсонеса Таврического и роли его гражданских институтов. В первой четверти II в. гражданскими правами в Херсонесе наделяли в зависимости от принадлежности к гекатостиям, которых официально насчитывалось пять, как на херсонесской прародине в Мегарах. В результате влияние демократических слоев полиса усилилось, так как они всегда имели опору в сотнях, как это практиковалось в Геракле. В этой связи политический строй Херсонеса Таврического в указанный период можно охарактеризовать либо как демократический умеренного толка, либо как олигархический с элементами демократии, когда, по Аристотелю (Pol., III, 3, 2, 1278 а) ремесленник и поденщик являются гражданами, а должности распределяются в соответствии с достоинством и добродетелью (Pol., 1278 а, 18 sqq.) среди аристократов. В конце 20-х — начале 30-х гг. II в. усилилась аристократизация государственного строя Херсонеса, основные магистратские должности оказались в руках нескольких семей, имевших римское гражданство и носивших родовые имена Титов Флавиев — Т. Фл. Агеполиса, Т. Фл. Насона, Т. Фл. Евридама. Одной из ветвей рода Т. Фл. Насона являлся род Т. Фл. Парфенокла. В это время (129—131 гг.) усилилось влияние фил — гентильных и религиозных институтов, сохранявших значение в дорийских полисах в течение долгого времени. Принадлежность к филам давала означенным семьям возможность концентрировать власть в своих руках. Однако, демократические слои Херсонеса были сильны, поэтому знать пошла на некоторые политические уступки: она разрешила избирать в Совет не только представителей фил, но и тех, кого выдвигали гекатости. Это делало политический строй Херсонеса умеренно олигархическим, хотя и с большим креном в сторону аристократизации. Сложилось такое положение, когда все ведущие магистратуры замещали только представители знати, группировавшиеся в филах.

Однако, в конце 30-х — начале 40-х гг. II в. влияние демоса в сотнях опять повысилось. Вследствие чего произошло расширение гражданских прав, что вызвало увеличение количества членов Совета за счет представителей гекатостий. Тем самым уравнивалось влияние аристократии в филах, сохранивших еще свое значение и позволявших знати контролировать магистратуры, следя за деятельностью Совета. Все это дает право охарактеризовать политический строй Херсонеса в первой половине II в. как умеренно-олигархический, когда влияние знати в филах дополнялось активностью демократов в сотнях, не позволяя сползать к крайней олигархии. Все это отражалось на составе херсонесского Совета.

Таким образом, херсонесский Совет традиционно объединял граждан полиса по филам и сотням. Его члены избирались в основном по гекатостиям, которые в свою очередь делились на фратрии.

Примечания

¹ Суров Е. Г. Новая херсонесская надпись // ВДИ.— 1960.— № 3.— С. 154 сл.

² Латышев В. В. Эпиграфические данные о государственном устройстве Херсонеса Таврического // ЖМНП.— 1884.— Июнь.— С. 48, 49.

³ Латышев В. В. Эпиграфические этюды. IX. Херсонесский почетный декрет // ПОНТИКА.— СПб., 1909.— С. 327.

⁴ Тюменев А. И. В. В. Латышев и история Херсонеса // СА.— 1958.— XXVII.— С. 24.

⁵ Гайдукевич В. Ф. История античных городов Северного Причерноморья // Античные города Северного Причерноморья.— М.— Л., 1955.

⁶ Латышев В. В. Дополнения и поправки к изданным надписям // ИАК.— 1907.— Вып. 23.— С. 59—62.

⁷ Суров Е. Г. Указ. соч.

⁸ Кадеев В. И. К вопросу о составе херсонесского Совета в первых веках н. э. // ВДИ.— 1971.— № 3.— С. 128, 129.

⁹ Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса.— К., 1973.— С. 32.— Прим. 46.

- ¹⁰ Виноградов Ю. Г. Рец. на кн.: Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. Лапидарные надписи.— К., 1973 // ВДИ.— 1975.— № 1.— С. 171, 172.— Прим. 6.
- ¹¹ Пальцева Л. А. О должностных лицах херсонесского Совета в первые века н. э. // ВДИ.— 1977.— № 3.— С. 176 сл.
- ¹² На это обстоятельство было указано Э. И. Соломоник (Соломоник Э. И. Указ. соч.— С. 25.— Прим. 28) и Ю. Г. Виноградовым (Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 172.— Прим. 6).
- ¹³ Латышев В. В. Дополнения...— С. 60.
- ¹⁴ Латышев В. В. Эпиграфические данные...— С. 67—77; Новикова Р. А. Эпиграфические данные о стратегах Херсонеса Таврического и родственных ему городов // Исследования по истории феодально-крепостнической России.— М.— Л.— С. 192 сл.; Пальцева Л. А.— Указ. соч.— С. 175 сл.; ср. также: Толстой И. И. МНММОМЕЗ // ЖМНП.— 1905, февраль.— С. 89—91; Белов Г. Д. Херсонес Таврический.— Л., 1948.— С. 69, 70.
- ¹⁵ Латышев В. В. Эпиграфические этюды...— С. 327.
- ¹⁶ Соломоник Э. И. Указ. соч.— С. 33—36.
- ¹⁷ Домбровский О. И. Античный театр в Херсонесе // СХМ.— 1960.— Т. 1.
- ¹⁸ Кадеев В. И. Указ. соч.— С. 128.
- ¹⁹ Hanell K. Megarische Studien.— Lund.— 1934.— S. 138—144.
- ²⁰ Кадеев В. И. Указ. соч.— С. 128, 129; Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 171.
- ²¹ Сапрыйкин С. Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический.— М., 1986.— С. 35—38.
- ²² C. Berstein (Burstein S. Outpost of Hellenism: The Emergence of Heraclea on the Black Sea.— Berkeley.— Los Angeles, 1976.— Р. 45, 125) и Э. Д. Фролов (Фролов Э. Д. Рождение греческого полиса.— Л., 1988.— С. 221) датируют свидетельство Энея 370 г. до н. э. Если такая датировка верна, то демократы могли в первой половине IV в. до н. э. на короткое время вернуться к власти, но после контр переворота олигархов административно-государственное деление граждан осталось таким, каким его установили демократы ок. 370 г. до н. э. Это подтверждает характеристику строя в Гераклее накануне прихода к власти Клеарха как умеренную олигархию (см.: Сапрыйкин С. Ю. Гераклея.— С. 50).
- ²³ Hanell K. Megarische Studien.— Lund. 1934.— S. 138; Новикова Р. А. Эпиграфические данные о стратегах Херсонеса Таврического // Исследования по истории феодально-крепостнической России.— М.-Л., 1964.— С. 197.
- ²⁴ Hanell K. Op. cit.— S. 138; Highberger E. L. The History and Civilization of Ancient Megara.— Baltimore, 1927.— Р.100; Латышев В. В. Эпиграфические данные.— С. 60; Новикова Р. А. Указ. соч.— С. 193.
- ²⁵ Новикова Р. А. Указ. соч.— С. 207, 208; Пальцева Л. А. Указ. соч.— С. 179; число 5—6 также характерно для других магистратских коллегий в Мегарах и их колониях, например, для полемархов, дамиуртов и др. См.: Латышев В. В. Эпиграфические данные...— С. 67; Hanell K. Op. cit.— S. 139.
- ²⁶ Новикова Р. Л. Указ. соч.— С. 196.
- ²⁷ Boeckh A. Comm. ad CIG. 1052 — IG VII. 11; Hanell K. Op. cit.— S. 1.
- ²⁸ Сапрыйкин С. Ю. Херсонесская буле // Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса.— Севастополь, 1988.— С. 97—99.

C. Ю. Сапрыйкин

ХЕРСОНЕСЬКА БУЛЕ

У статті розкриваються особливості формування верховного органу управління Херсонеса Таврійського — Ради (буле) громадян. На підставі аналізу даних ряду написів першої половини II ст., в яких наводиться повний список членів херсонеської Ради, зроблено висновок про те, що у Римський час Херсонес зберігав традиції поділу на філі та сотні-гекатостії, закладені ще при його заснуванні у V ст. до н. е. При цьому у різni періоди громадянство у Херсонесі визначалося принадлежністю або до філ, або до гекатостій. У період правління олігаргічної знаті, тобто представників аристократичних сімей та родів, посилювалося значення філ, а при тимчасовому посиленні демократично настроєних широких верств населення, які вимагали розширення політичних прав у сфері державного управління, збільшувалась роль сотень-гекатостій.

S. Yu. Saprykin

THE CHERSONESE BULE

Certain features of organization of Council (bule) of citizens, the supreme managerial body in the Chersonese Taurican, are described in the paper. An analysis of certain data from

inscription of the first half of the 2nd cent which presented a complete list of members of the Chersonese Council has permitted concluding that in the 5th cent. B. C. In different periods of time in the Cresonese the citizenship was determined by attribution either to phyles or to hecatostia. During the rule of oligarchically inclined nobility, i. e. representatives of aristocratic families and kins phyles acquired higher significance, while during intensification of democratically inclined layers of citizens who demanded expansion of politicak rights in the field of state management the role of political rights in the field of state manageneht the role of sotnya-hecatostia grew rapidly.

Одержано 12.02.94.

КОВАЛЬСЬКІ ВИРОБИ СКІФСЬКИХ ПАМ'ЯТОК СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

В. Д. Гопак

У статті викладаються результати металографічних досліджень ковальських виробів з дев'яти пам'яток Середнього Подніпров'я.

Оскільки загальний розвиток господарства Лісостепової та Степової Скіфії значною мірою визначався рівнем розвитку залізоробного ремесла, зrozумілий інтерес, що викликає ця галузь скіфського виробництва.

Завдяки роботі харківських дослідників на чолі з Б. А. Шрамком у вивчені скіфської металургії та ковальства вже досягнуто значних результатів¹. Проте, у зв'язку з першочерговою потребою у загальній характеристиці та виділенні головних рис залізообробки у лісостепових та степових скіфських племен, особливості її розвитку в окремих регіонах вивчалися менше. Зокрема, скіфські вироби пам'яток Середнього Подніпров'я представлени в матеріалах харківських дослідників не більш як десятма екземплярами, головним чином предметами озброєння — мечами, бойовими сокирами, наконечниками списів тощо². Вироби побутового та господарського призначення вказаного регіону майже не досліджувалися.

З метою ліквідації наявної прогалини нами було відібрано й досліджено 23 ковальських вироби побутового й господарського призначення з 9 середньодніпровських пам'яток скіфської доби. Переважна більшість досліджених виробів зберігаються у фондах Археологічного музею ІА НАН України. Серед них — серп і шпилька, знайдені на Трахтемирівському городищі, серп з Ходосівського, 2 ножі, 4 шила та шпилька з Хотівського городища, ніж та серя з Жаботина, голка та шило з селища в урочищі Підгородице поблизу м. Обухова, ніж, 2 шила, 2 шпильки та уламок браслета з скіфської землянки в урочищі Ісковщина поблизу м. Каніва, жертвовий ніж з кургану біля с. Єрковівці. Досліджені також шпилька з с. Велика Салтанівка (матеріали розвідки 1954—1955 рр. О. І. Тереножкіна), що зберігається у фондах Є. О. Петровської, і скіфський ніж, знайдений С. П. Пачковою у Вишеньках³.

Серед досліджених виробів жаботинські належать до VII—VI ст. до н. е.⁴, речі з Трахтемирівського, очевидно, Ходосівського городищ і Підгородищенського селища — до VI ст. до н. е.⁵. Тут слід зауважити, що голка з Підгородища, хоча й знайдена в заповненні білогрудівського житла⁶, типово скіфська⁷. Вироби з Хотова датуються кінцем VI—V ст. до н. е.⁸. Жертвовний ніж з Єрковець — IV—III ст. до н. е.⁹. Вироби з Ісковщини, Великої Салтанівки, Вишенок можуть бути датовані лише в широких хронологічних межах існування в Подніпров'ї скіфських пам'яток.

У числі шести ножів п'ять екземплярів представлені так званими ножами

© В. Д. ГОПАК, 1995

з горбатою спинкою, що без уступу переходить у черенок. У нижній частині лезо ножа відокремлюється від черенка більш або менш заокругленим уступом. Ці ножі належать до першого типу (за класифікацією Б. А. Шрамка) і існують у Скіфії з VIII — першої половини VII ст. до н. е. принаймні до рубежу нашої ери¹⁰. Жертовний ніж з Єрковець, що має кістяну ручку, може бути віднесений до третього типу II групи (за тією ж класифікацією)¹¹.

Серед ножів з горбатою спинкою один екземпляр з Хотова (рис. 1, 1517) був відкутий з суцільносталевої заготовки та підданий термічній обробці. Простежена на лезі ножа мікроструктура трооситу гартування дозволяє стверджувати, що ніж було піддано м'якому гартуванню шляхом охолодження розжареного леза в рослинному або тваринному жирі. Мікротвердість термообробленого леза — 383—514 кг/мм². Сталь прокута якісно і майже не містить залишків шлаку. Випадок застосування м'якого гартування на скіфських ковальських виробах вже не поодинокий. Дещо раніше аналогічна структура була виявлена при дослідженні серпа з Северинівського городища на Вінниччині, датованого VI ст. до н. е.¹².

Ніж з Хотова (рис. 1, 1516), що добре зберігся, довжиною 111, товщиною спинки — 2,8, ширину леза — 15 мм та вагою — 11 г, також суцільносталевий. Виготовлено його з середньовуглецевої сталі, що містить 0,3—0,4% вуглецю. Поступове зменшення його кількості від поверхневих шарів до центральної зони виробу дозволяє припускати застосування цементованої сталі, отриманої шляхом цементації залізної заготовки з наступним проковуванням. Термічній обробці ніж не піддавався. Мікроструктура металу — ферит та перліт, середня мікротвердість сталі — 254 кг/мм². Метал містить багато залишків шлаку.

Масивний ніж з Вишенок (рис. 1, 1320), що навіть у сучасному стані має довжину 180, товщину спинки — 5,3, ширину леза — 23,5 мм та вагу — 58 г, може бути віднесений до бойових. Відкуто його з маловуглецевої сталі (вміст вуглецю — 0,1—0,2%) та піддано неглибокій цементації. Вздовж одного з боків леза по всій довжині простежено вузький (0,2—0,3 мм) доефектодійний шар цементації з максимальним вмістом вуглецю 0,5—0,6%. Термічній обробці ніж не піддавався. Мікроструктура — ферит та перліт, мікротвердість цементованого шару — 236 кг/мм², маловуглецевої зони — 160 кг/мм². Залишків шлаку в металі небагато.

Жертовний ніж з Єрковець (рис. 1, 1510) виготовлений з кричного заліза, цементований та загартований (рис. 2, 1). Середня мікротвердість загартованого цементованого шару — 464 кг/мм², залізної серцевини — 206 кг/мм². В залізі багато шлаку.

Два останні ножі з Ісковщини та Жаботина (рис. 1, 1524, 1531) виявилися суцільнозалізними. Мікроструктура заліза — ферит, сліди перліту (рис. 2, 2). Середня мікротвердість відповідно 181 та 236 кг/мм². У залізі обох виробів досить значна кількість залишків шлаку.

Досліджені шила представлени типовими для Скіфії чотиригранними виробами з відточеним округлим у перетині вістрям. Лише в одному випадку (досл. 1512) погана збереженість не дає змоги відтворити первинну форму. Довжина шил коливається в межах 100—190 мм, вага — 5—23 г. Два екземпляри (рис. 1, 1508, 1512) було виготовлено зі сталі з нерівномірним розподілом вуглецю, вміст якого в різних зонах виробів змінюється від 0,4—0,6% до повної відсутності. Термічній обробці шила не піддавалися. Простежена на черенкові шила з Підгородища (досл. 1508) ділянка термообробленої структури типу сорбіту має випадковий характер і утворилася в зоні максимальної концентрації вуглецю внаслідок швидкого охолодження незначного за масою вироба на холодному повітрі. Третє шило (рис. 1, 1521) з одного боку вістря зберегло залишки цементації на глибину до 0,5 мм. Висока мікротвердість цементованого шару — 274—297 кг/мм² може вказувати на залишки гартування. Інші чотири шила (рис. 1, 1511, 1512, 1514, 1520) були виготовлені з кричного заліза. Мікроструктура металу — дрібнозернистий ферит, мало перліту. Максимальна кількість вуглецю в металі не перевищує 0,2%. Підвищення мікротвердості зони вістря до 274 кг/мм² може свідчити

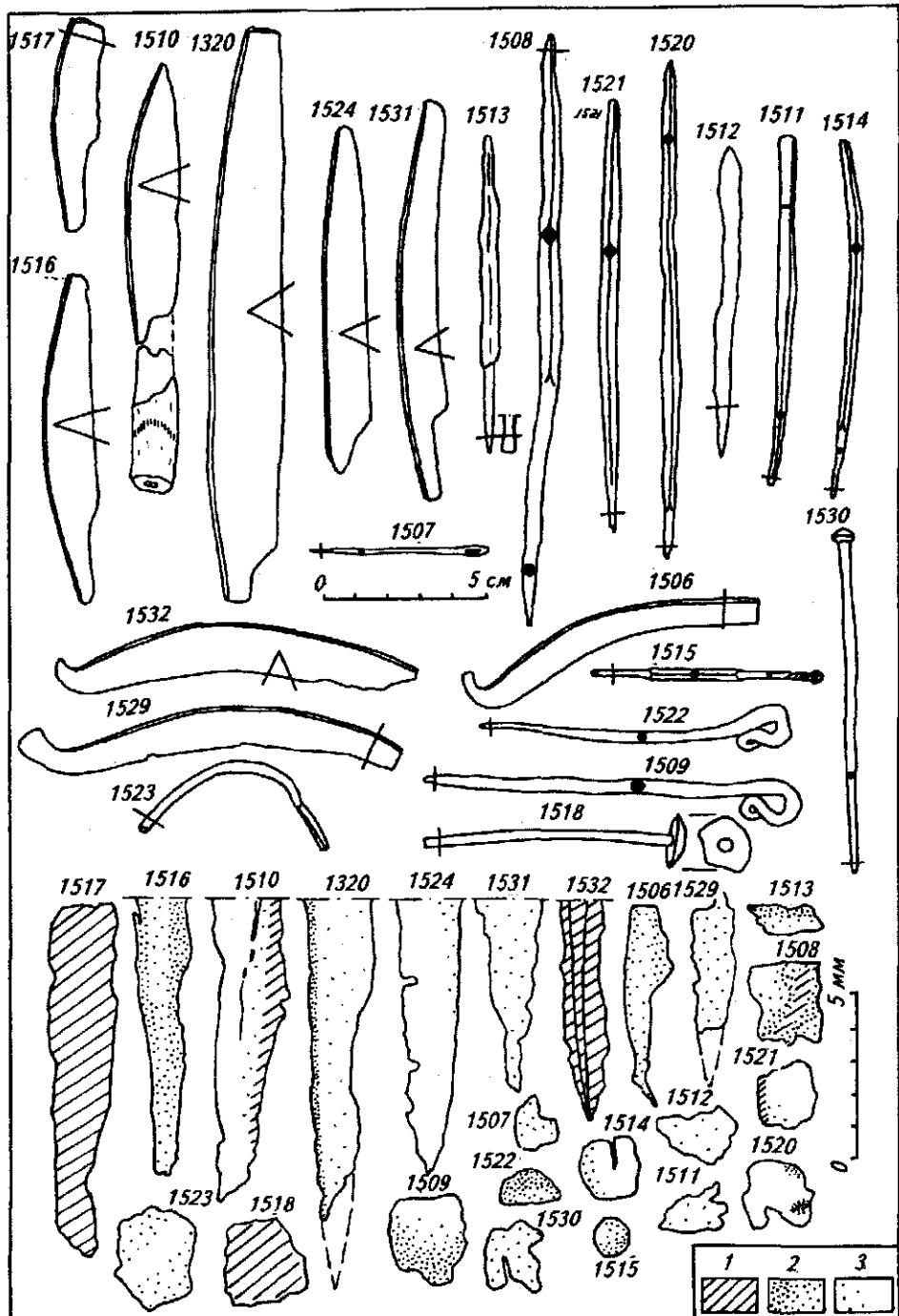

Рис. 1. Досліджені вироби: Ходосівка — 1506, Підгородище — 1507, 1508, Велика Салтанівка — 1509, Єрківці — 1510, Хотів — 1511—1517, Ісковщина — 1518, 1520—1524, Трахтемирів — 1529, 1530, Жаботин — 1531, 1532, Вишенськи — 1320. Нумерація виробів відповідає номерам досліджень. Умовні позначення: 1 — термооброблена сталь; 2 — сталь без термічної обробки; 3 — залізо.

про наявність наклепування, що виникло внаслідок відтягування вістря нахолдно без підогріву.

Форма і розміри трьох серпів дуже подібні до досліджених нами раніше серпоподібних знарядь з Северинівського та Рудковецького городищ Поділля. У цих знарядь невеликі черенки аналогічної форми були відтягнуті з обох

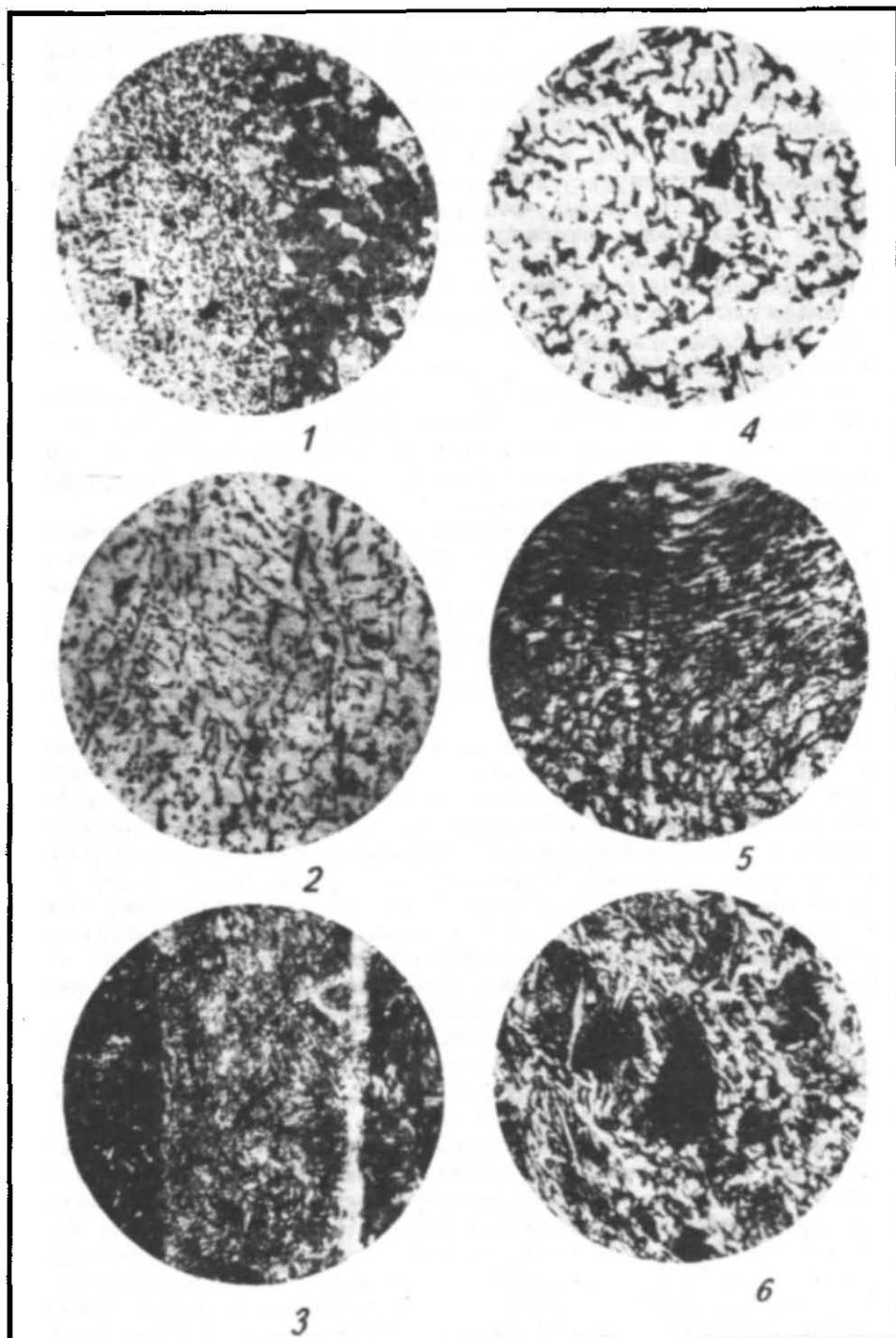

Рис. 2. Фотографії мікроструктур. 1. Ефківці, ніж, досл. 1510. Зона цементації, зб. 200. 2. Жаботин, ніж, досл. 1531. Ферит, сліди перліту, зб. 200. 3. Жаботин, серп, досл. 1532. Пакетний метал, зб. 200. 4. Трахтемирів, серп, досл. 1529. Ферит, мало перліту, зб. 200. 5. Хотів, шпилька, досл. 1515. Ферит, перліт, зерна металу деформовані холодним куванням, зб. 200. 6. В. Салтанівка, шпилька, досл. 1509. Ферит, перліт, зб. 200.

боків дугоподібного леза з насічкою¹³. Проте відсутність другої половини у досліджених подніпрянських серпів не дає можливості встановити їх тотожність з подільськими виробами.

Жаботинський серп (рис. 1, 1532) був виготовлений з пакетного металу, отриманого шляхом зварювання трьох сталевих штабок з різним вмістом вугілля.

лєцю. На мікрошлифі поперечного перетину леза чітко простежуються вузькі смуги зварних швів (рис. 2, 3). Лезо серпа загартоване у воді та можливо, піддане низькому відпуску. Мікроструктура металу — відпущеній мартенсит, мікротвердість — в межах 274—724 кг/мм². Зварювання виконано якісно, залишків шлаку в металі майже немає.

Серп з Ходосівки (рис. 1, 1506) — суцільносталевий і термічній обробці не піддавався. Мікроструктура сталі — ферит та перліт, кількість вуглецю коливається від 0,3% біля ріжучого краю до майже повної відсутності в центральних шарах виробу. Середня мікротвердість сталі — 236 кг/мм², залишків шлаку майже немає.

Трактемирівський серп (рис. 1, 1529) відкуто з маловуглецевої сталі, близької за якістю до звичайного кричного заліза. Мікроструктура металу — ферит, мало перліту, вміст вуглецю — 0,1—0,2% (рис. 2, 4), середня мікротвердість — 236 кг/мм². У залізі багато залишків шлаку.

Шпилька з Трактемирівського городища (рис. 1, 1530) з невеликою біокінічною голівкою суцільнозалізна. Виготовлено її з погано прокутого кричного заліза зі значною кількістю залишків шлаку. Мікроструктура заліза — дрібнозернистий ферит, сліди перліту. Вміст вуглецю — до 0,1%. Мікротвердість заліза підвищена і досягає 254 кг/мм².

Мініатюрна шпилька з біокінічною голівкою з Хотівського городища (рис. 1, 1515) викута з середньовуглецевої сталі, що має нерівномірний розподіл вуглецю. Мікроструктура сталі — ферит та перліт, зерна металу значно деформовані (рис. 2, 5), що свідчить про виготовлення шпильки нахолодно без нагріву. Мікротвердість внаслідок наклепування підвищена до 193—254 кг/мм². Шлаку в металі майже немає. Шпильку оздоблено квадратною у перетині ділянкою в середній частині стрижня та закручену зоною під голівкою.

Палицеподібні шпильки з Ісковщини та Великої Салтанівки суцільносталеві. Перша з них довжиною 98 мм (рис. 1, 1522) має сорбітоподібну нормалізовану структуру високовуглецевої сталі з мікротвердістю 236—297 кг/мм². Другу шпильку, довжиною 118 мм (рис. 1, 1209), виготовлено з середньовуглецевої сталі. Вміст вуглецю в металі змінюється в різних зонах виробу від 0,6% до повної відсутності. Мікроструктура — ферит та перліт (рис. 2, 6). Середня мікротвердість підвищена до 274 кг/мм². Ще одна шпилька з широкою пласкою голівкою (рис. 1, 1518) — суцільносталева, з мікроструктурою сорбіту. Оскільки цілеспрямоване гартування шпильки малоймовірне, появу сорбітної структури можна пояснити випадковими обставинами, наприклад, швидким охолодженням тонкої шпильки на зимовому повітрі.

Уламок браслету з округлого дроту (рис. 1, 1523) — суцільнозалізний. Мікроструктура — ферит, біля поверхні маловуглецеві ділянки ферито-перлітної структури з вмістом вуглецю 0,1—0,2%. Середня мікротвердість заліза — 236 кг/мм². Залишків шлаку небагато.

Таким чином, металографічні дослідження серії ковальських виробів господарського та побутового призначення скіфських пам'яток Середнього Підніпров'я свідчить про те, що місцевому ковальству були властиві всі основні риси, характерні для залізообробного ремесла інших регіонів Скіфії. Місцевим ковалям знайома технологія отримання середньо- та високовуглецевої сталі, проте нерівномірність розподілу вуглецю в більшості досліджених виробів вказує, що стабільної якості сталі одержувати ще не вміли. При виготовленні ковальської продукції широко застосовувалися всі відомі прийоми вільного кування металу, що потребує повного набору необхідного ковальського інструменту. Були відомі технологія ковальського зварювання заліза і сталі, отримання пакетного металу, термічної обробки сталевих виробів, в тому числі такої складної, як м'яке гартування. Досить часто тут трапляються сталеві вироби, піддані термічній обробці (50% досліджених сталевих знарядь праці з ріжучим лезом — серпів та ножів). Оскільки термічна обробка, як відомо, в Скіфії була поширена слабо¹⁴, це може відображати локальну особливість місцевого залізоробного ремесла. Кількість сталевих, пакетних та цементованих виробів серед досліджених знарядь праці (35%) та виробів побутового призначення (66%) свідчить, по-перше, про те, що отримання сталі

для скіфських ремісників Подніпров'я великих труднощів не становило і, по-друге, про відсутність диференціації використання більш коштовної сталі та дешевого заліза залежно від призначення та потрібних робочих якостей виробу. Відсутність подібної диференціації характерна для скіфської ковальської продукції взагалі¹⁵ і вказує, що вартість виробу великої ролі не відігравала, а перевага надавалася його якості. Подібні риси типові для ремесла, що перебуває на общинній стадії розвитку в умовах майже повної відсутності елементів товарності виробництва, коли собівартість продукції не береться до уваги. Диференціація використання заліза і сталі з'являється в Подніпров'ї пізніше, на пам'ятках зарубинецької культури¹⁶.

Отже, результати досліджень вказали наявність на скіфських пам'ятках Середнього Подніпров'я досить розвиненого для свого часу залізоробного ремесла, яке, судячи за обсягом простежених знань та навичок ковалів, повністю виділилось в окрему галузь, перебуваючи одночасно на общинній стадії в умовах майже повної відсутності товарного виробництва. Проте, це не включає існування в Скіфії спеціалізованих виробничих центрів, зокрема, по виготовленню зброй¹⁷.

Примітки

¹ Шрамко Б. А. Новые данные о добывче железа в Скифии // КСИА АН СССР, 1962.— № 91; Шрамко Б. А., Солнцев Л. А., Фомин Л. Д. Техника обработки железа в лесостепной и степной Скифии // СА, 1963.— № 4; Шрамко Б. А. Нові дані про господарство скіфської епохи // ВХУ, 1966.— № 17.— Вип. 1; Шрамко Б. А. Орудия скіфской эпохи для обработки железа // СА.— 1969.— № 3; Солнцев Л. А., Степанская Р. Д., Фомин Л. Д., Шрамко Б. А. О появленії изделий из чугуна в Восточной Европе // СА.— 1969.— № 1; Шрамко Б. А., Солнцев Л. О., Фомин Л. Д. Техника виготовлення скіфської наступальної зброй з заліза й сталі // Археология...— 1970.— Вип. XXIII; Шрамко Б. А., Солнцев Л. А., Фомин Л. Д. К вопросу о железообрабатывающем ремесле в степной Скифии // СА.— 1986.— № 2.

² Шрамко Б. А., Солнцев Л. А., Фомин Л. Д. Техника обработки железа...; Шрамко Б. А., Солнцев Л. А., Фомин Л. Д. К вопросу о железообрабатывающем ремесле...

³ Пачкова С. П. Раскопки могильника в с. Вишени // АО за 1981.— М., 1983.

⁴ Покровская Е. Ф. Предскіфское поселение у с. Жаботин // СА, 1973.— № 4.

⁵ Ковпакенко Г. Т. Раскопки Трахтемировского городища // АИУ-1967.— К., 1968.— С. 111; Максимов Е. В., Терпиловский Р. В., Циндрровская Л. К., Юркова Н. В. Исследования Среднеднепровской раннеславянской экспедиции // АО за 1976.— С. 326; Петровская Е. А. Два поселения скіфского времени вблизи г. Обухова // АО за 1973.— М., 1974.— С. 329.

⁶ Петровская Е. А. Раскопки поселения у г. Обухова // АО за 1974.— М., 1975.— С. 339.

⁷ Шрамко Б. А. Археология раннего железного века Восточной Европы.— Харьков, 1983.— С. 90.— Табл. 16, 16.

⁸ Петровская Е. А. Раскопки на Хотовском городище // АИУ.— 1967.— К., 1968.— С. 112.

⁹ Ильинская В. А. Скифские курганы около г. Борисполя // СА.— 1966.— № 3.— С. 152, 171.

¹⁰ Шрамко Б. А. Знаряддя виробництва лісостепової Скіфії (ножі) // Питання історії народів СРСР.— Харків, 1965.— Вип. 1.— С. 137—139.

¹¹ Там же.— С. 147.

¹² Гопак В. Д., Лобай Б. І. Розвиток ковальства у скіфських племен Поділля // Тези доп. II Обл. іст.-краєзнавчої конф.— Вінниця, 1984.— С. 5.

¹³ Там же.

¹⁴ Шрамко Б. А., Солнцев Л. А., Фомин Л. Д. Техника обработки железа...

¹⁵ Гопак В. Д. Кузничное ремесло славян Днепровско-Днестровского лесостепного между-речья в VI—XIII вв.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1976.— С. 15.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Шрамко Б. А., Фомін Л. Д., Солнцев Л. О. Техника виготовлення скіфської наступальної зброй...— С. 58.

В. Д. Гопак

КУЗНЕЧНЫЕ ИЗДЕЛИЯ СКІФСКИХ ПАМЯТНИКОВ СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ

В статье излагаются результаты металлографических исследований 23 кузнечных изделий хозяйственного и бытового назначения с девяти памятников скіфского времени Среднего Поднепровья. Полученные результаты свидетельствуют о применении

в местном железообрабатывающем ремесле железа и стали, кузнечной сварки и термической обработки стальных изделий. В целом же, местное железообрабатывающее ремесло, находясь на довольно высоком уровне, полностью выделилось в отдельную отрасль, сохранив характер общинной стадии ремесла. Это не исключает функционирования в Скифии специализированных кузнечных центров, в частности, по изготавлению оружия.

V. D. Gopak

BLACKSMITH'S WARES FROM THE SCYTHIAN RELICS OF THE MID DNIEPER TERRITORY

The paper presents results of metallographic studies of 23 blacksmith's wares intended for domestic needs taken from nine Scythian relics of the mid Dnieper territory. The results obtained has confirmed application of iron and steel, forge welding and heat treatment of steel wares in the local iron-manufacturing craft. On the whole, the local iron-manufacturing craft attaining rather high level of development has completely separated as an independent branch though remained at a communal stage of the craft. However, this fact adds nothing to disprove functioning of special blacksmith's centres in Scythia, arm-manufacturing centres in particular.

Одержано 13.05.89.

МЕГАРОНИ НЕАПОЛЯ СКІФСЬКОГО

Ю. П. Зайцев

У статті на підставі порівняльного аналізу робиться спроба визначення хронології, функціонального призначення, генезису і соціально-етнічної принадлежності споруд мегаронного типу на Неаполі скіфському.

«Мегаронна» проблема у пізньоскіфській археології виникла після розкопок Тавро-скіфської експедиції 1955—1958 рр., коли на Неаполі було виявлено перші чотири будівлі, схожі за плануванням з грецькими храмами «в антах». Ще на первинному етапі розкриття першої з них — будинку А — О. М. Карасьовим та П. М. Шульцем висловлювалася упевненість в його культовому, або громадському призначенні¹, на доказ чого потім були наведені планувальне рішення, фундаментальність, багате оздоблення тощо². Ця точка зору панувала до недавнього часу та базувалася практично на вже згаданих матеріалах. Так, наприклад, про культово-громадську принадлежність будов типу мегарон у пізний час писали О. Д. Дащевська, І. В. Яценко, П. М. Шульц, Т. М. Висотська та ін³. Не раз також ставилося питання про їх генезис та зв'язок з архітектурними традиціями⁴.

Припущення про житлове або змішане їх призначення було висловлено С. Д. Крижицьким, який заливчив близькі матеріали з античної архітектури Північного Причорномор'я⁵. Такого ж висновку після розкопок мегарону у поселенні поблизу с. Добре дійшли С. Г. Колтухов⁶ та О. Є. Пуздровський⁷. Найновіше оригінальне припущення про мегарони як культово-громадські структурні одиниці населених пунктів визначеного рангу було висловлене О. О. Поповою⁸.

Тим часом подальшими розкопками подібні споруди виявлені на пам'ятках Західного Криму⁹ і в Неаполі скіфському. Останні відкриті під час бага-

© Ю. П. ЗАЙЦЕВ, 1995.

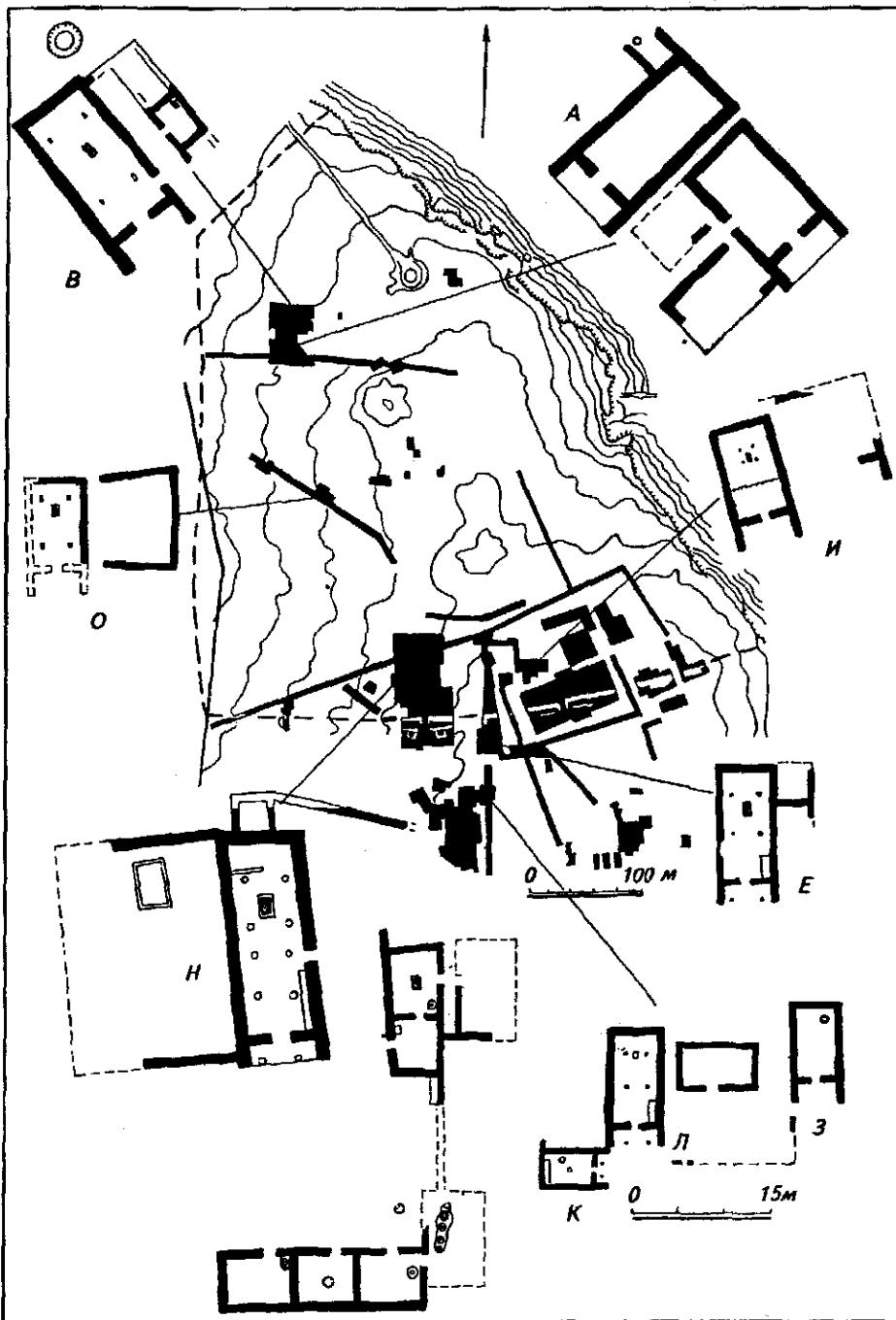

Рис. 1. План городища Неаполь скіфський з позначенням відкритих мегаронів.

торічних розкопок, проведених Сімферопольською експедицією Інституту археології АН України¹⁰. Їх вивчення разом з аналізом раніше відомих будівель дозволяє знову повернутися до проблеми пізньоскіфських мегаронів. Мета та завдання цієї публікації, таким чином, складаються з порівняльного аналізу всіх неапольських мегаронів, визначення їх хронології, функціонального призначення, генезису, соціальної та етнічної належності тощо.

Наведемо стислу характеристику кожного з об'єктів. Будинки А, Б, В (рис. 1, А, Б, В; 2) (розкопки 1955—1963 рр., О. М. Карасьова та І. В. Яценко¹¹). Ці споруди відрізнялися досить суворими пропорціями, великими роз-

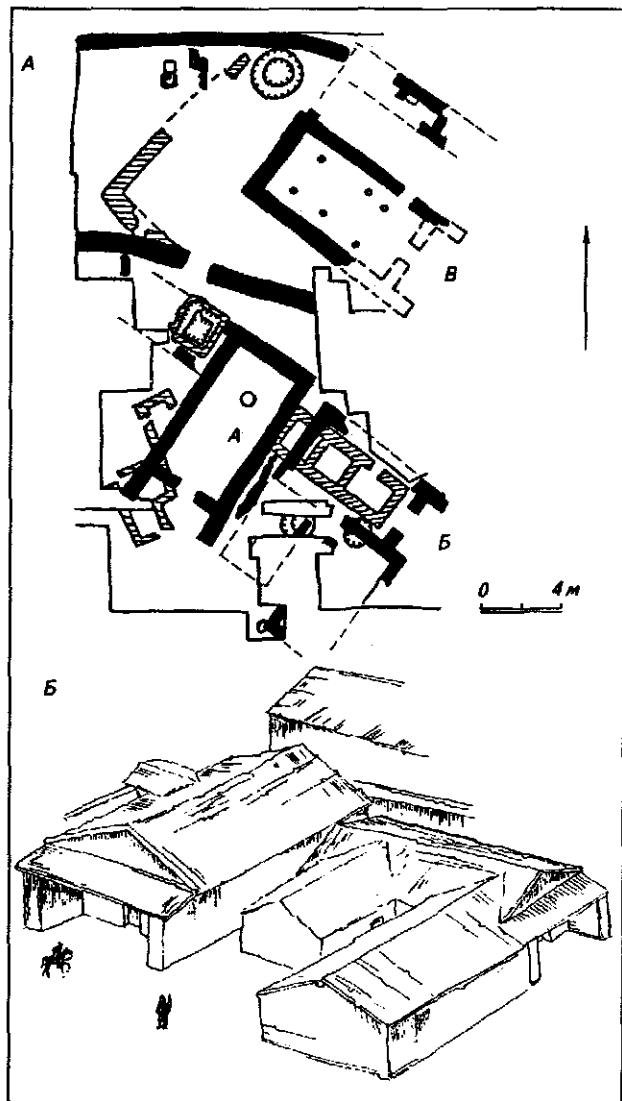

Рис. 2. План (А) та варіант реконструкції (В) мегаронів А, Б та В, відкритих на розкопі Д. Стан на II ст. н. е. (реконструкція автора).

мірами: А — 21×10 м, Б — 18×9 м, В — 20×9,5 м та фундаментальністю — товщина стін біля фундамента становить відповідно, 1,2; 1; 1,1 м. Дата будівництва неясна. За різними версіями це або II—І ст. до н. е., або I—II ст. Всі три комплекси існували до середини III ст. н. е., при цьому внутрішнє планування основних будинків залишилося незмінним, а сусідні прибудови змінили свій вигляд. Проте, тривалий період з II—І ст. до н. е. до I—II ст. представлений культурним шаром, майже без виразних знахідок. Від внутрішнього оздоблення мегаронів цього часу слідів не залишилось. Можна лише говорити про наявність у будинках А та В стовпових конструкцій уздовж довгих стін та вогнищ у центрі основного приміщення. Всі будинки мали багатошарові глиnobитні підлоги та побілені кам'яно-сирцеві стіни. До початку II ст. н. е., на думку І. В. Яценко, належить поліхромний фресковий розпис в основному приміщенні будинку А¹², зруйнованому разом з усім комплексом у першій половині — середині III ст.

н. е. Саме цей, останній період, на всій території розкопу представлений кам'яно-сирцевими завалами, що збрегли закриті керамічні комплекси¹³ та окремі яскраві знахідки¹⁴. Серед датуючих предметів слід назвати динарії Пертінакса та Гети 195 і 211 рр. н. е., амфори: самоські одноручні і вузько-горлі світлоглиняні типу Д, червоноолакові посудини. У «пронаосі» будинку А, під завалами даху й стін, були знайдені три чоловічі кістяки у довільних позах. Напередодні зруйнування в основному приміщенні цієї будівлі мало місце кругле у плані вогнище-жаровня, а в «портику», праворуч від входу — дерев'яний брус з продольним жолобом. Весь археологічний контекст комплексу II — першої половини III ст. н. с. (черепичний дах, фресковий розпис, речовий матеріал) дозволив І. В. Яценко припустити тут будинки царської сім'ї¹⁵, що має підстави. Дійсно, останній горизонт існування пам'ятки представлений на всіх ділянках примітивними спорудами, на тлі яких згаданий архітектурний комплекс є винятком.

Будинок О. Частково відкритий 1985 р. під час охоронних розкопок О. О. Махньової та І. В. Ачкіназі¹⁶ (рис. 1, О). Можливі розміри будівлі —

12×5,6 м, при ширині кам'яно-сирцевих стін 0,8 м. На підставі керамічних знахідок встановлено її датування — I ст. до н. е.— I ст. н. е. В основному приміщенні зафіксована багатошарова глинобитна підлога та обмазка стін. Були простежені два сирцевих вогнища-столики: кутовий та центральний, а також стовпові ямки понад довгими стінами. Зі сходу до споруди прилягало кам'яне огороження трапецієподібного в плані подвір'я, вимощеного вапняковою крихтою.

Будинок І був розкопаний 1984 р. О. О. Махньовою та І. В. Ачкіна¹⁷ (рис. 1, І). Розміри мегарону становили 12×5,2, ширина стін — 0,6—0,7 м. У центральній частині основного приміщення на багатошаровій глинобитній підлозі зафіксований прямокутний столик-вогнище, який оточують чотири стовпові ямки. Північна частина поверхні підлоги кімнати ніби трохи підвищена та утворює низьку (0,1 м) сходинку. На схід від споруди були простежені незначні залишки прибудов і поверхня двору (?). Для датування комплексу, крім маловиразного керамічного матеріалу, велике значення має фібула із завитком на кінці приймача, знайдена під підлогою основного помешкання. Грунтуючись на цьому, час існування будинку визначається I—II ст.¹⁸

Будинок Є — у передмісті, відкритий 1957—1958 рр. (рис. 1, Є) (розкопки О. М. Черепанової та А. М. Щеглова¹⁹). Час виникнення — II ст. до н. е. — визначений на ґрунті маловиразного керамічного матеріалу. Внутрішнє оздоблення, незважаючи на багаторазове підвищення рівня глинобитної підлоги, залишилося незмінним: глинобитне, прямокутне в плані вогнище-столик у центрі, стовпові конструкції уздовж поздовжніх стін, кам'яна лава-полиця у південно-східному кутку та ниша (?) у західній стіні. Особистий інтерес становить жертовна ямка у південно-західному кутку, яка має ліпні зоо- та антропоморфні фігурки, кістки тварин²⁰. По зовнішньому контуру розміри споруди досягають 14×6,5 м, товщина стін — 0,7—0,8 м. Пізніше прибудови до будинку з півдня, що належать до II—III ст.²¹, насправді не можуть датуватися часом пізніше I ст. н. е.— на поверхні підлоги однієї з них були знайдені уламки сіроглиняного блюда з клеймом на денці та покриттям тегга пегто. Зольник-есхар, як це вважала Т. М. Висотська²², не пов'язаний зі згаданими спорудами, з нього походять скляні посудини, фібули, кераміка, бронзові прикраси, які надійно укладаються в першу половину — середину II ст. н. е., у той час як сам будинок перекрито сирцевими завалами з матеріалом I ст. н. е.

Інформативність перелічених комплексів для їх повноцінного наукового аналізу не можна назвати достатньою. Деякі будинки мають погану збереженість, поруч з іншими відсутній виражений культурний шар з датуючими знахідками. Вдалим їх доповненням є ще два архітектурних мегаронних ансамблі, досліджувані автором в останні роки.

Приміські будинки З (розкопки О. Д. Дащевської та О. О. Махньової 1956 р.)²³, К та Л²⁴ (рис. 1, З, К, Л; 3). Відкриті під північно-західною підлогою пізньшого зольника № 3; східна частина цього единого будівельного комплексу потрапила до закритої зони і досліджувалась Тавро-скіфською експедицією. Цоколі усіх кладок виконані з необробленого вапняку на розчині з глини, у техніці двопанцирної тришарової кладки. Будинок К складається з неглибокого портику та основного приміщення, при товщині стін 0,4 м досягає розмірів 8×4 м. У центрі залу містилася невелика глинобитна піч, поряд з якою, біля північної стіни була зроблена господарська яма. Біля західної стіни збереглася низька сирцева полиця (?). Сусідній будинок Л цілком повторює пропорції та будову мегарона К, при досить великих розмірах (12×6,5 м), товщина стін — 0,6—0,7 м. На відміну від останнього, уздовж його довгих стін було зроблено шість стовпових ямок: чотири в основному приміщенні та дві — в «портику». По центральній осі кімнати було зроблено заглиблене у підлогу невелике вогнище, південно-східний кут займала огорожа з кам'яних плит. На схід від цього будинку знаходилася прямокутна у плані однокамерна споруда, звернена входом на південь. Слідів дерев'яних конструкцій та вогнища на його глинобитній підлозі не знайдено. Східна будівля З мала розміри 12×6 м; стовпових конструкцій та вогнища тут не

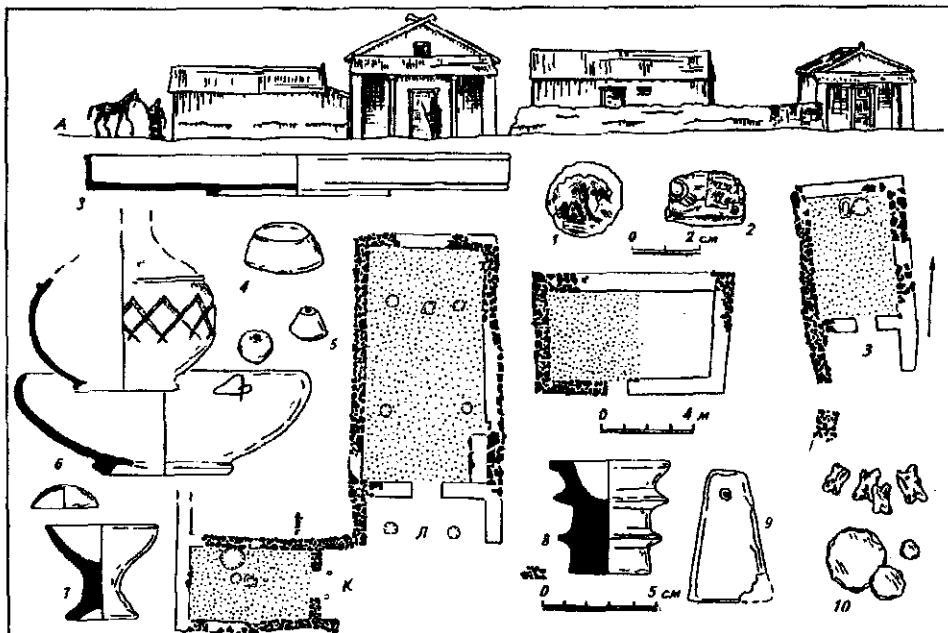

Рис. 3. План (В), варіант реконструкції (В) та знахідки комплексу будівель З, К, Л (реконструкція автора). 1 — синопський тетрахалк 100—63 рр. до н. е., 2 — фігурна пронизка у вигляді лева з єгипетського фаянсу, 3 — самоське червонолакове блюдо, 4 — кам'яна зернотерка, 5 — керамічні прасла, 6 — червонолаковий посуд, 7 — ліпний світильник, 8 — літня курильниця, 9 — ліпне грузило, 10 — керамічні кружки та астрагали для гри.

зафіковано. У західного анта було виявлено поховання дитини, яке супроводжувалося набором дрібних скляних намистин.

Майданчик, на який виходили фасади мегаронів, завжди утримувався чистим: на його поверхні майже немає культурного шару, «задвірки» споруд являли собою протилежну картину. Тут накопичився значний шар глинисто-го багна з золою, найміцніший біля стін. Численні знахідки з нього досить виразні та звичайні для пізньоскіфських пам'яток. Керамічна тара представлена, в основному, багатьма фрагментами світлоглиняних південнопонтійських амфор з двоствольними ручками, уламками гончарного посуду, що належать кільком десяткам глеків та чашок (рис. 3, 3, 6), часто вкритих лаком або обмазкою. Маловиразні фрагменти ліпного посуду дозволяють відновити деякі форми горщиків, мисок, світильників тощо. Звертають на себе увагу кілька розбитих підставок для вогнища, кінці яких були оформлені у вигляд голів домашніх тварин. Один екземпляр відрізняється високою якістю обробки та багатою орнаментацією. Показові знахідки гральних фішок з оббитих стінок посудин (блізько 300) та гральних кісток-астрагалів (рис. 3, 10). Біля східної стіни будинку Л знайдено їх компактне скручення з 15 штук. Металеві предмети, кістяні вироби та прикраси поодинокі (рис. 3, 2). Okрему групу становлять знаряддя домашнього вживання (рис. 3, 4, 5, 9).

Датування більшості фрагментів кераміки та інших знахідок, які визначають час функціонування споруд, майже не виходить за межі I ст. до н. е.—I ст. н. е. Стратиграфічні спостереження дозволяють дещо уточнити та деталізувати її. Згідно з цим спостереженням, виникнення будинку К належить до першої половини I ст. до н. е. Матеріали цього часу знайдені у локальному зольному підвищенні, обмеженому північною стіною будівлі та перекрито кладкою будинку Л. Приблизно тоді ж була збудована однокамерна споруда між мегаронами З та Л: при розтиранні його глинобитної підлоги виявлена бронзову південнопонтійську монету (тип: голова Зевса вправо — орел на пучку блискавок, 100—63 рр. до н. е.²⁵). Цікаво, що взаємне розташування двох згаданих будинків, певно, передбачало наявність між ними будівлі Л, зведенії трохи пізніше, але, очевидно, на місці ранішої аналогічної споруди.

Один з прошарків глинобитних підлог будинків відзначено слідами сильної пожежі, після якої будинки продовжували існувати. З цієї причини знахідки, які її датують, майже повністю відсутні. Виняток становить нижня частина коричневоглиняної амфори і рубчаста скляна пронизка, знайдені у нерівностях підлоги будинку І та були перекриті новим накатом глини. Можливо, основна частина «пожежного» сміття була вивезена за межі комплексу: з 15 м на захід від нього було знайдено велике скupчення обгорілої сирцевої цегли та вугілля. Воно було насичене великими фрагментами світлоглиняних амфор з двострічними ручками, червонолакових та сіргоглиняних лощених посудин, кілька ліпних горщиків, світильників та курильниць (рис. 3, 7, 8). Верхній горизонт підлог будинку слідів пожежі не має, на його поверхні знайдені піраміdalні грузила, зернотерка та кілька великих гострильних каменів, фрагменти різноманітних посудин. Запустіння всього комплексу відбулося приблизно у середині I ст. н. е., а наприкінці цього століття руїни були перекриті зольними відкладеннями сміттєвого характеру.

Комплекс будинку Н — найцікавіший та найскладніший за структурою (рис. 1, Н; 4). Розташований перед центральною південною брамою фортеці, досліджується з 1945 р. до сьогоднішнього часу²⁶. Його постійним композиційним центром була споруда мегаронного типу — будинок Н. При товщині кам'яно-сирцевих стін 1,3 м, його розміри досягали $25 \times 9,6$ м. Внутрішнє обладнання цієї будівлі найближче до будинку Є: кам'яна лава-полиця у південно-східному кутку, по центральній осі — двосхідцевий сирцевий столик-вогнище, площа якого — $3,75 \text{ m}^2$. Його бічні грані мали багатошарову глинисту обмазку та були пофарбовані у чорний колір. Стіни з середини і зовні також були вкриті білою багатошаровою обмазкою. Майже незмінними також залишилися стовпові конструкції вздовж довгих стін. Внаслідок пожежі, після якої споруда не відновлювалась, в ям-

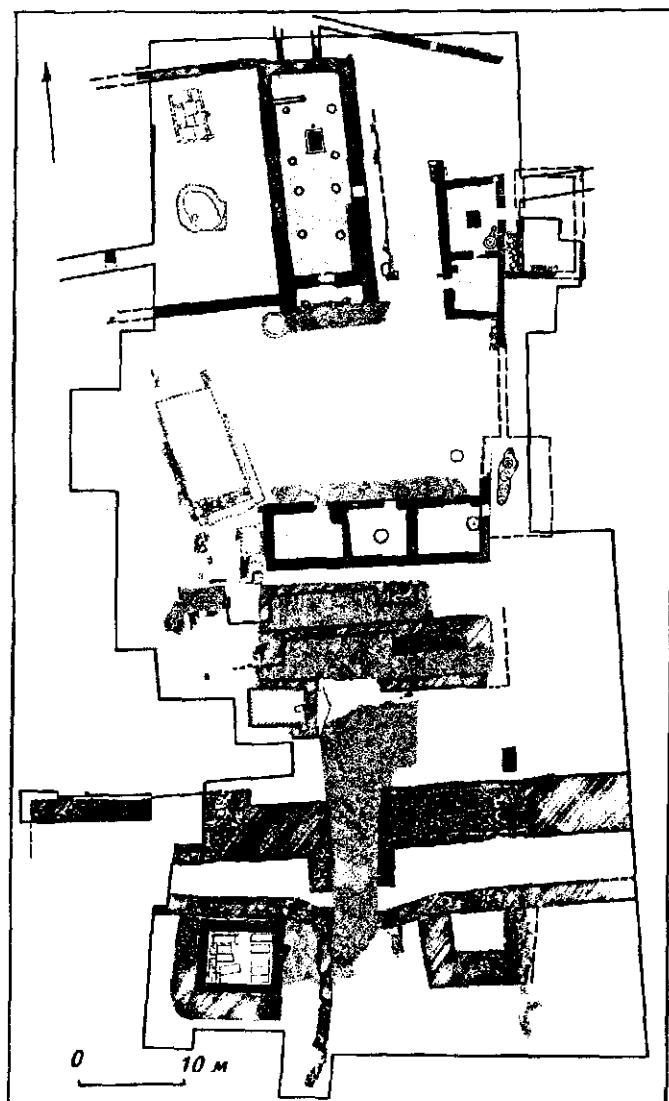

Рис. 4. План комплексу будівлі Н — «Південного палацу Неаполя скіфського». Стан на 130—108 рр. до н. е.

ках повністю залишилися пустоти-відбитки соснових брусів (29×11 см у перетині) невелика товщина та близькість до несучих стін (останнє характерно для всіх неапольських мегаронів з подібним елементом) не дає підстав припускати наявність опорних конструкцій даха та димохідного люку понад вогнищем. До того ж, наявність такого люку²⁷, за правилами теплообміну звело б нанівець усі спроби обігрівати такі великі приміщення. Більш реальним, у цьому випадку, уявляється їх використання як опор навісних галерей, що становили ніби другий поверх та помітно збільшували б корисну площину єдиного у будівлі залу.

Мегарон та інші об'єкти найдавнішого горизонту — «будинок з напівпідвалом», землянки та наземні будівлі — були поставлені, в основному, на материк. Вони супроводжувались глинобитними поверхнями та тонкими лінзами культурного шару, з якого походили амфорні ручки з клеймами родоського епоніма Астогейта 150—108 рр. до н. е.²⁸. Шар гару, що перекрив ці відкладення та об'єкти, у різних місцях мав понад 100 ручок родоських амфор з клеймами, більшість з яких також належала до 150—108 рр. до н. е. Мається на увазі і частина пожежного шару, вивезена на місце пізнішого зольника № 3²⁹.

Після пожежі був відновлений тільки мегарон, до якого з заходу прибудували двір з огорожею. На його території був влаштований культовий басейн з оброблених плит, на яких залишилися знаки червоною та чорною фарбами (рис. 5). Подібні плити, як випливає з польових матеріалів та звітів 1949—1950 рр. О. М. Карасьова³⁰, становили облицювання першого будинку з портиками «К» і така ж плита зафіксована на зовнішньому панцирі найдавнішої стіни на розкопі Є 1959 р.

Наступний простежений стратиграфічно етап, — виникнення споруд, в яких використані цілі та браковані оброблені квадри: другого будинку з портиками «Л», мавзолею, «південної» — будинок Р та «східної»

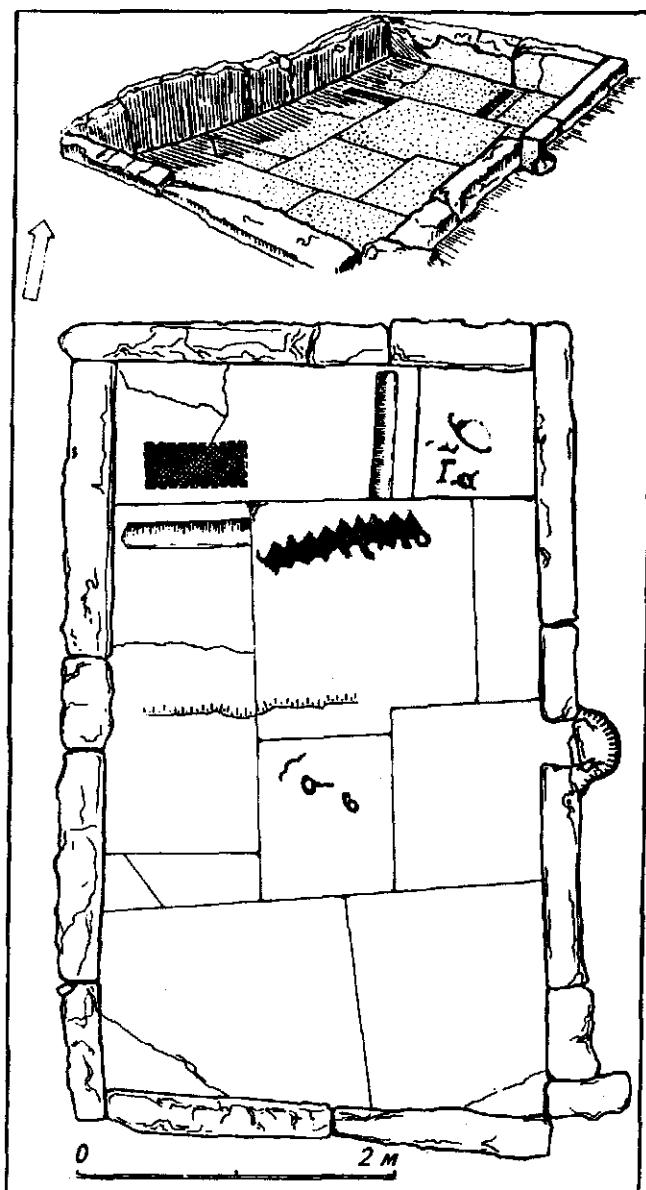

Рис. 5. Культовий басейн Південного палацу Неаполя скіфського.

багатокамерних будівель, прямокутного «постаменту» біля оборонної стіни, інших об'єктів. Тоді ж головний зал мегарону (його західну стіну) прикрасив фресковий розпис структурного стилю³¹. Крім того, звідси ж походять фрагменти жіночої драпірованої герми (рис. 6), вівтарного (?) блоку із залишками поліхромного розпису (чергування червоних та жовтих ромбів з чорною обводкою), уламок мармурового гекатейону з танцівницями, вівтариків та теракот, інші яскраві знахідки. Цікавою є і ціла синопська амфора з отвором у ніжці, встановлена в ямці за вогнищем. У момент відкриття вона виявилася порожньою, але мала на стінках рясний винний осадок. Очевидним є жертвовий характер такої знахідки, її зв'язок з домашніми хтонічними культурами³².

Суглинок та зола, які перекрили шар пожежі 1, також мали численні родоські клейма 150—108 рр. до н. е. з іменами епонімів Тімагора, Поарата, Архіна та ін. і фабрикантів Драконтіда, Мідаса, Главкія, Родона, Колона та ін.³³

Відкладення зруйнованої сирцевої жовтої глини, що залягають вище, фіксують зруйнування усіх будівель комплексу. Тут були знайдені численні родоські клейма 150—108 рр. до н. е. Слід також вказати три монети: пантікапейські (типи: голова бика, плуг та колос, ПАН — близько 150 р. до н. е.; голова Афіни, прора, ПАН — близько 113—109 рр. до н. е. — розкопки 1950 р.)³⁴ та аміська (тип: голова Ареса, меч з портуpeeю, назва міста — 111—105 рр. до н. е.)³⁵.

Особливої уваги заслуговує стратиграфічна колонка підлог мегарону, де 24 глинобитних накати майже однакової товщини розташовані між першою обгорілою підлогою та шаром рушеної глини, що повністю узгоджується з ситуацією навколо будинку. Десята знизу підлога відзначена прошарком слідів пожежі 2 (рис. 7). Аналогічний за структурою прошарок зафікований у товщі золистого суглинку на захід та схід від мегарону Н.

Весь масив загаданого культурного шару, таким чином, в межах комплексу за клеймами та монетами може датуватися другою половиною II ст. до н. е., а швидке накопичення рушеної глини, в якому знайдено дві монети не раніше 112 р. до н. е., одна з них — понтійська, можна пов'язати з подіями війн Діофанта. Певно також, за багатьма аналогія-

Рис. 6. Жіноча вапнякова герма з мегарону Н.

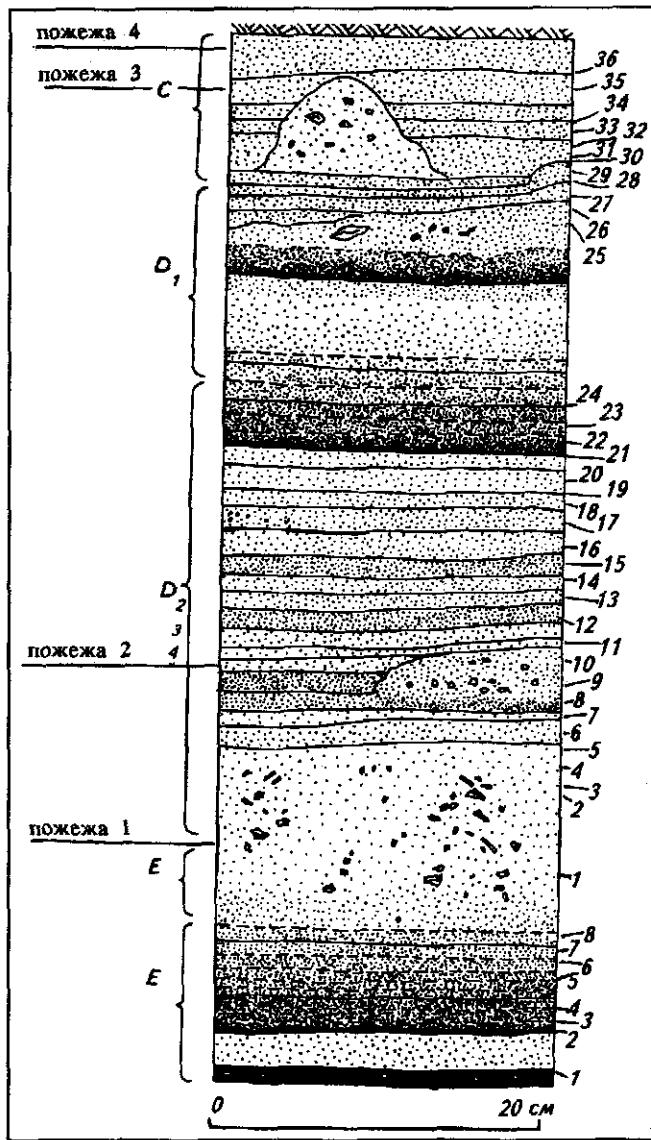

Рис. 7. Стратиграфія підлог будівлі Н.

ловини — середини I ст. до н. е. та загинув у пожежі 4.

Звернемось тепер до цифр. Площа власне фортеці Неаполя становить близько 16,5 га (рис. 1), південного передмістя — понад 9 га. Розкопані та досліджені площи на сьогоднішній день зросли відповідно до 24000 м^2 (1/7 території усередині оборонних стін) та 11000 м^2 (1/8 частини південного передмістя). На 1/7 частині фортеці у різних її частинах відомо 6 будинків типу мегарон; на 1/8 частині південного передмістя — 4, а, можливо, 5 таких будівель. Топографічно це має такий вигляд (рис. 1): приміська територія у районі центральної брами — комплекс з трьох будинків З, К, та Л, за ними, більше до оборонної стіни — будівля Є. Городище: найбільший мегарон Н — у районі центральної брами, будинок І — південно-східний сектор, будівля О розташована в центральній частині пам'ятки та споруди А, Б, В відкриті в межах розкопу Д (північний район).

З наведених описів випливають деякі закономірності. Так, наприклад, не викликає сумнівів вільне, без будь-якої системи, розташування мегаронних споруд на всій території пам'ятки як групами, так і поодинці. У I ст. до н. е. —

ми, що прошарки підлоги позначають щорічні відновлення мегарону — головного будинку комплексу³⁶. Виходячи з цього, перша пожежа могла мати місце близько 135—130 рр. до н. е., а не у час Діофантових війн, як це вважалося раніше. До часу другої пожежі — через 10 років після першої — «басейн» був заповнений шаром на 2/3 глибини, тобто він міг функціонувати трохи більше 5—6 років. Якщо виходити з безперервного існування «будинків з портиками» К та Л, перший з них однотипний за технікою спорудження з «басейном» і, очевидно, синхронний з ним, то об'єкти з квадрів з'явилися тут приблизно 125—120 рр. до н. е.

Все це відбувалося на тлі безперервного існування мегарону як центру багатого палацового комплексу, поетапне формування якого припало на час правління Скілур. Залишається тільки додати, що мегарон пережив комплекс, проіснувавши приблизно до першої по-

I ст. н. е. вони були тут домінуючим типом архітектурних споруд. І, вже через це, не можуть вважатися однозначно культовими або громадськими. Усі останні будівельні об'єкти цього періоду, включаючи земляники та невизначені рештки, знайдені у кількості до 30, тобто на один відкритий мегарон прийшлося 2—3 інших самостійних споруди. Враховуючи розкопану площу пам'ятки та міру, з якою на ній зустрічаються мегаронні структури, прості дії з наведеними цифрами дають можливу загальну кількість будівель розглянутого типу до 70—80, в тому числі на території фортеці — 35—45. Хронологічний аналіз відкритих мегаронних комплексів показує, що більшість з них виникли у II—I ст. до н. е. та існували до I ст. н. е. (будинки О, З, Є, Н). окремі виникали і пізніше (будинок І), а деякі функціонували до середини III ст. н. е. (будинки А, Б, В). Таким чином, очевидним є тривале існування споруд мегаронного типу як характерної ознаки пізньоскіфської матеріальної культури, що відзначалося багатьма дослідниками³⁷.

У тих випадках, коли розкопки були проведені досить великими площами, кожна така споруда супроводжувалась приміщенням іншого планування. Виявлений у найближчому сусістві з деякими з них культурний шар насичений побутовими відходами та звичайними предметами повсякденного життя: кераміка, знаряддя праці, кістки тварин тощо. Все це з одного боку, може свідчити про житлове призначення неапольських мегаронів. З іншого боку, очевидна специфіка внутрішнього улаштування і, в окремих випадках, його явна сакралізація (будинок Н). Подібні поєднання ознак, блокування кількох однотипних споруд у групи та деякі інші моменти можуть в подальшому знайти пояснення у структурі та характері взаємовідносин так званої неподіленої пізньоскіфської «сім'ї», наявність якої була встановлена за матеріалами могильників³⁸. Саме для цього типу «сім'ї» найліпше підходить однокамерний будинок сталого планування та внутрішньої структури. У зв'язку з цим, необхідно відзначити більшу, ніж в інших некрополях, кількість неапольських склепів, що мали кілька десятків поховань³⁹. Їх функціонування відбувалося, головним чином, у I ст. до н. е.— I ст. н. е. Такі похованальні споруди, на думку дослідників, відповідають вказаному типу «сім'ї». Мавзолей з десятками поховань представників знаті є супутником палацового мегарону Н.

Підбиваючи підсумок попередніх спостережень, можна приєднатися до думки С. Д. Крижицького про те, що: «Мегарони Неаполя скіфського не являлись, по видимому, обычными жилыми домами: некоторые из них могли быть ... жилищами для знати или сооружениями общественного, но не культового назначения»⁴⁰. Дійсно, будинки мегаронного типу (К, Л, З, Є, О, Н), цілком відрізняються від грецьких житлових будинків, можуть виконувати сухо побутові функції та використовуватися для громадських заходів у межах «сім'ї» або роду. Через їх належність рядовому населенню, інше призначення майже ніякими додатковими ознаками не виділено. До будівель «палацового» характеру однозначно можуть бути віднесені будинки А та Н, з меншою ймовірністю, Б та В. Архітектурний контекст (фундаментальність, розміри, чеперичні дахи) у сукупності з багатим декором (фресковий розпис) та речовим комплексом (теракоти, вівтарики, скульптури) підкреслюють першорядне «культурне тло» згаданих споруд. Разом з тим, археологічний комплекс мегарону Н мав і досить яскраві прояви повсякденного життя (предмети побуту, кераміка, знаряддя праці тощо). Дослідження цього будинку дозволяють висунути припущення про численні та пишні бенкети, що тут відбувались, у тому числі заупокійного характеру. Під час них, імовірно, і були залишені графіті на тинку в будинку А, продряпані людьми, що сиділи під стінами⁴¹. «Разумеется в больших мегаронах вряд ли проживали рядовые жители Неаполя. Эти мегароны могли принадлежать наиболее высокопоставленной знати, само положение которых в социальной иерархии неизбежно было связано и с культовыми церемониями»⁴².

Нові матеріали дозволяють повернутися до проблеми генезису пізньоскіфської мегаронної архітектури. Т. М. Висотська⁴³ та деякі інші вбачали тут безпосередній грецький вплив, тоді як П. М. Шульц⁴⁴ та С. Д. Крижицький⁴⁵ припускали їх самостійне виникнення у варварському світі на певному етапі розвитку суспільства. Виходячи з багатьох факторів, видається можли-

вим приєднатися до останньої точки зору та вважати пізньоскіфські мегарони продуктом місцевого варварського середовища тим більш, що вони мають цілий ряд ознак, відмінних від грецьких храмових споруд. Дійсно, часовий розрив у 150—200 років та загальна схожість ставлять під сумнів безпосередній зв'язок грецьких храмів «в антах» та їх пізньоскіфських аналогів. Немає в близький час таких будинків і на інших територіях Євразії, звідки вони могли бути принесені черговою міграційною хвилею. У зв'язку з цим перспективним видеться припущення П. М. Шульца та С. Д. Крижицького про східний характер розвитку крито-мікенської та пізньоскіфської культур⁴⁶. Розвиваючи на нових матеріалах цю точку зору, можна зробити висновок, що пізньоскіфський мегарон як архітектурний тип є самостійним стадіальним явищем у варварському світі Північного Причорномор'я і має поліфункціональний характер. Його виникнення та розвиток були пов'язані з особливим типом та устроєм життя поліетнічного суспільства, умовно названого пізньоскіфським.

Примітки

¹ Карасев А. Н. Отчет о работе Крымской скіфской экспедиции ИИМК АН СССР на городище Неаполь скіфский в 1955 г. // Арх. КФ ИА НАН Украины. Инв. А № 21/4.— С. 14.

² Шульц П. Н. Отчет о раскопках Неаполя Скифского в 1956 году // Арх. КФ ИА НАН Украины.— Инв. А № 22/1.— С. 67.

³ Яценко И. В. Декоративные росписи общественного здания в Неаполе скіфском // СА.— 1960.— № 4.— С. 91; Дащевская О. Д. Граффити на стенах здания в Неаполе скіфском // СА.— 1962.— № 1.— С. 47; Дащевская О. Д. Поздние скіфи в Крыму // САИ.— М., 1991.— С. 128, 129; Шульц П. Н. Позднескіфская культура и ее варианты на Днепре и в Крыму // МИА.— 1971.— № 177.— С. 135, 136; Высотская Т. Н. Неаполь — столица государства поздних скіфов.— К., 1979.— С. 60—71.

⁴ Шульц П. Н. Позднескіфская культура...— С. 136; Высотская Т. Н. Указ. соч.— С. 72, 73; Крижицкий С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья.— К., 1982.— С. 136.

⁵ Там же.— С. 132—135.

⁶ Колтухов С. Г. Охранные раскопки поселения Доброе // АО 1980.— М., 1981.— С. 261, 262.

⁷ Пуздовский А. Е. Мегарон позднескіфского поселения Доброе // Архитектурно-археологические исследования в Крыму.— К., 1988.

⁸ Попова Е. А. Здание типа мегарон позднескіфского городища «Чайка» и возможности социальных реконструкций на материалах древних поселений (к постановке вопроса) // Проблемы истории Крыма.— Тез. докл. конф.— Симферополь, 1991.— С. 98.

⁹ Крижицкий С. Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья.— К., 1993.— С. 227.

¹⁰ Махнева О. А. Отчет о раскопках Неаполя скіфского в 1984 г. // Арх. КФ ИА НАН Украины.— Инв. А № 184/1.— С. 6—13; Махнева О. А. Отчет о раскопках Неаполя скіфского в 1985 г. // Арх. КФ ИА НАН Украины.— Инв. А. № 176/1.— С. 17—25; Махнева О. А. Отчет о раскопках Неаполя скіфского в 1987 г. // Арх. КФ ИА НАН Украины.— Инв. А. № 226/1.— С. 19—24; Пуздовский А. Е., Заццев Ю. П. Отчет о раскопках Неаполя скіфского в 1990 г. // Арх. КФ ИА НАН Украины.— С. 12—26. Автор приносить щиру подяку О. О. Махньовій за дозвіл використати в статті неопубліковані матеріали.

¹¹ Карасев А. Н. Отчет о раскопках Неаполя Скифского в 1957 г. // Арх. КФ ИА НАН Украины.— Инв. А № 23/1.— С. 1—33; Карасев А. Н. Отчет о работе... в 1955 г.— С. 1—17. Шульц П. Н. Отчет о раскопках... в 1956 г.— С. 40—80. Карасев А. Н. Отчет о раскопках Неаполя Скифского в 1958 г. // Арх. КФ ИА НАН Украины.— Инв. А № 26/1.— С. 3—38; Карасев А. Н. Отчет о раскопках Неаполя Скифского в 1959 г. // Арх. КФ ИА НАН Украины.— 6/и; Яценко И. В. Отчет о работе отряда Крымской экспедиции АН СССР на Неаполе скіфском в 1960 г. // Арх. КФ ИА НАН Украины.— Инв. А № 37/2.— С. 1—18; Яценко И. В. Отчет о работе отряда Крымской экспедиции АН СССР на Неаполе скіфском в 1961 г. // Арх. КФ ИА НАН Украины.— Инв. А № 38/1.— С. 1—22; Яценко И. В. Отчет о работе отряда Крымской экспедиции ИИМК и ГИМ на Неаполе скіфском в 1962 г. // Арх. КФ ИА НАН Украины.— Инв. А № 39/1.— С. 1—16; Яценко И. В. Отчет о работе отряда Крымской экспедиции МГУ и ГИМ на Неаполе скіфском в 1963 г. // Арх. КФ ИА НАН Украины.— Инв. А № 44/1.— С. 1—34;

¹² Яценко И. В. Декоративная роспись...— С. 101.

¹³ Раевский Д. С. Комплекс краснолаковой керамики из Неаполя // Ежегодник ГИМ.— М., 1970.

- ¹⁴ Яценко И. В. Тарелка царицы Гепеперии из Неаполя скифского // Историко-археологический сборник.— М., 1962.— С. 107.
- ¹⁵ Там же.— С. 114.
- ¹⁶ Махнева О. А. Отчет о раскопках... в 1985 г.— С. 17—25.
- ¹⁷ Махнева О. А. Отчет о раскопках... в 1986 г.— С. 6—13.
- ¹⁸ Косяненко В. М. Бронзовые фибулы из некрополя Кобакова городища // СА.— 1987.— С. 58.
- ¹⁹ Шульц П. Н. Отчет о раскопках Неаполя скифского в 1957 г. // Арх. КФ ИА НАН Украины.— Инв. А № 31/1.— С. 1—30; Шульц П. Н. Отчет о раскопках Неаполя скифского в 1958 г. // Арх. КФ ИА НАН Украины.— Инв. А № 33/1.— С. 20—33.
- ²⁰ Малков В. М. Жертвеник из пригородного здания Неаполя скифского // КСИА АН УССР.— 1961.— Вып. II.— С. 64—69.
- ²¹ Высотская Т. Н. Неаполь...— С. 85, 86.
- ²² Там же.— С. 68.
- ²³ Шульц П. Н. Отчет о раскопках... в 1956 г.— С. 4—11; Махнева О. А. Отчет о раскопках... в 1987 г.— С. 6.
- ²⁴ Махнева О. А. Отчет о раскопках... в 1987 г.— С. 29—34.
- ²⁵ Зограф А. Н. Античные монеты // МИА.— 1951.— № 16.— С. 237.
- ²⁶ Шульц П. Н. Исследования Неаполя скифского // История и археология древнего Крыма.— К., 1957.— С. 76—78; Пуздовский А. Е., Зайцев Ю. П. Отчет о раскопках... в 1990 г.— С. 12—26.
- ²⁷ Высотская Т. Н. Неаполь...— С. 69.— Рис. 21.
- ²⁸ Grace V. Les amphoriques trouves à Delos // ВСН.— 1952.— IXXVI.— Р. 512—540; Шелов Д. Б. Керамические клейма из Танаиса III—I вв. до н. э.— М., 1975.— С. 39.
- ²⁹ Зайцев Ю. П. До питання про грецьке населення Неаполя скифського // Археологія.— 1990.— № 1.— С. 86, 88.
- ³⁰ Карасев А. Н. Отчет о раскопках Неаполя скифского в 1949 г. // Арх. КФ ИА НАН Украины.— Инв. А № 4/1.— С. 36; Карасев А. Н. Отчет о раскопках Неаполя скифского в 1950 г. // Арх. КФ ИА НАН Украины.— Инв. А № 5/1.— С. 21.
- ³¹ Zaitcev J. La peinture murale de «Meharon du Palais» de Naples de Scythe // A.I.P.M.A.— № 2.
- ³² Попова Е. А. Позднескифские жертвениники с городища «Чайка» // СА.— 1990.— № 3.— С. 202.
- ³³ Шелов Д. Б. Указ. соч.— С. 161—164.
- ³⁴ Нестеренко Н. Д. Заметки по денежному обращению меди Боспора последней четверти II в. до н. э. // ВДИ.— 1987.— № 2.— С. 82, 83.
- ³⁵ Карышковский П. О. Монеты Ольвии.— К., 1988.— С. 102.
- ³⁶ Календарные обычаи и обряды народов Восточной Азии. Новый год.— М., 1985.— С. 132, 133, 201, 202.
- ³⁷ Шульц П. Н. Позднескифская культура...— С. 135; Дащевская О. Д. Поздние скифы // Археология СССР. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время.— М., 1989.— С. 135.
- ³⁸ Михлин Б. Ю. О характере позднескифского царства.— К., 1983.— С. 129.
- ³⁹ Сыманович Э. А. Население столицы позднескифского царства.— К., 1983.— С. 129.
- ⁴⁰ Крыжицкий С. Д. Жилые дома...— С. 135.
- ⁴¹ Дащевская О. Д. Граффити...— С. 48; Попова Е. А. Монументальное изобразительное искусство в истории и культуре малой Скифии.— Автореф. дисс... канд. ист. наук.— М., 1984.— С. 21.
- ⁴² Крыжицкий С. Д. Архитектура...— С. 227.
- ⁴³ Высотская Т. Н. Неаполь...— С. 67.
- ⁴⁴ Шульц П. Н. Позднескифская культура...— С. 135.
- ⁴⁵ Крыжицкий С. Д. Жилые дома...— С. 135, 136; Крыжицкий С. Д. Архитектура...— С. 227.
- ⁴⁶ Шульц П. Н. Позднескифская культура...— С. 135; Крыжицкий С. Д. Жилые дома...— С. 135.

Ю. П. Зайцев

МЕГАРОНЫ НЕАПОЛЯ СКИФСКОГО

В работе рассматриваются здания мегаронного типа, открытые на Неаполе скіфском в результате раскопок разных лет. Предпринята попытка их сравнительного анализа, определения хронологии, функционального назначения, генезиса и социально-этнической принадлежности. Согласно сделанным выводам, неапольские мегароны представляют собой полифункциональное архитектурное сооружение, являясь и жилищем неразделенной позднескифской семьи, и местом проведения культово-общественных мероприятий. Согласно археологическому контексту, они разделены на рядовые и «дворцовые» (здания А и Н). Мегарон Н, который был композиционным и смысловым центром Южного дворца, содержал множество показательных находок — скульптуру, культовую керамику и многое другое. Кроме того, установлено, что здания мегаронного типа являлись основным элементом застройки Неаполя скіфского со II в. до н. э. по III в. н. э. и не были, очевидно, результатом греческого заимствования, а представляли собой самостоятельное стадиальное явление в варварской архитектуре Северного Причерноморья.

Yu. P. Zaitsev

MEGARONS OF SCYTHIAN NAPLES

Buildings of the megaron type excavated in Scythian Naples for many years are considered in the paper. An attempt of their comparative analysis, chronology determination, functional purposes, genesis and socio-ethnic attribution is made. The data obtained show that Naples megarons are polyfunctional architectural buildings which were both dwelling of undivided late-Scythian family and a place for cult-public measures. According to the archaeological context they are divided into rank and «palace» (buildings A and H) structures. Megaron H which was a compositional and sense centre of the Southern Palace contained many representative findings: sculpture, cult pottery and so on. Besides, it is found that houses of the megaron type were a basic element of building it Scythian Naples in the period between the 2nd cent. B. C. and 3d cent. A. D. They were not a result of Greek borrowings, but represented an independent stadiad phenomenon in the Barbarian architecture of the Northern Black Sea territory.

Одержано 4.05.94.

ПОХОВАННЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ ПИРОГІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

А. І. Кубишев, Л. Є. Скиба, С. А. Скорий

Праця присвячена публікації поховань скіфської доби, досліджених у 1968—72, 1989—91 рр. під час розкопок найбільшого на Середній Наддніпрянщині могильника зарубинецької культури поблизу с. Пирогів на південній околиці Києва.

Для східноєвропейського Лісостепу у скіфську добу загальновідомим похувальним обрядом був курганний, але в той же час існували і грунтові могильники. Вони відомі у невеликій кількості, що, зрозуміло, не відповідає їх реальному числу.

Ймовірно, звичай поховання в грунтових могильниках був одним з основних похувальних обрядів автохтонного осілого населення Лісостепу скіфської доби¹.

© А. І. КУБИШЕВ, Л. Є. СКИБА, С. А. СКОРИЙ, 1995

Грунтові могильники лісостепової України найкраще репрезентовані на Дніпровському Правобережжі — поблизу с. Пирогів (південна околиця Києва)², с. Грищенці у Поросся³, с. Богданівка⁴, Заломі, м. Світловодськ⁵ на межі Лісостепу і Степу. Окремі грунтові поховання скіфської доби відкриті й у інших місцях Правобережжя. Вони свідчать про існування цього похованального обряду на згаданій території протягом всього скіфського часу.

Найпівнічнішим грунтовим могильником скіфської доби на Правобережжі є Пирогівський могильник, розташований на південній околиці Києва на високому мисі плато в урочищі Церковщина. Тут при дослідженні найбільшого в Середній Наддніпрянщині некрополя зарубинецької культури виявлено ряд поховань скіфського часу.

1970 р. Є. О. Петровська опублікувала дані про п'ять поховань скіфського часу, досліджені у 1966—67 рр.— три труполокладення (могили № 25, 80, 82) та два трупоспалення (могили № 7, 86), датуючи перші три кінцем VI—V ст. до н. е., а також групу окремих знахідок скіфського періоду, очевидно, інвентар зруйнованих поховань. Могили № 7, 86, віднесені Є. О. Петровською до скіфської доби умовно, оскільки, на її погляд, обряд цих поховань та інвентар (миски, бронзова шпилька) мають широкий культурний та хронологічний діапазон⁶. Пізніше Є. В. Максимов інтерпретував поховання № 7 як ранньозарубинецьке, датуючи його рубежем III—II ст. до н. е.⁷.

Згідно публікації Є. О. Петровської, у скіфознавстві панувала думка про дуже малу кількість поховань скіфської доби в Пирогівському могильнику⁸, що загалом не відповідає дійсності.

Метою цієї статті є публікація поховань скіфської епохи, відкритих в 1968—72, 1989—91 рр. та інтерпретація всієї сукупності цих поховань Пирогівського могильника.

Поховання № 103 (трупопокладення)**. Розташоване у північній частині могильника, за 16 м на північ від найближчого до нього поховання № 86 скіфської доби (рис. 1). Пляма могильної ями не фіксувалася, бо по-

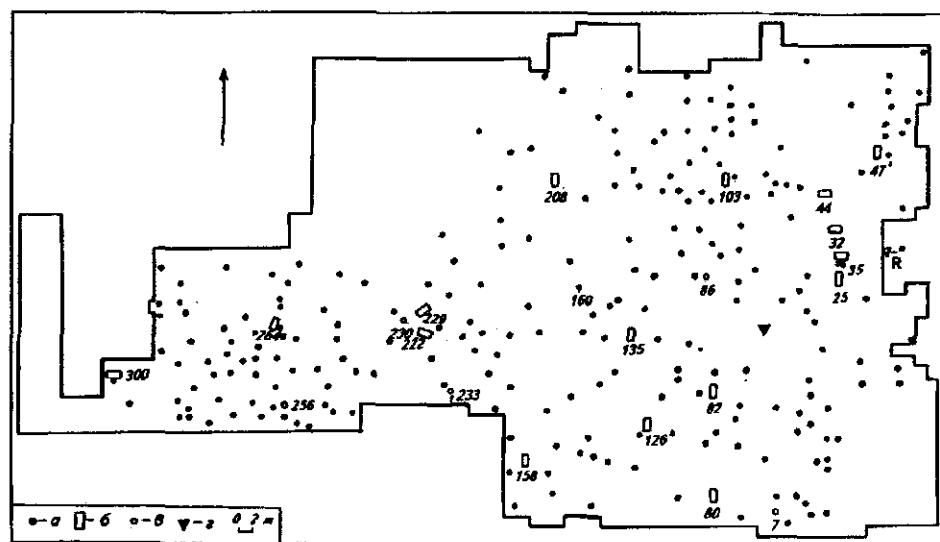

Рис. 1. Загальний план Пирогівського могильника: а — поховання зарубинецької культури, б — трупопокладення скіфського часу, в — трупоспалення скіфського часу, г — шурф 1964 р.

* Більша їх частина відкрита у 1966—72 рр. під час роботи експедиції Інституту археології АН України під керівництвом А. І. Кубишева, кілька поховань виявлено 1989—91 рр. експедицією Республіканської лабораторії охоронних досліджень пам'яток, очолюваною Л. Є Скибою

****** Тут і далі номери поховань подано за загальною нумерацією зарубинецького могильника.

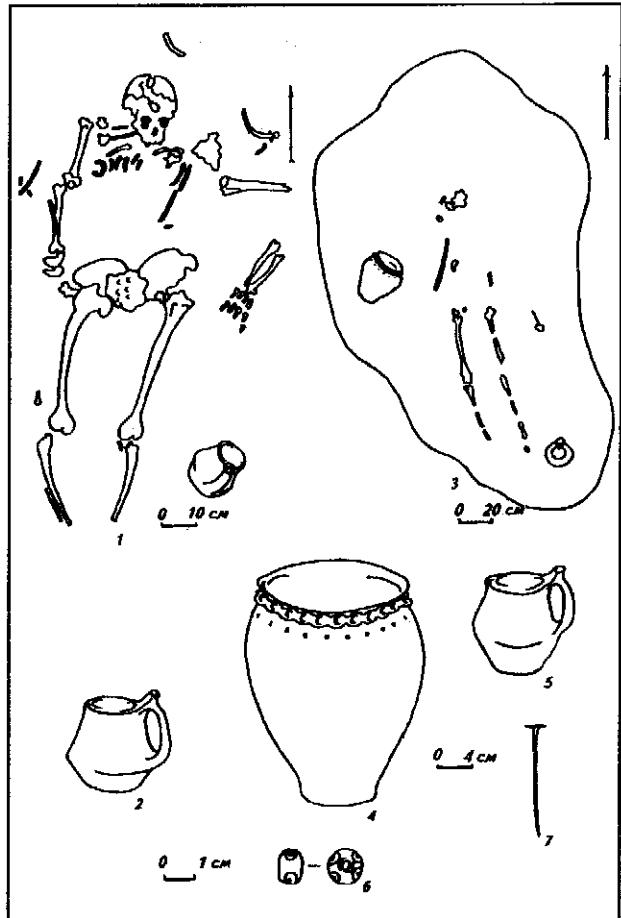

Рис. 2. Плани поховань № 103, 126 та супровідний інвентар: 1, 2 — № 103, 3—7 — № 126.

ховання № 82 скіфської доби. Контури могильної ями — у вигляді неправильного овалу, орієнтованого за лінією північний захід — південний схід, виявлені на глибині 0,30 м, на межі переходу орного шару і суглинку. Могила (розміри $2,7 \times 1,3$ м) була заглиблена у суглинок на 0,25 м, тобто її дно знаходилося на глибині 0,55 м.

Кістяк поганої збереженості (молода жінка?)** знаходився у випростаному стані, на спині, головою на північ. Ребра, кістки лівої руки, таза, ступнів ніг і кистей рук не збереглися. Від черепа — кілька фрагментів. Права рука була зігнута в лікті (рис. 2, 3). Кістки черепа та ніг мали сліди обпалення.

На 0,3 м праворуч від кістяка, на рівні плеча, лежав на боці невеликий горщик банкоподібної форми, оздоблений під вінцями наліпним, розчленованим пальцями вдавленнями валіком. Поверхня посудини червоно-бузнатого кольору (рис. 2, 4). Біля ліктя правої руки — пастова кругла намистина темносинього кольору з білими «вічками» (рис. 2, 6). На 0,2 м ліворуч від похованого, на рівні стегнової кістки, знаходилася бронзова цвяхоподібна шпилька (рис. 2, 7). З цього ж боку, на 0,4 м від лівої ступні стояв лощений черпак грушоподібної форми з конусоподібним виступом у верхній частині ручки (рис. 2, 5).

Поховання № 208 (трупопокладення). Розташоване у північній частині могильника, за 32 м на захід від поховання № 103. Знищено оранкою.

ховання знаходилося в районі великої ями трипільської культури з темним заповненням.

Рештки похованого виявлені на глибині 0,30 м*, у верхньому горизонті суглинку (рис. 2, 1). Похований — у випростаному стані, на спині, головою на північ, з невеликим відхиленням на схід. Череп нахищений підборіддям до грудей. Права рука випростана вздовж тулуба, кисть на тазових кістках. Ліва рука, очевидно, була відведенна вбік, зігнута в лікті, кисть — на рівні тазових кісток. Ступні ніг на рівні гомілковостопного суглобу відсутні (відяті?). Зліва від коліна, на відстані 0,35 м, трохи нахилено, стояв черпак грушоподібної форми з високою петельчастою ручкою, оздобленою вертикальним виступом-відростком (рис. 2, 2).

Поховання № 126 (трупопокладення). Розташоване на південній частині могильника на відстані 12,5 м до південного заходу від по-

* Тут і далі глибини подаємо від сучасної поверхні.

** Спостереження А. І. Кубищева.

На глибині 0,2—0,3 м у перевідкладеному стані виявлені уламки людських кісток та 2 фрагменти стінок миски скіфського часу.

Поховання № 160 (трупоспалення). Розташоване в центральній частині могильника, за 19 м на південь від поховання № 208. Майже повністю зруйноване оранкою. На глибині 0,17 м зберігся розвал миски напівсферичної форми з добре вираженим піддоном та плавно загнутими до середини вінцями, оздобленими по краю «перлинами» (рис. 3, б).

Біля розвалу зафіковане невеличке скупчення кальцинованих кісток, розташованих на 0,4—0,8 м на схід від миски під орним шаром. Швидше за все, вони пов'язані з мискою.

Поховання № 230 (трупоспалення). Розташоване у центральній частині могильника, за 33 м на захід — південний захід від поховання № 160. Контури могильної ями не простежувалися. Виходячи з розташування кальцинованих кісток та інвентаря, яма була орієнтована — північ — південь. Її приблизні розміри $1,7 \times 0,8$ м. Дно на глибині 0,66 м. Кальциновані кістки дорослої жінки* займали центральну східну та південну частину могили. Суцільного скупчення вони не складали, хоча їх досить таки багато (рис. 3, 1).

Миска конічної форми коричневого лощіння з чорними плямами та плавно загнутими до середини вінцями (рис. 3, 2) знаходилася у північній частині могили.

Поховання № 233 (трупоспалення). Розташоване у південній частині могильника, за 14 м на південний схід від поховання № 230. Контури ями не простежувалися. Приблизні розміри могили (за розташуванням інвентаря) — $0,45 \times 0,35$ м. Дно — на глибині 0,4 м.

У центральній частині ями виявлено два фрагменти кальцинованих кісток. Інвентар представлений невеликим приземкуватим горщиком банкоподібної форми брунатного кольору з плавно відігнутими вінцями, оздобленими по краю валиком, розчленованим пальцьовими вдавленнями та наколами, а

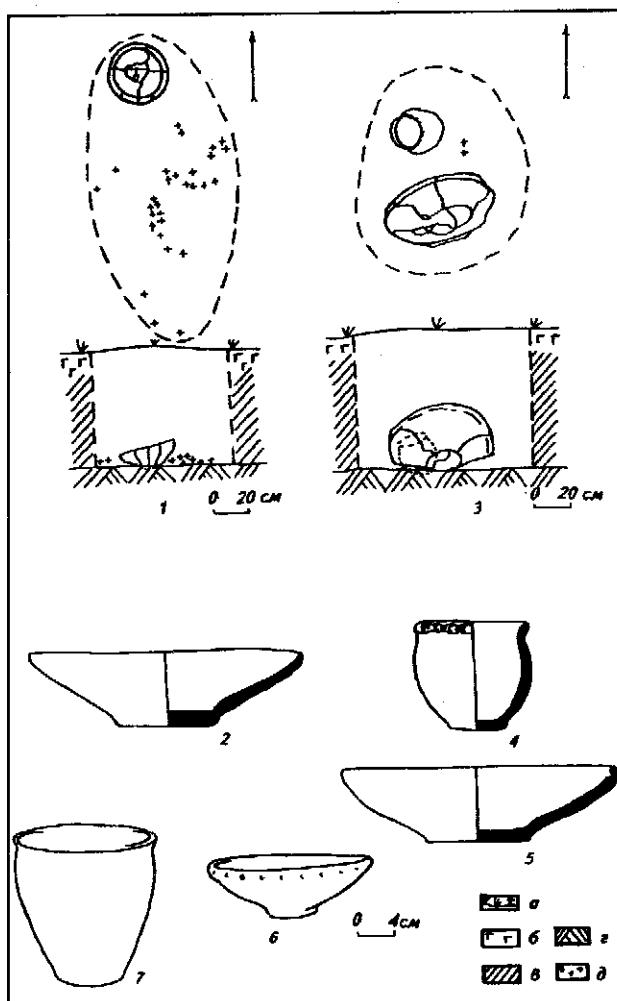

Рис. 3. Плани і профілі поховань № 230, 233, їх інвентар, знахідки з поховання № 160 і шурфу 1964 р.: а — рівень сучасної поверхні, б — орний шар, в — суглинок, г — лесовий суглинок, д — кальциновані кістки.
1, 2 — № 230; 3—5 — № 233; 6 — № 256; 7 — шурф.

* Антропологічне визначення канд. мед. наук О. В. Філіппчука.

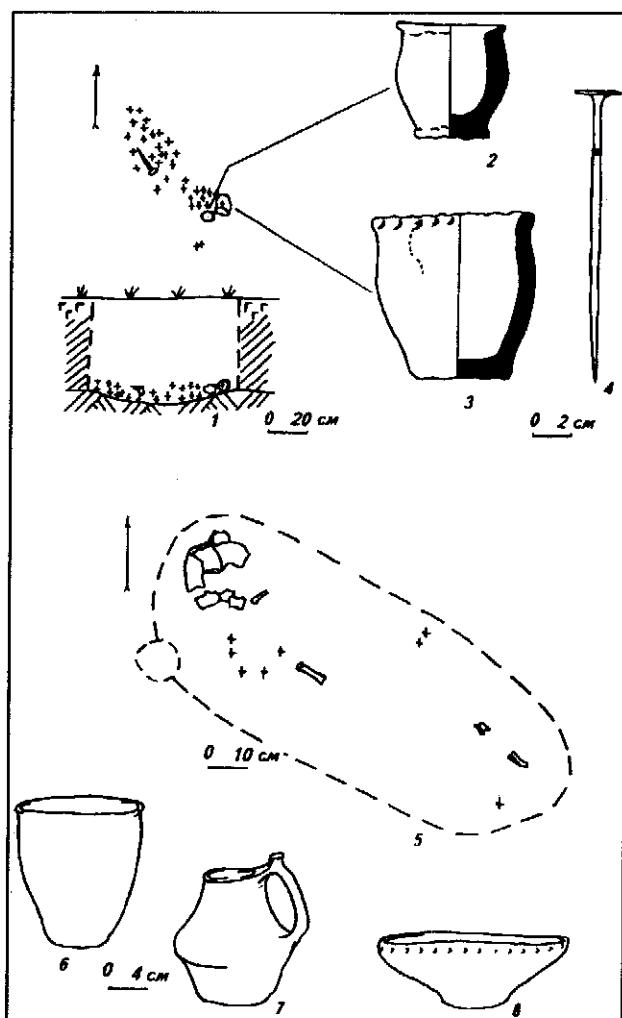

Рис. 4. Плани поховань № 256, 222 та інвентар поховань № 256, 135. 1—4 — № 256; 5 — № 222, 6—8 — № 135.

щики банківської форми. Більша посудина орнаментована по вінцях нігтевими вдавленнями (рис. 4, 3). У ній знаходилося кілька кальцинованих кісток. Горщик менших розмірів має виділене товсте дно (рис. 4, 2). Серед людських кісток виявлені кальциновані кістки великої тварини.

Поховання № 135. Умови знахідки і точне місце розташування могили не встановлені: Мешканцями с. Чапаївка було знайдено розвали трьох посудин «десть посередині нерозкопаної частини могильника». Очевидно, поховання було зруйноване оранкою. Обряд поховання не визначений. Інвентар представлений маленьким горщиком банківської форми, оздобленим по вінцях навскісними насічками, лощеною конічною мискою з плавно загнутими вінцями, орнаментованими по краю «перлинами», лощеним черпаком з грушоподібним (точіше біконічним) тулубом та ручкою з конічним виступом у верхній частині (рис. 3, 6—8).

Отож, з 8 інвентарних поховань, досліджених 1968—72, 1989—91 рр., три виконані за обрядом трупопокладення (1 — зруйноване), чотири — трупоспалення (1 — зруйноване). Обряд одного поховання остаточно не визначений.

В обох збережених могилах з трупопокладенням небіжчики розташовані

також мискою брунатного лощіння конічної форми з плавно загнутими вінцями, орнаментованими з середини по краю наколами (рис. 3, 3—5).

Поховання № 256 (трупоспалення). Розташоване у південно-західній частині могильника, за 30 м на захід від поховання № 233. Контури ями не простежуваються. За розташуванням кальцинованих кісток та посуду її розміри — $0,9 \times 0,45$ м і орієнтація за лінією північний захід — південний схід. Дно — на глибині 0,45 м (рис. 4, 1).

Основна кількість кальцинованих кісток (жінка)* містилося у лізоподібному заглибленні (до 8 см) в умовно анатомічному порядку. Черепні кістки знаходилися в північно-західній частині скучення. Серед фрагментів ребер знайдена бронзова цвяхоподібна шпилька, орнаментована у верхній частині трьома врізними горизонтальними лініями (рис. 4, 4). На південний схід від скучення кісток знаходилися на боці два маленьких гор-

* Антропологічне визначення канд. мед. наук О. В. Филипчука.

на спині, у випростаному стані. Одна з рук зігнута в лікті, кисть, очевидно, лежала на тазових кістках. Аналогічне положення рук зафіковане і в похованнях № 82, можливо, № 80. Кістяки лежать головою на північ, як у похованнях № 103, 126, так і похованнях № 25, 80, 82, що дає можливість вважати таку орієнтацію характерною особливістю трупопокладень Пирогівського могильника.

Цікава риса обряду зафікована в похованні № 126: обпаленість черепа та ніг похованого.

Трупоспалення представлені трьома типами: 1) поховання кремованих решток померлого (кальцинованих кісток) на дні ями (могили № 7, 230, 233); 2) розміщення кальцинованих кісток на дні ями та в посудині-урні (поховання № 256); 3) кальциновані кістки — в посудині-урні (поховання № 86).

У зв'язку з відкриттям на могильнику кремації з виразним інвентарем скіфського часу, сумніви Є. О. Петровської щодо віднесення поховань № 7, 86 до скіфської пори можуть бути знятими, тим більше, що їхня орієнтація (північ — південь), наявність знаряддя праці (поховання № 7) не є характерними для поховань зарубинецької культури. До того ж аналогічні миски виявлені і в похованнях № 82, 230, які безперечно належать до скіфського часу.

Інвентар всіх поховань досить скромний. Обов'язковою принадлежністю могил є лише посуд. У трупоспаленнях — миска (2 випадки), миска та горщик (1), 2 горщики (1). По одній посудині (миска) мали згадувані трупоспалення № 7, 86.

В обох трупопокладеннях були черпаки. В похованні № 126 черпак був з горщиком.

Враховуючи, що черпаки знайдені також в усіх трьох опублікованих трупопокладеннях (№ 25, 80, 82) і відсутні у трупоспаленнях, можна вважати, що наявність черпака була обов'язковою обрядовою рисою пирогівських трупопокладень скіфського часу. Очевидно, і зруйноване поховання № 135 з групою кераміки, до якої належав черпак, було трупопокладенням. Можливо, що місце знаходження цієї посудини в могилі відносно похованого, на відміну від миски та горщика, було досить регламентованим — в ногах померлого (в 4 могилах з 5). Лише в похованні № 82 посудина розташовувалася разом з іншим посудом за головою небіжчика.

До складу інвентаря двох поховань, крім кераміки, входили прикраси: бронзові цвяхоподібні шпильки (інгумація № 126, кремація № 256) та пастова намистина з «вічками» (інгумація № 126).

Таким чином, нечисленні прикраси були лише в чотирьох (№ 82, 86, 126, 256) з 13 відомих поховань з інвентарем скіфського часу. В трьох з них поховані жінки, в одній — дитина.

Знаряддя праці в пирогівських похованнях представлені єдиною знахідкою — кам'яною теркою в могилі № 7.

Інвентар поховань має виразні аналогії серед пам'яток скіфського часу Правобережного Лісостепу другої половини VI—V ст. до н. е. Практично ідентичний посуд (горщики, черпаки, миски) добре представлений на найближчому від Пирогівського могильника поселенні — Хотівському городищі кінця VI—V ст. до н. е.⁹. Аналогічну дату, визначену Є. О. Петровською для опублікованих раніше поховань, вважаємо вірною¹⁰. В той же час, очевидно, можна говорити про наявність серед інвентарних поховань раніших і пізніших. На наш погляд, хронологічним індикатором для подібного поділу є орнамент на горщиках. Посуд, оздоблений під вінцями наліпним розчленованім валиком, належить до ранішого часу, ніж горщики, орнаментовані по краю вінець пальцювими зашипами, нігтьовою насічкою та ін. Цей орнамент в Лісостеповому Правобережжі поширюється з V ст. до н. е.¹¹ Решта знахідок з поховань не сприяють вузькій хронологічній диференціації. До певної міри, на користь хронологічної розбіжності поховань з горщиковами різного орнамен-

* В публікації Є. О. Петровської орієнтація могили № 7 (схід — захід) безумовно помилкова.

тування свідчить той факт, що разом вони не зустрінуті в жодному з відомих поховань.

Таким чином, на нашу думку, могили № 80, 126, 233, в яких виявлені горщики з наліпним валиком, належать до кінця VI—V ст. до н. е., натомість дати поховань № 135, 256, що мають в своєму комплексі горщики, оздоблені по краю пальцями защипами, насічкою, можливо, мають бути визначені не раніше V ст. до н. е. Інші інвентарні могили, що не мають згаданого посуду (№ 25, 82, 7, 86, 103, 208, 160, 230) з подібною певністю датуватися не можуть.

Крім розглянутих вище інвентарних поховань, виконаних за обрядом інгумації та кремації, з визначеною культурно-хронологічною позицією, на могильнику виявлена група безінвентарних трупопокладень, які ми також схильні з більшою чи меншою впевненістю відносити до скіфського часу. У першу чергу йдеться про 5 могил з покладенням померлих випростано на спині, орієнтацією головою на північ чи в північному секторі, тобто з дотриманням стійкої ознаки, характерної для трупопокладень скіфського часу Пирогівського могильника. Це могили з північною орієнтацією поховань — № 47 (зруйноване), 229 (поховання дівчини 14—16 років*) та № 264 (поховання підлітка**), а також поховання № 158 (головою на північний схід) та 222 (чоловік 45—50 років***, головою на північний захід). З 4 випадків у трьох (могили № 158, 229, 264) руки небіжчиків випростані вдовж тулуза. Кістки грудей та ніг похованого в могилі № 222 обпалені, що нагадує подібну деталь, відому в похованні № 126, належність якого до скіфського часу надійно обґрунтковується відповідним інвентарем. Цікавою рисою цього поховання є також зафіксована праворуч від черепа померлого в північно-західному кутку могили кругла ямка діаметром 0,15 м, мабуть, від надмогильного стовпа (рис. 4, 5). Форма і точні розміри могил не встановлені. Очевидно, це були звичайні грунтові ями, що знаходилися на глибині 0,4—0,5 м. Лише могила № 264 мала глибину 1,1 м. Наявність групи безінвентарних поховань скіфського часу не є особливістю цього могильника. Подібні поховання відомі й на інших грунтових могильниках Лісостепу скіфської доби, наприклад, у згадуваному вже могильнику поблизу с. Заломи¹².

Не виключено, що до цього ж кола пам'яток належать й інші 4 безінвентарні могили (№ 32, 35, 44, 300), в яких небіжчики лежали випростано на спині, але мали іншу орієнтацію: в трьох перших випадках головою на захід, а в могилі № 300 — на схід. Це звичайні грунтові ями глибиною 0,3—0,8 м, орієнтовані за лінією схід — захід. У двох випадках вдалося визначити стать і вік похованих: в могилі № 32 — чоловік 45—55 років, в могилі № 44 — дитина 7—5 років****.

Свого часу перші три поховання були віднесені до зарубинецької культури за аналогією з Корчуватівським могильником, I ст. до н. е.—I ст. н. е., де відомі поодинокі трупопокладення з подібною орієнтацією (в двох випадках вони супроводжувалися фібулами)¹³. Є. В. Максимов вбачає в цих похованнях «залишки давнього етнічного субстрату в зарубинецькому середовищі»¹⁴, що є надто важливою тезою. Проте, можна припустити й інше, а саме — належність згаданих трупопокладень до скіфського, а точніше до пізньоскіфського часу, адже саме в цей період домінуючою орієнтацією в могилах Правобережного Лісостепу стає західна¹⁵. Важливо обставиною, що підтверджує нашу думку, є наявність в межах Пирогівського могильника добре атрибутованої групи поховань попереднього часу — кінець VI—V ст. до н. е. Звичайно відсутність інвентаря в розглянутих могилах залишає нашу версію на рівні гіпотези.

Отже, нині ми маємо в своєму розпорядженні достовірні дані про 18 поховань скіфського часу на Пирогівському могильнику (13 з них супроводжувалися інвентарем; 5 поховань — виконаних за обрядом інгумації,

* Визначення канд. мед. наук О. В. Филипчука.

** Антропологічне визначення С. І. Круц.

*** Визначення канд. мед. наук. О. В. Филипчука.

**** Антропологічне визначення С. І. Круц.

безінвентарні). З числа інвентарних поховань 6 — інгумації, 7 — кремації. Враховуючи випадкові знахідки речей скіфського часу, головним чином, кераміки, в межах могильника (інвентар зруйнованих оранкою поховань), а також не досліджено ще ділянку (приблизно 1400 м²), логічно припустити, що кількість поховань скіфської доби була значно більшою. До того ж не виключена й приналежність до цього періоду безінвентарних трупопокладень № 25, 32, 44, 300. Очевидно, за кількістю поховань скіфської доби цей могильник був близький до відомого грунтового некрополя V—III ст. до н. е. поблизу с. Грищенці (понад 20 поховань)^{*}. Разом з тим, за масштабами він виглядає досить скромно на тлі, наприклад, Світловодського грунтового могильника (понад 150 поховань)¹⁶.

На перший погляд, розташування поховань скіфського часу на Пирогові виглядає хаотично та безсистемно. Однак, при уважному вивченні плану могильника (рис. 1), можна говорити про деякі закономірності їх локалізації. У центральній та східній частинах могильника виділяються дві групи інвентарних поховань, що складають ряди, витягнуті з півночі на півден. До першого входить 4 поховання: 3 інгумаций (№ 80, 82, 103), 1 кремація (№ 86). Відстань між могилами 18—20 м. Другий ряд складається з трьох поховань — двох інгумаций (№ 126, 208) та кремації (№ 160). Відстань між ними — 20—26 м. У південній частині обох рядів знаходяться найбільш ранні поховання — інгумациї № 80, 126 кінця VI—V ст. до н. е. Функціонування могильника, очевидно, почалося з цієї ділянки. Заслуговує уваги те, що могили двох рядів (в усікому випадку 4 з них — (№ 208 та 103, 160 та 86) розташовані на одному рівні, що безперечно свідчить про елементи планування, а отже, і можливу наявність свого часу розлізнявальних знаків над могилами. Останнє підтверджується ямкою від стовпа, зафіксованою в могилі № 222. Третя група поховань «змішаного характеру» складається з 4 могил (№ 230, 233 — кремації, 222, 229 — безінвентарні інгумациї) розташовані за 26—30 м на захід — південний захід від другого ряду. Могили № 222, 229, 230 розташовані компактно, на відстані 2—3 м, поховання № 233 відстоїть від них на 10 м на півден. Четверта група, що теж має «змішаний характер», складається з 5 поховань, 4 з яких утворюють виразний ряд з півночі на півден. Приналежність поховань № 25, 47 до скіфського часу сумніву не викликає, стосовно ж безінвентарних трупопокладень № 32, 35, 44, така приналежність вірогідна. Відстань між могилами 2—4 м. Всі згадані групи поховань знаходяться на приблизно одинаковій відстані одна від одної — 20—30 м.

Підкреслимо, що поховання скіфського часу, сконцентровані у певних групах, не займають якоїсь визначені ділянки могильника, а охоплюють всю площину, пізніше густо «заповнену» похованнями зарубинецької культури.

Пирогівський некрополь близький до більшості відомих грунтових могильників скіфського часу Правобережного Лісостепу невеликими розмірами та глибинами могильних ям, як правило, 0,4—1 м. Лише інколи на них зустрічаються глибші могили. Винятком є поховання Світловодського могильника глибиною до 2,5 м¹⁷, що, очевидно, пояснюється степовим впливом.

Могильник у Пирогові має ряд характерних особливостей, що виділяють його з кола аналогічних пам'яток.

1. Дані антропологічного вивчення решток кісток (статево-віковий склад визначений у 11 з 18 випадків) свідчить про те, що більша частина поховань на могильнику — жінки (6), підлітки та діти (4). Лише в одному випадку можна достовірно говорити про чоловіче поховання.

В інших грунтових некрополях Лісостепу співвідношення чоловіків та жінок, дорослих та дітей — інше¹⁸.

2. Не має аналогій Пирогівський могильник і за кількістю трупоспалень: серед досліджених інвентарних поховань вони становлять майже 50%, або

* До числа неопублікованих матеріалів одного з поховань належить горщик, знайдений А. І. Кубишевим при шурfovі могильника у 1964 р. (рис. 3, 7). Шурф розташувався на відстані 16 м на південний захід від поховання № 25, глибина — 0,4—0,5 м.

понад 33% від загальної кількості могил. Серед відомих грунтових могильників поховання за обрядом кремації поза могилою достовірно зафіковані лише на могильнику поблизу с. Грищенці¹⁹ — 4 випадки, що становить близько 20% від загальної кількості поховань.

3. Відмінною рисою обряду кремації на Пирогові є його варіантність, виражена в існуванні трьох основних типів: ямного (розміщення кальцинованих кісток на дні могили), урнового (кальциновані кістки — в посудині) та ямно-урнового. Натомість, у згаданому вже могильнику поблизу с. Грищенці наявний лише ямний тип поховань.

4. Обряд трупопокладення на Пирогівському могильнику є досить уніфікованим. Це стосується, в першу чергу, дотриманої північної орієнтації, а також обов'язкової присутності в речовому комплексі інвентарних поховань черпака та його досить регламентованого місцезнаходження відносно небіжчика.

Пирогівський могильник є поки що єдиним грунтовим некрополем скіфської доби з такою усталеною орієнтацією небіжчиків.

Так, на могильнику поблизу с. Заломи (VI—IV ст. до н. е.) переважає західна орієнтація, але вона не є єдиною. Аналогічна ситуація спостерігається у похованнях IV ст. до н. е. поблизу с. Богданівка. На могильнику поблизу с. Грищенці (V—III ст. до н. е.) небіжчики лежали головою на північ чи у північному секторі, хоча відома й інша орієнтація — на південний схід та ін. Поховані в Світловодському могильнику розташовані головою на захід або північний захід. Загалом у період, до якого належать інвентарні поховання Пирогова, на території Правобережного Лісостепу домінує західна орієнтація померлих²⁰.

Слід підкреслити, що черпаки, так добре представлені в могилах Пирогова, взагалі не характерні для поховальних комплексів VI—V ст. до н. е. Лісостепового Правобережжя і відомі в основному за матеріалами поселень²¹.

5. Досить показовою є повна відсутність в могилах м'ясної напутньої іжі. До певної міри вона відома в інших грунтових могильниках, хоча присутня не в усіх похованнях. Що ж стосується підкурганних могил другої половини VI—V ст. до н. е., то жертвона м'ясна їжа присутня майже в половині поховань, а у пізньоскіфський час вона стає обов'язковою принадлежністю передньої більшості поховань²².

6. Бідність та невиразність поховального інвентаря вирізняє могили Пирогова серед грунтових некрополів. У речовому наборі могил повністю відсутні предмети озброєння скіфського типу, кінського убору, вироби «звіриного» стилю, туалетні та культові принадлежності, майже зовсім невідомі знаряддя праці та предмети античного імпорту (зрозуміло, що кам'яна терка та 2 пастові намистини картини не змінюють). Ймовірно, що відсутність окремих категорій речей в складі поховального інвентаря до певної міри може бути пов'язана із статево-віковим складом похованих, хоча, зрозуміло, що цей фактор не пояснює згадане явище повністю.

Аналіз поховань Пирогівського могильника дає всі підстави стверджувати, що він був місцем поховання рядового (інвентарні могили) та бідного (безінвентарні поховання) аборигенного населення.

Наявність могил скіфського часу на території, пізніше зайнятій великим могильником зарубинецької культури, ставить цілком закономірне питання про співвідношення цих двох груп поховань.

Існують різні точки зору на проблему походження зарубинецької культури. Найбільш поширеною є теорія про інтеграційне формування зарубинецької культури з участю прийшлого середньоєвропейського та місцевого населення. Деякі дослідники, щоправда, вважають, що зарубинецька культура була привнесена в готовому вигляді без участі місцевого населення, оскільки існує хронологічний розрив з попередніми пам'ятками Середньої Наддніпрянщини, відсутня схожість поховального обряду зарубинецької культури з обрядом скіфського часу²³.

Хоча серед «інтеграціоністів» і визнається участь обох компонентів, але немає одної думки щодо співвідношення внеску місцевого та прийшлого на-

селення у формування культури. Значне місце у вирішенні цієї проблеми відводиться вивченю похованального обряду зарубинецької культури, його особливостей, зіставленню його ознак з попередніми культурами (на Середній Наддніпрянщині — лісостеповими племенами скіфської доби), з латенськими культурами Східної Європи.

Деякі дослідники відзначають важому роль місцевої культури пізньо-скіфського часу у формуванні зарубинецької культури, що виявляється у схожості конструктивних особливостей жителів, формах, орнаментації та технології кухонного посуду, знаряддях праці та в збереженості деяких похованальних традицій²⁴.

Цікавим є той факт, що на Пирогівському могильнику жодна з «скіфських» могил не була поруйнована зарубинецькими похованнями, хоча в трьох випадках вони знаходилися поряд. Приклад, згадуваний у праці С. О. Петровської про начебто перерізання ями поховання № 86 могилою № 92 зарубинецького часу²⁵, не відповідає дійсності. Враховуючи значну концентрацію зарубинецьких поховань, цей факт навряд чи є випадковим.

Особливої уваги заслуговує наявність у похованнях скіфського часу всіх трьох типів кремації, характерних для зарубинецької культури Середньої Наддніпрянщини взагалі, і для Пирогівського могильника зокрема, тобто ямної, урнової та ямно-урнової²⁶.

Розміри та форма могильних ям скіфського часу, що містять кремації, цілком відповідають зарубинецьким могилам. Щоправда при цьому вони мають різноманітнішу орієнтацію, ніж зарубинецькі, і орієнтовані за лінією північ — південь (№ 230), південний схід — північний захід (№ 256), розташування кальцинованих кісток та інвентаря не є усталеним, як в зарубинецьких похованнях. Подібні відмінності, однак, можуть бути явищем хронологічного характеру: згадаємо, що для трупопокладень також була характерна орієнтація за лінією північ — південь.

До того ж, у деяких похованнях скіфського часу (№ 7, 256), серед людських кальцинованих кісток були кальциновані кістки тварин, що є характерною рисою зарубинецьких поховань Пирогівського могильника, оскільки такі поховання становлять більшість²⁷.

За основною ознакою — обрядом кремації на стороні, в усіх його різновидах обидві групи настільки близькі, що можна говорити про певну їх спорідненість.

На перший погляд цьому деякою мірою суперечить хронологічний розрив між похованнями скіфського часу (пізні інвентарні поховання V ст. до н. е.) та найбільш ранніми зарубинецькими (поч. II ст. до н. е.). Проте, якщо врахувати, що група безінвентарних трупопокладень, орієнтованих головою на захід, могла належати до IV—III ст. до н. е., а до числа зарубинецьких трупоспалень, що містили лише кераміку — скіфoidний посуд — (миски, горщики, оздоблені пальцювими вдавленнями), могли входити окремі поховання IV—III ст. до н. е., то згадуваний хронологічний розрив не видається таким нездоланим. Поховання № 256, де посуд скіфського типу поєднується з типовим зарубинецьким обрядом, взагалі ставить під сумнів його існування. Це узгоджується і з думками деяких дослідників щодо «доживання частини місцевого населення ... до кінця III — початку II ст. до н. е.»²⁸. Підтвердженням цього можуть бути матеріали з розкопок С. Мазаракі поблизу с. Вовківці на Полтавщині наприкінці XIX ст., де в пізньо-скіфському кургані виявлено «шар перепаленої червоної землі завдовжки 3 аршини, завширшки 4 аршини. Майже в центрі кургану лежала купа золи з перепаленими людськими кістками», а також 2 бронзові вісімкоподібні фібули середньолатенської схеми кінця III — рубежу III—II ст. до н. е., кілька розплавлених скляних намистин, спиральний золотий перстень, 2 миски, невеличкий горщик з скляними намистинами, бронзове дзеркало²⁹. Такі вісімкоподібні фібули відомі на зарубинецьких могильниках (Воронино, Пирогів), що є фактом досить виразним. Як вже зазначалося, обряд поховання в ґрунтових могильниках на території Лісостепу, в тому числі і Наддніпрянщини, існував протягом всієї скіфської доби. Він навіть не був якоюсь особливістю цього періоду, адже відомий, виходячи з матеріалів ґрунтового некрополя поблизу с. Заломи³⁰,

принаймні з білогрудівсько-чорноліського часу, тобто є безперечно автохтонним обрядом.

Стосовно поховального звичаю кремації померлих на стороні з розміщенням кальцинованих кісток у могильній ямі чи у посудині-урні, то він належить до числа місцевих поховальних обрядів, відомих на цій території з епохи міді-бронзи³¹. У скіфський період, крім грунтового Пирогівського могильника та могильника поблизу с. Грищенці, кремація у вигляді розміщення кальцинованих кісток на дні могили або в урні досить добре відома в цілому ряді підкурганних поховань³².

Таким чином, основний поховальний обряд носіїв зарубинецької культури на Середній Наддніпрянщині — кремація поза могилою, на нашу думку, значною мірою пов'язаний з поховальним ритуалом попереднього часу, що в свою чергу передбачає більшу, ніж вважалось раніше, роль місцевого етнокультурного компоненту у формуванні зарубинецької культури.

Примітки

¹ Скорий С. А. О погребальных памятниках автохтонного населения Днепровского Лесостепного Правобережья в скіфское время // Этнокультурные и этносоциальные процессы в конце I тыс. до н. э.— первой половине I тыс. н. э. на Юго-Западе СССР и в сопредельных регионах. Тез. вист. на III сессии школы-семинара.— Кишинев, 1991.— С. 94—97.

² Петровська Є. О. Ранньоскіфські пам'ятки на лівденній околиці Києва // Археологія.— 1970.— Т. XXIV.— С. 138—145.

³ Петренко В. Г. Могильник скіфского времена у с. Грищенцы // МИА.— 1962.— № 113.— С. 142—151.

⁴ Ковпаниченко Г. Т., Бессонова С. С., Скорий С. А. Памятники скіфской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья.— К., 1989.— С. 164, 254, 325.

⁵ Бокий Н. М. Позднескифский бескурганный могильник у г. Светловодска // Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Тез. докл. XVIII конф. Института археологии АН УССР.— Днепропетровск, 1980.— С. 101; Бокий Н. М. Грунтовой могильник у с. Заломы // Киммерийцы и скіфи. Тез. докл. Всесоюз. семинара, посвященного памяти А. И. Тереножкина.— Кировоград, 1987.— Ч. II.— С. 22—24.

⁶ Петровська Є. О. Вказ. праця.— С. 114.

⁷ Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР.— К., 1982.— С. 63, 66.

⁸ Ильинская В. А., Тереножжин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э.— К., 1983.— С. 277; Ковпаниченко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Указ. соч.— С. 41, 139, 178, 256.

⁹ Покровська Є. Ф. Хотівське городище // АП.— 1952.— IV.— С. 17, табл. 11, 4, 9, 4; Петровська Є. О. Вказ. праця.— С. 135, рис. 6, 3, 6 ; 9, 2—4.

¹⁰ Петровська Є. О. Вказана праця.

¹¹ Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. // САИ.— Д1.— 4.— М., 1967.— С. 23.

¹² Бокий Н. М. Грунтовой могильник у с. Заломы...— С. 23.

¹³ Кубышев А. И., Максимов Е. В. Пироговский могильник // МИА.— 1968.— № 160.— С. 26; Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже новой эры.— К., 1972.— С. 174.

¹⁴ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье...— С. 103, 104.

¹⁵ Ковпаниченко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Указ. соч.— С. 47, 137.

¹⁶ Бокий Н. М. Грунтовой могильник у с. Заломы...— С. 24.

¹⁷ Бокий Н. М. Позднескифский бескурганный могильник у г. Светловодска...— С. 101.

¹⁸ Ковпаниченко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Указ. соч.— С. 49.

¹⁹ Петренко В. Г. Могильник скіфского времена...— С. 148—151.

²⁰ Ковпаниченко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Указ. соч.— С. 39.

²¹ Там же.— С. 85.

²² Там же.— С. 40—48.

²³ Еременко В. Е. Процесс латинизации археологических общностей позднего предпримского времени Восточной Европы и сложение зарубинецкой культуры.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Л., 1990.— С. 8.

²⁴ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье...— К., 1972.— С. 101—104, 116—129.

²⁵ Петровська Є. О. Вказ. праця.— С. 143.

²⁶ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье...— С. 100; Кубышев А. І.; Скиба Л. Є. Пирогівський могильник // Археологія.— 1989.— № 2.— С. 85—88; Скиба Л. Є Охоронні дослідження Пирогівського могильника // Археологічні дослідження на Україні у 1990 р.— К., 1991.— С. 17, 18.

²⁷ Скиба Л. Е. Новые данные о погребальном обряде племен зарубинецкой культуры // Комплексные методы исследования археологических источников.— М., 1989.— С. 21, 22.

²⁸ Каспарова К. В. К вопросу о происхождении и этнической принадлежности зарубинецкой культуры // Тез. II Гомельской науч. конф.— Гомель, 1991.— С. 25.

²⁹ Ханенко Б. Н. и В. Н. Древности Приднепровья.— К., 1900.— Вып. III.— С. 8, 9.— Табл. XIV.— Р. 355, 356.

³⁰ Бокий Н. М. Грунтовой могильник у с. Заломы...— С. 24.

³¹ Скорий С. А. Курган Переп'ятиха (до етнокультурної історії Дніпровського Лісостепового Правобережжя).— К., 1990.— С. 29.

³² Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Указ. соч.— С. 34, 39, 47.

A. I. Kubyshev, L. E. Skiba, S. A. Skory

ПОГРЕБЕНИЯ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ ПИРОГОВСКОГО МОГИЛЬНИКА

Публикация группы захоронений скифского времени, обнаруженных в 1968—72, 1989—91 гг. при исследовании Пироговского могильника зарубинецкой культуры, в немалой степени меняет представление, сложившееся в скифоведении о Пирогове, как грунтовом некрополе с весьма незначительным числом захоронений.

Рассмотрение планиграфии могильника свидетельствует о наличии элементов планировки (расположение захоронений скифского времени по порядку), практически не известных до этого в грунтовых некрополях скифской поры.

Анализ погребального ритуала и вещевого комплекса захоронений позволил выделить обрядовые черты, свойственные лишь для этого самого северного грунтового могильника Лесостепи скифского периода (строго выдержанная ориентация умерших головой на север, обязательное наличие в составе инвентаря черпака и определенное положение его относительно погребенного) и интерпретировать его как место захоронения рядового и беднейшего автохтонного населения.

Выделяются группы ранних (конец VI в. до н. э.) и более поздних (V в. до н. э.) погребений.

Ставится вопрос о связи захоронений скифской поры с зарубинецкими погребениями могильника.

A. I. Kubyshev, L. E. Skiba, S. A. Skory

BURIAL PLACES OF THE SCYTHIAN AGE TROM THE PIROGOVO SEPULCHRE

Publication is about a group of burial places of the Scythian age excavated in 1968—1972 and 1989—1991 in the Pirogovo sepulchre of Zarubintsy culture; it changes greatly the view which existed in science of the Scythians as to Pirogovo as the subground necropolis with a rather scanty number of graves.

Planigraphy of the cemetery shows elements of the lay-out (arrangement of the Scythian-age graves is Line-by-line) practically unknown before that in subground necropoles of the Scythian age.

An analysis of the burial ceremony and assemblage of things from the burial places has permitted identifying ceremonial attributes peculiar only for that cemetery, the most northern subground burial place in the Forest-Steppe of the Scythian age (strictly taken northern orientation of dead persons' heads, obligatory presence of a scoop in the stocks with its definite position relative to the buried) and interpreting that cemetery as a burial place of the rank and poorest autochthonous people. Groups of early (late 6th cent. B.C.) and later (5th cent. B.C.) graves are identified. A problem on the relation of the burial places of Scythian-age with Zarubintsy graves of the cemetery is advanced.

Одержано 23.03.92.

САРМАТСЬКИЙ ВОЇНСЬКИЙ МОГИЛЬНИК НА СЕРЕДНЬОМУ ПРУТІ

С. І. Курчатов, О. В. Симоненко, А. Ю. Чирков

У статті вводяться до наукового обігу та інтерпретуються результати дослідження пізньосарматського (друга половина II — перша половина III ст.) могильника поблизу с. Нові Бедражі в Молдові, що входить до кола специфічних для цього регіону пам'яток з ритуальними квадратними ровами. На думку авторів, ця інновація в сарматській культурі є наслідком контактів сарматів з кельто-германським світом.

1988 р. поблизу с. Нові Бедражі Единецького району Республіки Молдова Прutською новобудовою експедицією було досліджено могильник, розташований на другій надзаплавній терасі р. Прут (рис. 1). Могильник виник поблизу кургану доби бронзи, частково перекривши його західну полу. Топографія пам'ятки подібна до однотипних ґрунтових могильників з ровами. Всі вони були знайдені при розкопках курганів доби бронзи та безпосередньо прилягали до них.

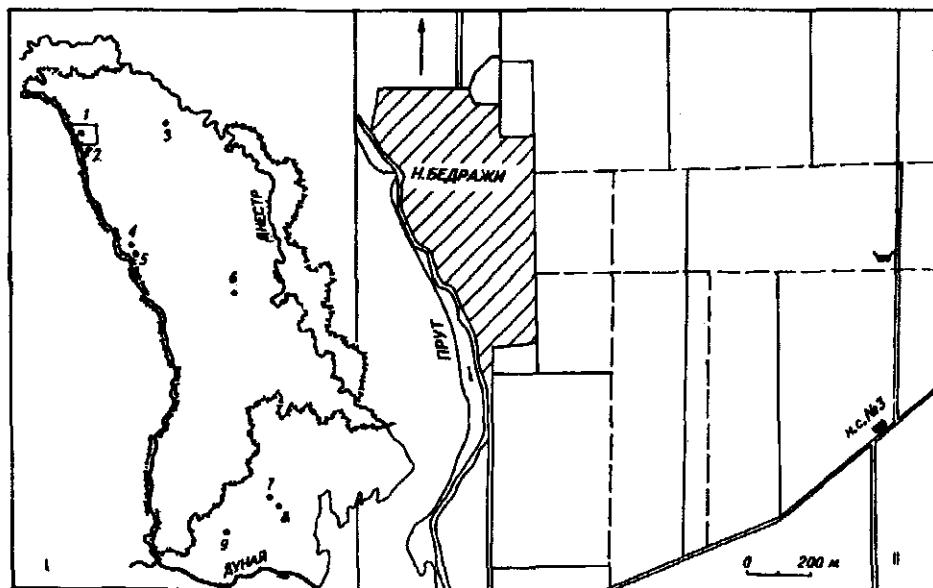

Рис. 1. I — могильники з ровиками в Дністро-Дунайському межиріччі; II — ситуаційний план могильника поблизу с. Нові Бедражі.

На площі 8 тис. м² було виявлено шість споруд, які простяглися двома рядами з північного заходу на південний схід, та сім поховань, що тяжіють до них. На південь від шостої споруди був відкритий кут сьомої, що починала третій ряд могильника, який залишився недослідженним. Внаслідок цього остаточні розміри могильника не встановлені, проте, враховуючи його планіграфію, можна припустити, що вони незначні. На денній поверхні споруди та поховання не помітні. Культурний шар був відсутній, потужність чорноzemу становила 0,6—0,7 м (рис. 2).

* Щиро вдячні керівникові експедиції Є. В. Яровому за дозвіл використати матеріал.

Споруди являли собою квадратні у плані рови, орієнтовані кутами по сторонах світу, з проходом з південно-західного боку. Рови в перетині трапецієподібні, заповнені щільним чорноземом.

Спруди 1 (рис. 3, 1), розміри $12,7 \times 12,6$, розміри рову $0,5 \times 1,1^*$, ширина проходу 2,5 м.

У південному куті споруди на дні рову знаходилось скupчення фрагментів чотирьох однотипних вузькогорлих світлоглиняних амфор з сильно профільованими ручками. Тулуб короткий, слабо ребристий. Ніжки невеликі, вузькі, з кільцевим піддоном. Глина світло-жовта, з домішкою великозернистого кварцу. Діаметр вінець 7,5—8, горло заввишки 25, ніжки — 4—

4,5 см. Загальна висота амфор 57—59 см (рис. 4).

По ховання 1 (рис. 3, 2) знаходилось за 2,2 м від західної стінки споруди та становило з ним єдиний комплекс. Яма підпрямокутна, орієнтована з ПдЗ на ПнС, розмірами $2,25 \times 0,65$, глибиною 0,85 м. Кістяк чоловіка 45—50 років ** лежав випростано на спині, головою на ПнС.

Ліворуч від черепа містилась гончарна сіролощена миска зрізано-конічної форми на кільцевому піддоні. Вінця потовщені, зрізані навскіс. Під ними частково зберігся орнамент у вигляді частих прямовисніх насічок. У верхній частині тулуба знаходитьться ребро, від якого він конусоподібно звужується до денця. Миску виготовлено з добре відмуленого тіста з незначною домішкою дрібнозернистого кварцу. Заввишки 10, діаметр вінець 23—25, денця 7,6 см (рис. 3, 4).

Біля правого стегна лежав залізний меч з кільцевим навершям, трохи розширенім донизу руків'ям, прямим перехрестям та лінзоподібним у перетині клином зі слідами дерев'яних піхов. Довжина перехрестя 8,2, клинка 28,5, ширина 4 см, загальна довжина меча 41 см (рис. 3, 3).

Спруди 2 (рис. 5, 2), розміри рову $0,5 \times 1,1$, прохід завширшки 2,8 м. У середній частині північно-західної та південно-східної ділянок рову виявлені скupчення фрагментів п'яти вузькогорлих світлоглиняних амфор з сильно профільованими ручками. Тулуб короткий, слабо ребристий. Ніжки невеликі, вузькі, з кільцевим піддоном. Амфори виготовлені з світло-жовтої глини з великою домішкою великозернистого кварцу. Діаметр вінець 7—8, горло заввишки 25, діаметр ніжок 4—4,5 см. Загальна висота амфор 58—59 см (рис. 6). На одній з ніжок — прокреслений після випалу знак у вигляді трикутника (рис. 6, б). Серед амфорного бою виявлені кістки вівці.

По ховання 2 (рис. 5, 3) знаходилось за 3 м на захід від західного кута споруди. Яма прямокутна, орієнтована з ПдЗ на ПнС, розмірами $2,2 \times 0,8$, дно на глибині 1,7 м. У заповненні траплялися шматочки деревного вугілля. Кістяк дорослого чоловіка лежав випростано на спині, головою на

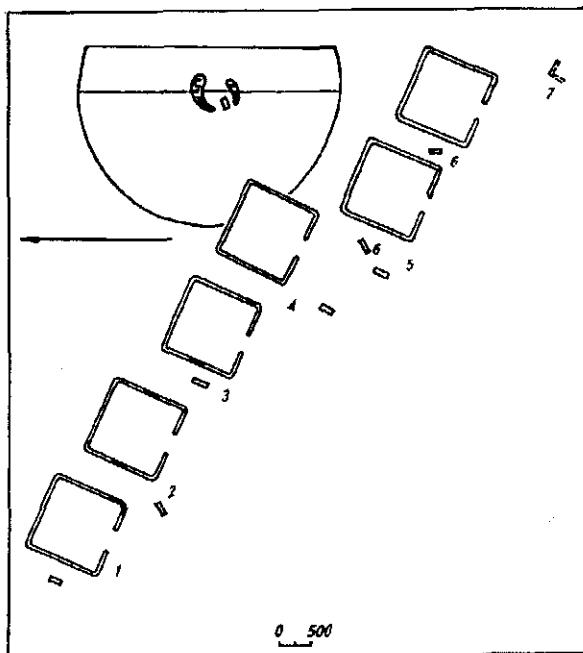

Рис. 2. План могильника поблизу с. Нові Бедражі.

* Тут і далі перше число визначає ширину, а друге — глибину рову.

** Антропологічні визначення к. і. н. С. П. Сегеди.

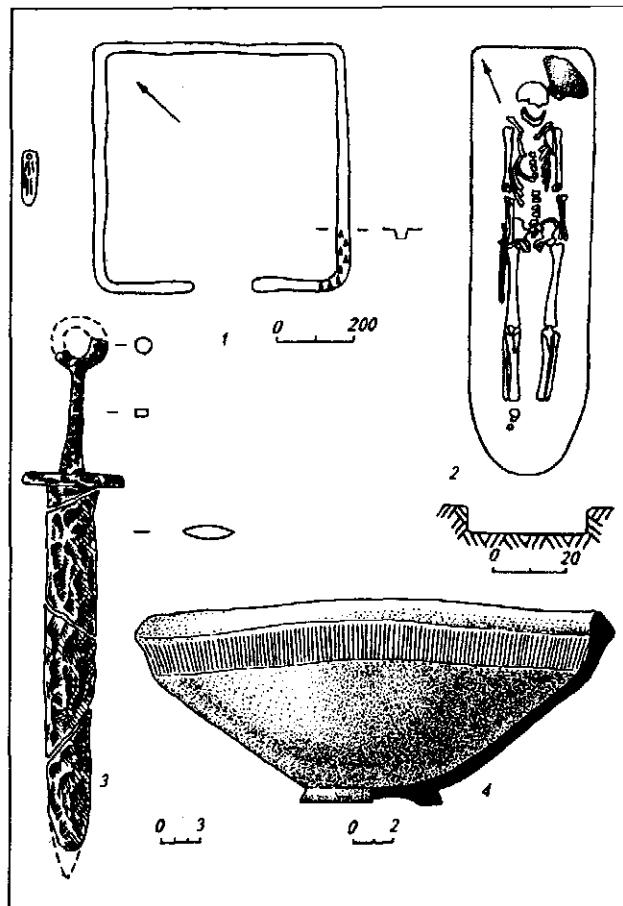

Рис. 3. 1 — споруда 1; 2 — поховання 1; 3, 4 — знахідки з пох. 1.

скла. Висота її 0,7, ширина 0,9, діаметр отвору 0,4 см (рис. 5, 5).

Вздовж правого стегна лежав залізний меч з кільцевим навершям, трохи розширенім донизу руків'ям, прямим перехресям та лінзоподібним у пере-

ПнС. Кістки лівої руки під тазом. На нижніх епіфізах берцових кісток зберігся тлін бурого колюбу, можливо, від взуття.

Ліворуч від черепа лежав гончарний сіролощений глек з широким горлом на кільцевому піддоні. Горло відокремлене від плічок відрізною лінією. Тулуб біконічний, ручка стрічкова. Горло та верхня частина глека вкриті прямовиснimi смугами лощіння, нижня — горизонтальними. Глек виготовлений з добре відмуленого тіста. Заввишки 9, діаметр вінець 6,4, денця 5,2 см (рис. 5, 4).

Біля лівого ліктя лежав бронзовий наконечник ременя з прямокутною обоймою, з'єднаною рухомо. Кінець пригострений, края фацетовані. Розміри наконечника 3,9×1,2, обойми 2×1,2 см (рис. 5, 6).

Поруч з ним містилась ложкоподібна, по-перечноздавлена намистина з глухого білого

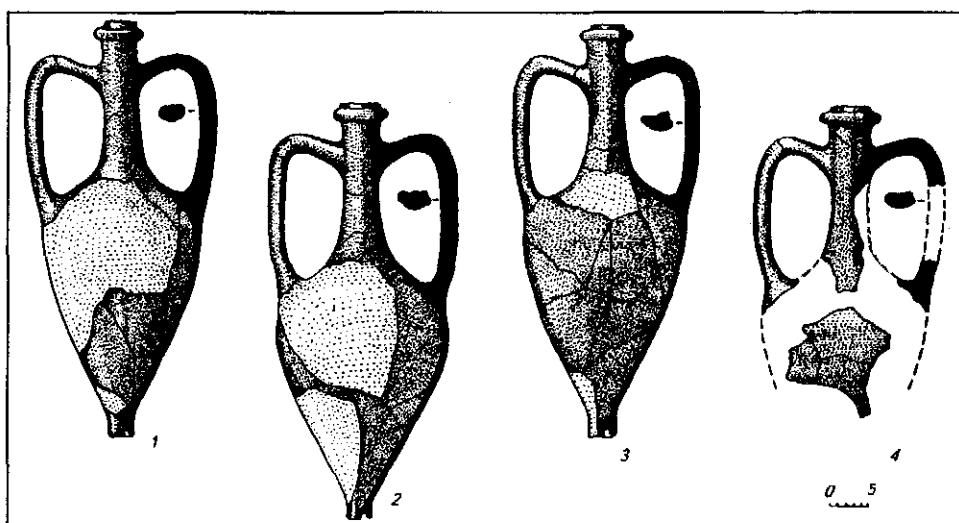

Рис. 4. 1—4 — амфори зі споруди 1.

тині клинком зі слідами дерев'яних піхов. На руків'ях фрагменти дерев'яних обкладок з отвором для кріплення. Довжина перехрестя 8, розміри клинка 32×4 см. Загальна довжина меча 45 см (рис. 5, 1).

Біля таза знайдені фрагменти бронзових виробів — язичка пряжки та напівсферичної бляшки (рис. 5, 7, 8).

Споруда 3 (рис. 7, 2) розмірами 11,5×11, розміри рову 0,5×1, ширина проходу 2,5 м. У центрі північно-західної ділянки споруди виявлене скупчення фрагментів однієї світлоглиняної амфори з сильно профільованими ручками, виготовленої з світло-рожевої глини з домішкою великозернистого кварцу. Діаметр вінець 8 см. Біля південного кута споруди знайдені фрагменти ліпної посудини з високим воронкоподібним горлом. Края вінець заокруглені та орнаментовані косими насічками. Плічка високі, денце плоске. Горло й тулуб посудини вкриті прямовисними розчісами. Виготовлена з погано відмуленої глини з домішкою шамоту. Висота посудини 25, діаметр вінець 18, денця 12 см (рис. 7, 4).

Поховання 3 (рис. 7, 3) знаходилося за 1,7 м на захід від споруди. Яма прямокутна, орієнтована з ПдЗ на ПнС, розмірами 2,25×6,5, глибиною 1,4 м. В заповненні траплялися шматки деревного вугілля та рештки пере-

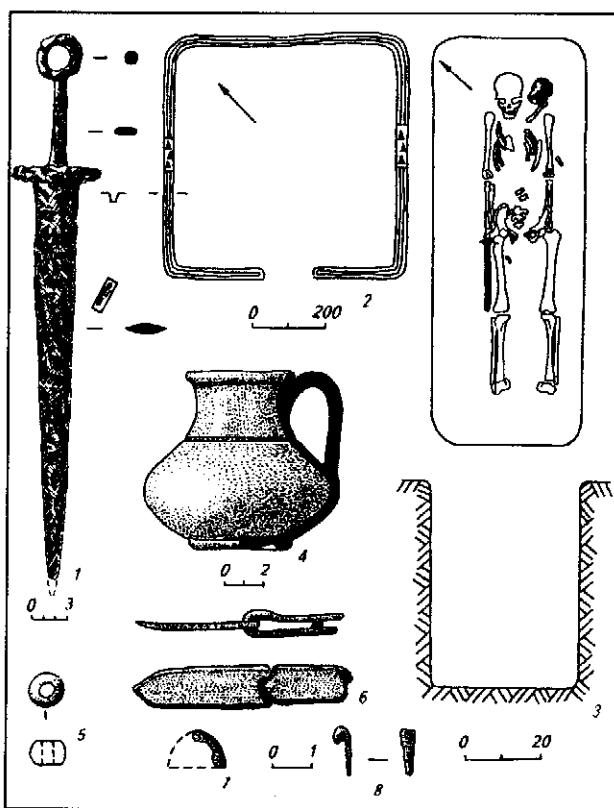

Рис. 5. 1, 4—8 — знахідки з пох. 2; 2 — споруда 2;
3 — поховання 2.

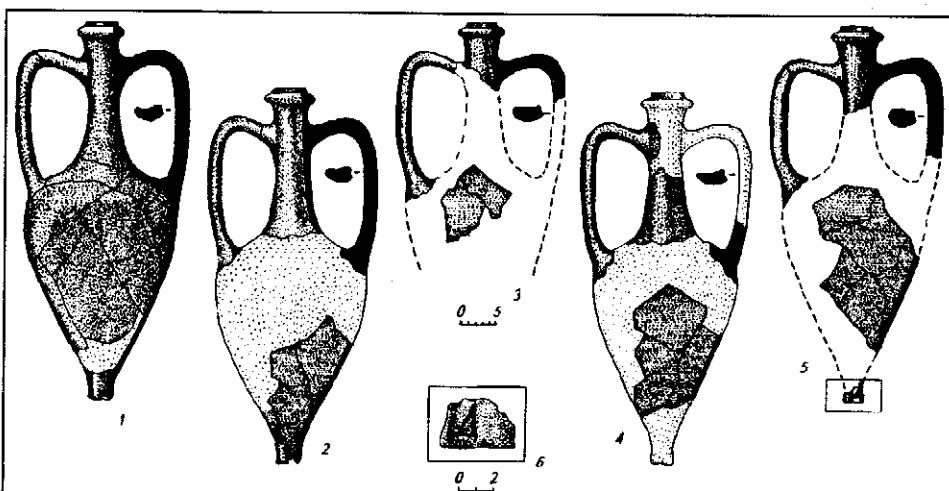

Рис. 6. 1—6 — амфори зі споруди 2.

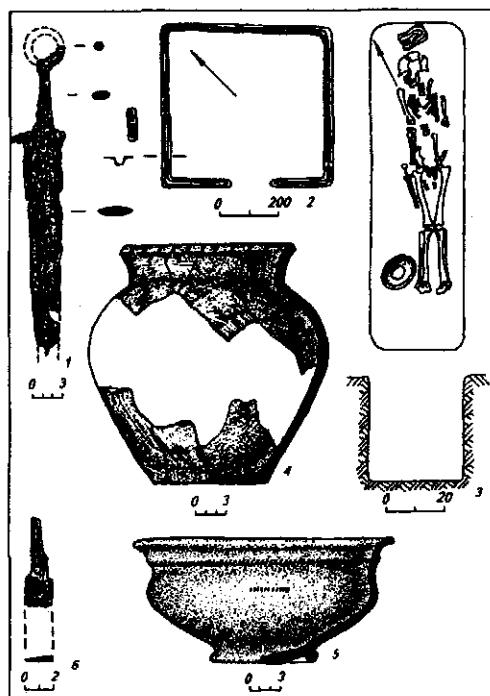

Рис. 7. 1, 5, 6 — знахідки з пох. 3; 2 — споруда 3; 4 — горшчик зі споруди 3; 3 — поховання 3.

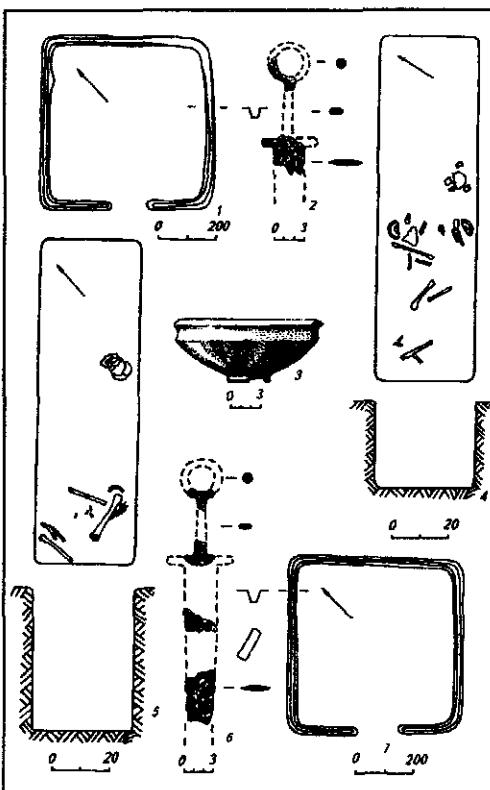

Рис. 8. 1 — споруда 4; 4 — поховання 4; 2, 3 — знахідки з пох. 4; 5 — поховання 6; 6 — меч з пох. 6; 7 — споруда 5.

криття. Кістяк чоловіка 30—35 років лежав випростано на спині, головою на ПнС.

Біля правого стегна містився залізний меч з кільцевим навершям, трохи розширеним донизу руків'ям, прямим перехрестям та лінзоподібним у перетині клинком з рештками дерев'яних піхов. Довжина перехрестя 5, розміри клинка $23,5 \times 3,5$, загальна довжина меча 33 см (рис. 7, 1).

Фрагмент залізного черешкового ножа лежав біля правого стегна. Клинок у перетині клиноподібний, на черешку — залишки дерев'яної ручки. Довжина ножа 6, ширина 1,8 см (рис. 7, 6).

Біля правої гомілки стояла гончарна сіролощена миска зрізано-конічної форми, на кільцевому піддоні. Вінця відігнуті, сплющені. Ребро заокруглене. Під вінцями простежується невисокий рельєфний валик, під яким зберігся орнамент з частих косих насічок. Такий же орнамент частково зберігся на ребрі. Висота 12, діаметр вінець 26,5, денця 11 см (рис. 7, 5).

Споруда 4 (рис. 8, 1) розмірами 12×12 , розміри рову $0,5 \times 0,6 \times 1,2$, прохід завширшки 2,4 м.

Поховання 4 (рис. 8, 4) знаходилося за 6,3 м на південний захід від споруди. Яма прямокутна, орієнтована з ПдЗ на ПнС, розмірами $2,35 \times 0,7$, глибиною 1,3 м. У заповненні — шматки деревного вугілля. Кістяк зруйнований у давнину, кістки були в заповненні на різній глибині.

У середній частині ями знайдена гончарна сіролощена миска зрізано-конічної форми. Вінця потовщені, зрізані навскіс, піддон кільцевий. У давнину миска була розбита на дві половини, з'єднаних за допомогою двох пар отворів діаметром 0,3 см. Висота посудини 5,5, діаметр вінець 15,5, денця 4,5 см (рис. 8, 3).

Біля західного кута ями знайдені кілька фрагментів клинка залізного меча з кільцевим навершям (рис. 8, 2).

Споруда 5 (рис. 8, 7) розмірами $12,5 \times 12,5$, розміри рову $0,6 \times 1,1$, прохід завширшки 2,5 м. На відміну від попередніх, з спорудою пов'язані два поховання.

Поховання 5 (рис. 9, 1) знаходилось за 5,5 м на захід від західного кута споруди. Яма прямокутна, орієнтована з ПдЗ на ПнС, розмірами $2,4 \times 0,8$ м, глибиною 1,75 м. У заповненні шматки деревного вугілля та перекриття. Кістяк дорослого чоловіка лежав випростано на спині, головою на ПнС.

Біля правого стегна лежав залізний меч з кільцевим навершям, розширеним донизу руків'ям, прямим перехрестям та лінзоподібним у перетині клинком з рештками дерев'яних піхов. Довжина перехрестя 5,5, розміри клинка $28,5 \times 4$, загальна довжина меча близько 40 см (рис. 9, 5).

Біля перехрестя меча та правого коліна знайдено чотири бронзові напівсферичні бляшки (рис. 9, 2—6), діаметром 1,5, висотою 1 см. Зсередини верх бляшки залитий свинцем для кріплення бронзової ніжки. Правили за заклепки на ременях, що кріпили меч до портуші та стегна.

Бронзовий хомутик для нагайки знайдений біля правої гомілки. Виготовлений з суцільної пласкої платівки, загнутої кільцеподібно з нахлестом та вкритої насірзними отворами. Діаметр 1,3, діаметр отворів 0,2 см (рис. 9, 8).

Біля середньої частини клинка меча лежала заокруглена поперечноздавлена намистина з напівпрозорого димчастого халцедону. Свердлення однобічне, канал широкий. Діаметр 1,6, товщина 1, діаметр каналу 0,7 см (рис. 9, 10).

Біля правого коліна знайдена вкорочена діжкоподібна намистина з глухого синього скла. Діаметр 1, товщина 0,8, діаметр отвору 0,3 см (рис. 9, 7).

Гончарний сіролощений глек з широким горлом на кільцевому піддоні стояв біля правої гомілки. Горло підкреслене врізною лінією. Тулуб біконічний, ручка стрічкова, з валяком на зовнішньому боці. Горло вкрите прямовиснimi смугами лощіння, плічка — горизонтальними. Нижня третина посудини не лощена. Висота 14,5, діаметр вінець 9, денця 6,3 см (рис. 9, 9).

Поховання 6 (рис. 8, 5) знаходилось за 2 м від західної стінки споруди. Яма прямокутна, орієнтована з ПдЗ на ПнС, розмірами $2,25 \times 0,7$ м, глибиною 1,6 м. Кістяк жінки віком 35—40 років зруйнований в давнину. Знахідки репрезентовані дрібними фрагментами залізного меча (рис. 8, 6).

Споруда 6 (рис. 10, 1) розмірами 12×12 , розміри рову $0,5 \times 1,1$, прохід завширшки 2,1 м. У західному куті споруди виявлене скupчення фрагментів двох світлоглиняних амфор з сильнопрофільованими ручками, виготовлених з світло-жовтої глини з домішкою великозернистого кварцу (рис. 10, 4, 5).

Поховання 7 (рис. 11, 1) знаходилось за 1,6 м на північний захід від споруди. Яма підпрямокутна, орієнтована з ПдЗ на ПнС, розмірами $2,5 \times 0,7$, глибиною 1,05 м. Кістяк дорослого чоловіка лежав випростано на спині, головою на ПнС, ліва рука на тазі.

Праворуч від черепа лежав гончарний сіролощений глек з широким горлом, на кільцевому піддоні. Горло підкреслене горизонтальною врізною лінією. Тулуб біконічний, ручка стрічкова. Верхня частина посудини вкрита

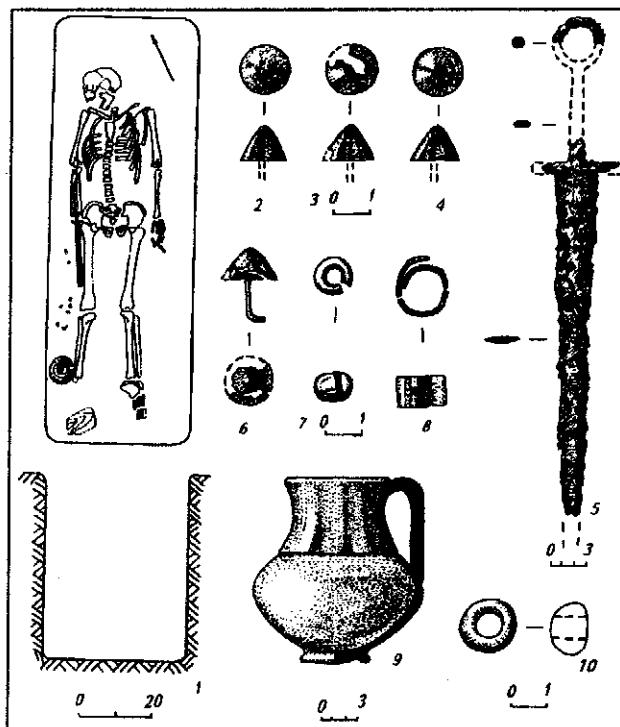

Рис. 9. 1 — поховання 5; 2—10 — знахідки з пох. 5.

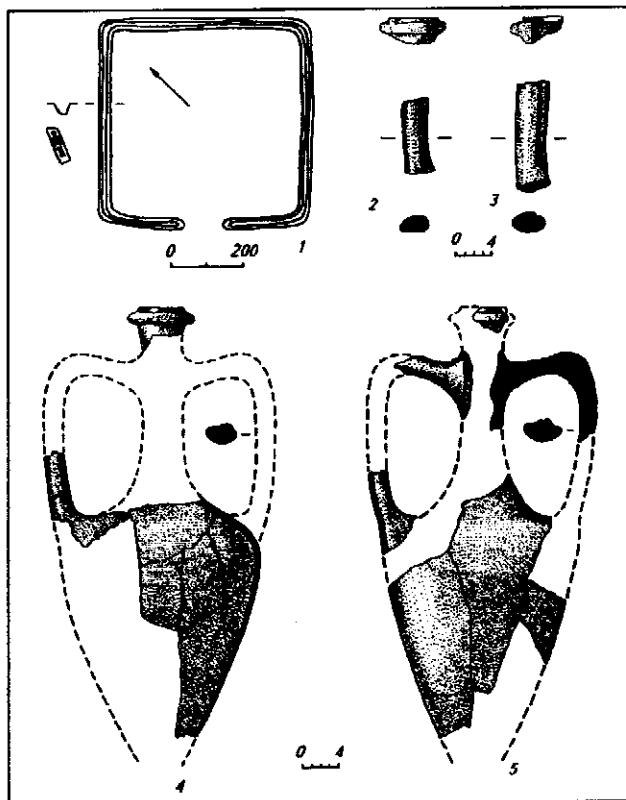

Рис. 10. 1 — споруда 6; 2, 3, 5 — амфора і фрагменти ручок та вінець зі споруди 6; 4 — амфора зі споруди 3.

рев'яних обкладок. Штир у перетині прямокутний, завдовжки 9,8 см. Розміри клинка $60,5 \times 3,5$ см (рис. 11, 5).

Поруч з мечем виявлений залізний кинжал цього ж типу, але з прямим перехрестьям, довжиною 29 см (рис. 11, 4).

Під мечем та кинжалом додори денцем лежала гончарна червонолакова миска з загнутими вінцями, заокругленим тулубом, на кільцевому піддоні. Лак поганої якості. Висота миски 8,5, діаметр вінець 24, денця 8 см (рис. 11, 6).

Біля середньої частини меча знайдена бронзова гранчаста обойма від наїйки розміром $3,2 \times 1$ см (рис. 11, 8).

Поруч з лівою кистю та біля стоп виявлені дві парні бронзові литі складені пряжки. Рамка овальна, з прямокутним виступом та рухомим язичком. З виступом рухомо з'єднана трапецієподібна обойма з однією заклепкою для з'єднання з ременем. Довжина пряжки 2,1, ширина рамки 1,6, щитка 1,1, розміри обойми $2,3 \times 1$ см (рис. 11, 9, 10).

Поруч з правою стопою знаходився гончарний сіроглиняний глек з широким горлом на кільцевому піддоні. Горло підкреслене врізною горизонтальною лінією, тулуб заокруглено-біконічний, ручка стрічкова, з валиком по центру. Горло посудини вкрите смугами прямовисного лощіння, плічка — горизонтального. Висота глека 13,5, діаметр вінець 9,2, денця 6,3 см (рис. 11, 3).

Таким чином, на могильнику було досліджено шість квадратних ровів, з якими пов'язані сім поховань. Останні були розташовані біля південно-західних ділянок ровів. Це перша пам'ятка такого типу, в якій впевнено простежується зв'язок культової споруди — квадратного рову — з похованням. Про культовий характер споруд свідчать знахідки тризни майже в кожній з них (за винятком споруд 4 та 5).

Сарматські грунтові могильники з квадратними або прямокутними ровами становлять цікаве коло пам'яток, виявлених за останні роки. Це зовсім нове явище в сарматській культурі потребує детального аналізу. За типологіч-

смугами прямовисного лощіння, нижня — горизонтальною. Висота 8, діаметр вінець 6, денця 4,5 см (рис. 11, 2).

Праворуч від грудної клітини знайдена бронзова сильно профільована фібула причерноморського типу з намистиною на голівці, платівчастою спинкою та гачком для тятиви. Довжина 6,5 см (рис. 11, 7).

Ліворуч від грудної клітини виявлена заокруглено-дольчаста намистина, виготовлена з єгипетського фаянсу бірюзового кольору. Діаметр намистини 1,2, каналу 0,5 см (рис. 11, 11).

Біля правого боку лежав довгий залізний меч з руків'ям-ширем без перехрестья та навершя. П'ята переходить у штир під прямим кутом. У середній частині руків'я є насірзний отвір для кріплення дерев'яних обкладок. Штир у перетині прямокутний, завдовжки 9,8 см. Розміри клинка $60,5 \times 3,5$ см (рис. 11, 5).

Поруч з мечем виявлений залізний кинжал цього ж типу, але з прямим перехрестьям, довжиною 29 см (рис. 11, 4).

Під мечем та кинжалом додори денцем лежала гончарна червонолакова миска з загнутими вінцями, заокругленим тулубом, на кільцевому піддоні. Лак поганої якості. Висота миски 8,5, діаметр вінець 24, денця 8 см (рис. 11, 6).

Біля середньої частини меча знайдена бронзова гранчаста обойма від наїйки розміром $3,2 \times 1$ см (рис. 11, 8).

Поруч з лівою кистю та біля стоп виявлені дві парні бронзові литі складені пряжки. Рамка овальна, з прямокутним виступом та рухомим язичком. З виступом рухомо з'єднана трапецієподібна обойма з однією заклепкою для з'єднання з ременем. Довжина пряжки 2,1, ширина рамки 1,6, щитка 1,1, розміри обойми $2,3 \times 1$ см (рис. 11, 9, 10).

Поруч з правою стопою знаходився гончарний сіроглиняний глек з широким горлом на кільцевому піддоні. Горло підкреслене врізною горизонтальною лінією, тулуб заокруглено-біконічний, ручка стрічкова, з валиком по центру. Горло посудини вкрите смугами прямовисного лощіння, плічка — горизонтального. Висота глека 13,5, діаметр вінець 9,2, денця 6,3 см (рис. 11, 3).

Таким чином, на могильнику було досліджено шість квадратних ровів, з якими пов'язані сім поховань. Останні були розташовані біля південно-західних ділянок ровів. Це перша пам'ятка такого типу, в якій впевнено простежується зв'язок культової споруди — квадратного рову — з похованням. Про культовий характер споруд свідчать знахідки тризни майже в кожній з них (за винятком споруд 4 та 5).

Сарматські грунтові могильники з квадратними або прямокутними ровами становлять цікаве коло пам'яток, виявлених за останні роки. Це зовсім нове явище в сарматській культурі потребує детального аналізу. За типологіч-

ними характеристиками рови на сарматських могильниках Північного Причорномор'я розподіляються на п'ять груп із своїми закономірностями.

1. Квадратні з проходом в одній з ділянок. Виявлені на могильниках Петрешти, Нові Бедражі, Нові Шальвіри, Старі Куконешти, Пашкани, Чоропкани в Молдові, Аліяга, Холмське, Василівка у пониззях Дунаю. Ці споруди розташовані рядами або в шахматному порядку на ґрунтових могильниках. Орієнтовані кутами або боками по сторонах світу. Прохід завжди в південній або південно-східній ділянці. Поховань всередині немає. У більшості могильників сталий зв'язок поховань з цими спорудами не простежується (крім Нових Бедражів).

2. Прямокутні рови без проходів та поховань всередині (курган поблизу с. Каланчак та могильник Курчі в пониззях Дунаю). Ці споруди розташовані поруч з курганими могильниками. Орієнтовані кутами чи боками по сторонах світу. Зв'язок з певними похованнями не простежений.

3. Прямокутні рови з похованням в центрі внутрішнього простору (могильники Дзінілор, Нагорне, Холмське, Каланчак в пониззях Дунаю). Розташовані на ґрунтових могильниках, лише одного разу такий рів був перекритий курганним насипом (Нагорне). Орієнтація не стала: по сторонах світу, ПнС — ПдЗ. У рова в Нагорному прохід розташовано в південній ділянці.

4. Трапецієподібні рови з похованням у внутрішньому просторі (кургани на р. Дракуля у пониззях Дунаю та поблизу с. Корпач у Молдові). Підкурганні, орієнтовані за віссю Пн — Пд. Внутрішній простір заповнений розсипаним по ньому викидом з рову. Проходи у північній (Корпач) та в північній і південній (Дракуля) ділянках.

5. Круглі рови (Петрешти в Молдові, Курчі, Кубей, Алкалія в пониззях Дунаю, Брильовка у Присиваші, Вербки, Мар'їна Роща в Пооріллі). Дослідженні як на ґрунтових (Петрешти), так і курганих могильниках. Завжди містять поховання в центрі внутрішнього простору. В Петрештах мають проходи в ПдЗ секторі.

Спостерігаються деякі загальні тенденції в морфології цих споруд. Так, квадратні рови є тільки на ґрунтових могильниках і не пов'язані з певними похованнями (крім Нових Бедражів). Прямокутні рови зафіксовані як на ґрунтових, так і на курганих могильниках, іноді містять поховання у внутрішньому просторі. Трапецієподібні рови — завжди з похованнями й підкурганні. Те ж саме можна сказати про круглі рови — лише в Петрештах вони зафіксовані на ґрунтовому могильнику.

Найранішими з досліджуваних споруд є круглі рови у Вербках та Мар'їній Роші — ці кургани типово степові й датуються другою половиною I — пер-

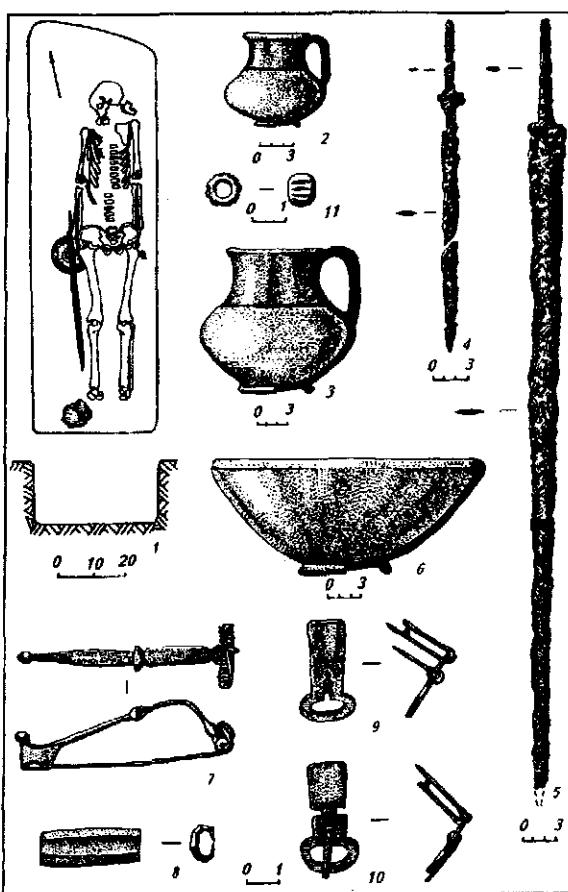

Рис. 11. 1 — поховання 7; 2—10 — знахідки з пох. 7.

шою половиною II ст. Пам'ятки з квадратними, прямокутними та трапецієподібними ровами датуються другою половиною II — першою половиною III ст.¹ Найпізнішими є круглі підкурганні рови могильників Кубей та Курчі, що належать до другої половини III — початку IV ст.²

Крім перелічених, сарматські кургани й ґрунтові поховання з ровами відомі на території Альфольда, де трапляються круглі та квадратні рови з похованням у центрі внутрішнього простору³ (тобто близькі дністро-дунайським) та на Нижньому Доні. У цьому регіоні картина складніша. Тут досліджені квадратні, прямокутні та круглі рови. У більшості випадків у центрі внутрішнього простору містилося поховання. Варте уваги те, що рови всіх типів пов'язані з курганами, хоча форма рову відносно курганного насипу іноді самостійна⁴. Деякі кургани з квадратними ровами та проходом у південній частині, як і на заході, не містять поховань. Вбачаючи певну близькість донських та західних споруд, С. І. Безуглов та О. В. Захаров вважають однією з специфічних рис донських пам'яток поширення тут круглих підкурганних ровів⁵. Ще одна істотна відмінність їх від західних полягає в тому, що донські конструкції є пізнішими і належать до другої половини III — початку IV ст. За даними С. І. Безуглова та О. В. Захарова, з майже 30 пізньосарматських ровів лише один (круглий) датується II — першою половиною III ст., тобто є синхронним загальній масі дністро-дунайських споруд⁶.

Виникнення таких специфічних для сарматів конструкцій одразу ж викликало спроби дослідників визначити генезис цього звичаю. Традиційно напрямком пошуку стали східні райони, звідки сармати й просувались на захід. При цьому головною ідеєю пошуку була цілком правильна думка про те, що будь-які конструкції цієї категорії (рови, огорожі, вали) на широкому просторі євразійського степу відбивають якісні загальні тенденції ідеології степових народів⁷. У цьому контексті вбачався зв'язок квадратних сарматських ровів з прямокутними поминальними спорудами Чаш-Тепе та Тагіскену⁸ або курганами доби бронзи Західного Сибіру⁹. Проте великий культурно-хронологічний розрив між цими пам'ятками може бути заповнений лише вищезгаданою думкою про спільну іndo-європейську основу цього звичаю — настільки вони віддалені одне від одного в часі і просторі. Між тим, один з перших, хто зітнувся з необхідністю пояснити цю інновацію в сарматській культурі — В. О. Дергачов — запропонував вбачати її корені в кельтських пам'ятках¹⁰. На жаль, він не розвинув своєї гіпотези, тому така спроба робитиметься тут.

Звернувшись до латенських та пізньоримських старожитностей Середньої Європи, ми знайдемо практично аналогічні культові споруди на багатьох пам'ятках. Квадратні рови, розташовані рядами або в шахматному порядку та не пов'язані з похованнями досить поширені в Моравії, Словаччині, Угорщині, Малопольщі¹¹. Більшість з них загалом належить до Латену С. Практично ідентичні нашим конструкції є в латенських могильниках Дубник у Словаччині¹² та Кетч у Південній Польщі¹³ — в останньому й на його пшеворській фазі (рис. 15, 1).

Коли ж і де сармати могли познайомитись з цим звичаєм та сприйняти його? На першу частину цього питання відповідає хронологія пам'яток з квадратними ровами — вони належать до другої половини II — першої половини III ст. Але ж на цей час припадає одна з міграцій до Подністров'я носіїв пшеворської культури¹⁴. Серед них могли бути (та, певно, й були) якісні групи пізньокельтського населення (на зразок костобоків липицької культури). Загальноіndo-європейська ідея замкненого ритуального простору, втілена у іранців у круглий рів (рови в Вербках, Мар'їній Році та Брильовці безсумнівно сарматські) лише створювала благодатний ґрунт для такого запозичення. Осідання ж сарматів у межиріччі Дністра та Дунаю сприяло тривалим контактам з північно-західними носіями «ідеї квадратного рову». Доречно буде підкреслити, що для запозичення ідеологічних уявлень необхідно тривале та тісне контактування груп населення. Тому ми не виключаємо, що подібні ритуальні споруди, що будуть безпосередньо передувати за часом сарматським або синхронні їм, ще з'являться на пам'ятках місцевого осілого населення Молдови (адже ґрунтові могильники найчастіше знаходяться випадково).

Нарешті, ще один момент, що проливає світло на деякі питання сарматської історії. Ми маємо на увазі запізнювання появи квадратних та прямоугольних ровів у Подонні (хоча, виходячи з загальних уявлень про поширення сарматської культури зі сходу на захід, логічніше було б чекати на зворотнє). Це запізнювання пояснюється, на нашу думку, тим, що ідея квадратного рову була принесена до Подоння якоюсь частиною сарматів, що перекочували сюди в середині III ст. У сарматів Подоння цей звичай доповнився суто місцевим елементом — у внутрішньому просторі з'явилось поховання (хоча, за даними С. І. Безуглова та О. В. Захарова, іноді він правився в «чистому» вигляді). Нам здається можливим пов'язати цей рух з готськими походами 50-х рр. III ст. У складі готських військ, ймовірно, перебувала й якась сарматська орда з районів Подністров'я — Подунав'я, в обрядові норми населення якої входило спорудження квадратних або прямокутних ровів.

Поховання Ново-Бедразького могильника були здійснені у вузьких прямокутних ямах, перекритих деревом. Поховальний звичай досить стабільний — всі померлі покладені випростано на спині, орієнтовані у північному секторі (північний схід з відхиленнями). Цей звичай є типовим для сарматських пам'яток Північного Причорномор'я, починаючи з II ст. до н. е.¹⁵ та є однією з характерних рис причорноморських сарматів. На східних сарматських землях орієнтація в північному напівколі починає переважати лише з середини II ст.

Датування могильника пізньосарматським часом добре визначає матеріал поховань. Всі знайдені амфори одного типу (С «неапольських» світлоглинняних), які Д. Б. Шелов відносить до II ст. н. е.¹⁶ Червонояловакова миска з поховання 7 датується дещо ширше — кінцем I — першою половиною III ст.¹⁷ Що ж до сіролощеної кераміки, то всі глеки й миски абсолютно ідентичні як за типологічними, так і морфологічними та технологічними ознаками, що приводить до думки про виготовлення їх навіть в одній майстерні. Такий посуд не має вузьких хронологічних меж і є звичайним для пізньосарматських поховань Подністров'я та Попруття II—III ст. Ймовірно, він є продукцією провінційно-римських майстерень Дакії. Цікаво, що на схід від Дністра така кераміка у сарматських похованнях невідома, що окреслює певну різницю в торговельних зв'язках різних сарматських угруповань.

В усіх похованнях знайдено зброю — короткі мечі з кільцевим навершям та довгий меч з руків'ям-ширем. Обидва типи є традиційно сарматськими. Перший з'являється ще в I ст. до н. е., а побутує в I — першій половині II ст. Втім, на заході Сарматії та у пам'ятках альфольських язигів окремі зразки доживають до III ст.¹⁸ Як бачимо, ново-бедразькі мечі з кільцевим навершям підтверджують це спостереження. Довгий меч з руків'ям-ширем типовий саме для пізньосарматського часу¹⁹.

Найвиразніша в хронологічному відношенні фібула з поховання 7. Вона належить до досить варіабельної I серії сильно профільованих застібок причорноморського типу з намистиною на голівці та гачком для тятиви. Вироби цієї серії з'являються у другій половині I ст. як місцеві репліки провінційних (головним чином дакійських) застібок. Наша фібула дуже близька до варіantu 1—3 з тією різницею, що біконічна намистина на ній розташована майже посередині спинки, а не ближче до приймача. Датується цей варіант II — першою половиною III ст.²⁰ Не заперечують цьому датуванню й літі бронзові пряжки. Взагалі двочасні пряжки з'являються у сарматських могильниках лише у II ст. Якоюсь мірою близькою до них є пряжка з поховання 96 могильника Неаполя скіфського, що датується II ст.²¹ На думку А. К. Амброза, подібні вироби пов'язані з культурою причорноморських міст та зникають у III ст.²²

Бронзовий наконечник ременя з поховання 2 не відрізняється від бронзових та срібних з кургана Нагорне-9²³, грунтових могильників Старі Куконешти²⁴ та Холмське²⁵ (нагадаємо, що вони також мають квадратні рови). Такі наконечники входять у моду в другій половині II ст.

З чотирьох намистин, знайдених у похованнях могильника, три — фаянсові з пох. 7 та дві скляні з пох. 2 та 5 — датуються I—III або взагалі першими століттями н. е. Намистина з халщедону з пох. 5 є характерною для II—III ст.²⁶

Зіставляючи всі датуючі матеріали, є можливим обмежити час функціонування могильника поблизу с. Нові Бедражі другою половиною II — першою половиною III ст. Ймовірно, цим часом датуються й інші могильники цього типу (з квадратними ровами) — вельми характерною та типологічно показовою ознакою, яка сама по собі може бути датуючою. Тому ми не можемо погодитися з В. І. Гросу, який датує пам'ятку цього кола — могильник Старі Куконешти - II — кінцем I — початком II ст.²⁷ Не виключено, що виник він у цей час, але культові споруди цієї пам'ятки пізніші і з'явилися в Старих Куконештах не раніше другої половини II ст.

Цей час у Південно-Східній та Центральній Європі характеризується різким загостренням римсько-варварських (римсько-сарматських зокрема) відносин, що вилилися в дві грандіозні Маркоманські війни 167—180 рр. За джерелами відомо, що сармати Дністро-Дунайського басейну були однією з головних військових сил, що протистояли Римові. Варто уважи, що до 180 р. роксолани Північно-Західного Причорномор'я та язиги Альфольду мали зносини через Дакію, тобто ще не були безпосередніми сусідами. Таким чином, виникнення в Тисо-Дунайському межиріччі могильників з квадратними ровами варто відносити до пізнього часу, ніж кінець II ст. та пов'язувати їх з приходом до Альфольду якоїсь групи причорноморських племен. Зазнавши поразки у II Маркоманській війні та в результаті тиску готів з півночі, сармати цього регіону, швидше за все, відкочували в двох напрямках — до своїх родичів за Тису та на Дон, внаслідок чого подібні пам'ятки з квадратними ровами з'являються в цих регіонах. У Подністров'я — Подунав'я згодом приходить нова хвиля сарматського населення, що залишила пам'ятки зовсім іншого типу.

Примітки

¹ Дергачев В. А. Материалы раскопок археологической экспедиции на Среднем Пруте.— Кишинев, 1982.— С. 134; Гудкова А. В., Фокеев М. М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I—IV вв. н. э.— К., 1984.— С. 91; Гросу В. И. Сарматский курган у с. Корпач // СА.— 1979.— № 2.— С. 254; Курчатов С. И. Новые материалы из раскопок сарматского и черняховского могильников у с. Петрешты // Проблемы скифо-сарматской археологии.— Запорожье, 1989.— С. 74.

² Фокеев М. М. Погребальный обряд позднейших сарматских могильников буджакской степи // История и археология Нижнего Поднестровья.— Рени, 1989.— С. 88.

³ Vadai A. H., Szűke B. M. Szarmata temető és gepida sír Endrőd-Szujjókeresztén // Communications archaeologica Hungaricae.— Budapest, 1983.— S. 120.

⁴ Безуглов С., Захаров А. Могильник Журавка и финал позднесарматской культуры в правобережном Подонье // ИРОМК.— 1988.— Вып. 5.— С. 13.

⁵ Там же.— С. 16.

⁶ Там же.

⁷ Там же.— С. 17.

⁸ Гудкова А. В., Фокеев М. М. Указ. соч.— С. 91, 92.

⁹ Безуглов С., Захаров А. Указ. соч.— С. 17.

¹⁰ Дергачев В. А. Указ. соч.— С. 122—124.

¹¹ Gedl Marek. Obiekty rowkowie na cmentarzyskach z okresu latenskiego i wczesnego okresu wpływów rzymskich w południowej Polsce. 11 // Przegląd archeologiczny.— 1985.— T. 32, 33.— S. 157.

¹² Buyna I. Latenzeitliche Gräbenfeld bei Dubnik // SA.— 1989.— T. 37.— № 2.— S. 245—353.

¹³ Gedl Marek.— Op. cit.— S. 157.

¹⁴ Щукін М. Б. О трех путях археологического поиска предков исторических славян. Перспективы третьего пути // АСГЭ.— 1987.— Вып. 28.— С. 105.

¹⁵ Симоненко О. В. Роксолани (пошук археологічних відповідностей) // Археологія.— 1991.— № 4.— С. 22.

¹⁶ Шелов Д. Б. Узкогорльые светлоглиняные амфоры первых веков н. э. Классификация и хронология // КСИА.— 1978.— Вып. 156.— С. 18.

¹⁷ Кропоткин В. В. Римские импортные изделия в Восточной Европе // САИ.— 1979.— Д1-27.— С. 19.

¹⁸ Хазанов А. М. Очерки военного дела сарматов.— М., 1971.— С. 16.

¹⁹ Там же.— С. 93.

- ²⁰ Амброд А. К. Фибулы Юга Европейской части СССР // САИ.— 1966.— Д1-30.— С. 41.
- ²¹ Сымонович Э. А. Население столицы позднескифского царства (по материалам восточного некрополя Неаполя Скифского).— К., 1983.— С. 158.
- ²² Амброд А. К. Проблемы раннесредневековой археологии Восточной Европы // СА.— 1971.— № 2.— С. 100.
- ²³ Гудкова А. В., Фокеев М. М. Указ. соч.— С. 46.
- ²⁴ Дергачев В. А. Указ. соч.— С. 117.
- ²⁵ Гудкова А. В., Фокеев М. М. Указ. соч.— С. 16.
- ²⁶ Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ.— 1975.— Г1-12.— С. 34, 35; 1978.— С. 65; 1982.— С. 11.
- ²⁷ Гросу Б. И. Хронология и периодизация сарматской культуры Днестро-Прутского междуречья.— Кишинев, 1990.— С. 71.

С. И. Курчатов, А. В. Симоненко, А. Ю. Чирков

САРМАТСКИЙ ВОИНСКИЙ МОГИЛЬНИК НА СРЕДНЕМ ПРУТЕ

В 1988 г. у с. Новые Бедражи в Молдове был исследован позднесарматский грунтовый могильник, состоявший из шести квадратных рвов и связанных с ними семи воинских захоронений. Рвы были расположены двумя рядами, ориентированы углами по сторонам света, средние размеры сооружений 12×12 м. Погребения располагались у юго-западных углов сооружений. Впервые на памятниках этого типа зафиксирована устойчивая связь погребений со рвами.

Датирующий материал (мечи с кольцевым навершием, сильно профилированная фибула причерноморского типа, пряжки позднесарматских типов, краснолаковая керамика) позволяет отнести могильник ко второй половине II — первой половине III в.

Могильник у с. Новые Бедражи входит в круг специфичных для Северо-Западного Причерноморья сарматских памятников, где на грунтовых могильниках появляется инновация — расположенные рядами квадратные рвы, не содержащие погребения во внутреннем пространстве. Изучение генезиса этого обряда позволяет считать его результатом контактов сарматов Северо-Западного Причерноморья с кельто-германским миром во второй половине II в. Эти контакты могли осуществляться во время миграций готов на юго-восток.

Появление подобного обряда у сарматов Альфельда и Нижнего Подонья в середине III в. должно связываться с расселением сарматов Северо-Западного Причерноморья на запад и восток после образования готского объединения.

S. Kurchatov, A. Simonenko, A. Chirkov

THE SARMATIAN WARRIOR'S CEMETERY AT MIDDLE PRUTH BASIN.

In 1988 near Novye Bedradgy village (Moldova Republic) the Late-Sarmatian cemetery consisting of the six square-shaped ditches and the seven tombs of warriors connected with them was uncovered. The ditches were disposed in two lines, orientated to the cardinal points by their corners, the mean dimensions of the constructions are 12×12 metres. The graves were disposed near the Sought-West corners of the ditches. The stable connection between the graves and ditches on the memorials of such type is fixed at the first time.

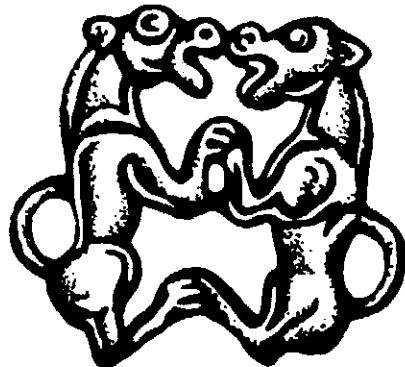
The dating material (the swords with ring-shaped pommel, stronglyprofiled fibula of Black Sea-type, buckles of the Late-Sarmatian types, red-coated pottery) permits to date the cemetery to the second half of 2nd-first half of 3rd cent. A. D.

The cemetery near Novye Bedradgy could be encluded to the range of the specific for the North-West Pontic Area Sarmatian memorials where the innovation — the square-shaped ditches disposing in lines and having no graves inside — appears. The study of the genesis of this custom permits to recognize it as a result of the contacts between the Sarmatae of North-West Pontic Area and the Celtic-German world in the second half of 2nd cent. A. D. These contacts may be realized during the Gothic migrations to Sought-East.

The appearance of such custom among the Sarmatae of Alföld and Lower Don Basin in the middle 3rd cent. A. D. ought to be connected with the settling of the Sarmatae of North-West Pontic Area to West and East after formation of the Gothic union.

Одержано 29.04.93.

ДИСКУСІЇ

ЗАМЕТКИ О ДРЕВНИХ КІЕВСКИХ ГРАФФІТИ

В. Орел, А. Кулик

В статье предлагается новая трактовка некоторых древних надписей Софии Киевской, ставится цель сплошного прочтения граффити.

С конца 1950-х гг. С. А. Высоцкий осуществляет публикацию граффити из Софии Киевской и других древних сооружений Киева. Значение работ С. А. Высоцкого для истории и филологии исключительно велико: в сущности, им введен в научный оборот фундаментальный свод славянских и неславянских надписей, выполнявшихся на стенах собора на всем протяжении его истории. Именно высокое качество публикаций С. А. Высоцкого и обеспечило основу, необходимую для дальнейшего, углубленного исследования славянских надписей Софии с историко-лингвистической точки зрения. Авторы настоящих заметок ставят перед собой цель сплошного прочтения киевского корпуса как совокупности языковых памятников. Есть причины надеяться на то, что такое прочтение — с учетом современных достижений славянского исторического языкознания — позволит в ряде случаев по-новому взглянуть на ряд не вполне ясных мест в граффити. Настоящие заметки — первый шаг в этом направлении.

В работе мы сохраняем нумерацию текстов, принятую публикатором. Транслитерация текстов дается курсивом, однако внесенные нами изменения и исправления принятых чтений набраны прямым шрифтом. Знаки и последовательности знаков, вызывающие сомнения, заключены в «уголки» Г Г. Если же знак или знаки отсутствуют в тексте и лишь реконструируются нами, они приводятся в квадратных скобках []. Так же мы выписываем и знаки под титлом. Авторские буквы, внесенные по ошибке, заключаются в фигурные скобки { }. Наличие знака, не поддающегося прочтению, или места, где мог бы находиться знак, сигнализируется дефисом. В кириллической транслитерации йотированные е и а передаются через є и я.

Надпись № 1

Транслитерация текста¹

- 1: г[оспод]и г[о]-----поθ[...]
2: ... з[г]латои г--г[м] ~[с] ф[и] д[и]с[...]

Комментарий

Предлагаемое С. А. Высоцким чтение² внутренне непротиворечиво. Однако ознакомление с фотографией и прорисью заставляет нас «ухудшить» это чтение за счет нескольких необходимых поправок. Надпись (или несколько надписей, а может быть, и их фрагменты) явно состоит из двух строк, причем верхняя, возможно, пересекается с титлом и еще одним надписным знаком нижней.

Верхняя строка сильно фрагментирована, однако в ней можно выделить несколько хорошо читающихся знаков, которые как будто связаны по содержанию с фотографией и прорисью заставляет нас «ухудшить» это чтение за счет нескольких необходимых поправок. Надпись (или несколько надписей, а может быть, и их фрагменты) явно состоит из двух строк, причем верхняя, возможно, пересекается с титлом и еще одним надписным знаком нижней.

нию с концом нижней строки. Та часть первой строки, которую С. А. Высоцкий понимает как *лое* или *тое* и присоединяет к предшествующему числительному, чтобы получить невероятную с лингвистической точки зрения форму *пятисотое «пятисотое» (?!), на самом деле, представляет собой стык двух словоформ.

Вторая строка читается значительно лучше, но в ней нет и следа слов *въ л/ѣ/то*, якобы предшествующих числительному. На самом деле, как видно из нижеследующей транслитерации, перед нами, скорее всего, слово *златои*. Его последнюю букву публикатор ошибочно принял за число *и* «50», что привело его к печальной необходимости читать *и* как 6550 с небывалой перестановкой десятков с последнего места на первое — перед тысячами. Между тем, числительное состоит из *s* как обозначения тысяч, *ф* как знака для сотен и еще из одного надписного знака как числа десятков. Этот знак, в первом приближении, ясно читается как *л* «30», однако небольшой след над левым наклонным элементом заставляет предполагать здесь следы *м* «40». Иными словами, надлежит читать *зфм* «6540» (или, менее вероятно, *зфл* «6530»), то есть в любом случае не 1042 г., как думал С. А. Высоцкий, а 1032 г. Чрезвычайно важно сходство начертания *s* с почти завершенной нижней окружностью в надписях № 1 и 2 (см. ниже), позволяющее считать, что обе надписи принадлежат одной и той же руке.

Очевидно, такое прочтение данной записи не может не повлиять на датировку закладки и строительства Киевской Софии. Вопреки первоначальному предположению, на которое опирался С. А. Высоцкий в публикации 1966 г., и в соответствии с его более поздними взглядами³, единственно приемлемой оказывается дата I Новгородской летописи, то есть 1017 г.⁴.

Та же дата, 6540 г., повторяется также в надписи № 2. По всей видимости, фрагменты, с которыми мы имеем дело, представляют собой остатки памятной надписи о событиях, содержание которых установить по сохранившемуся тексту невозможно.

Надпись № 2

Транслитерация текста⁵

1: ...] ꙗ-ꙗ-ꙗ о αὐλος κ-ϙ---ϙ - [...
2: ȝ~ȝ ȝ--ϙ

Комментарий

Первая строка частично опубликована только в издании 1976 г. Буквы, предшествующие *о αὐλος* очевидно, должны быть частью имени того святого, на фресковом изображении которого выполнена греческая надпись. Относительно самого имени возможны различные догадки. Далее, судя по сохранившимся буквам, следует не сокращенное *κε*, а полная формула: *κιριε ελεηοον*.

В обеих публикациях надписи С. А. Высоцкого проблематичной остается интерпретация знаков под титлами, начиная с *и*. Версия 1966 г.⁶, предполагающая дублирование десятков, конечно, совершенно неприемлема, однако и вариант 1976 г.⁷, усматривающий в *и* индикт, относящийся к предшествующей дате, не вызывает особого доверия. В любом случае, подобная датировка изображения святого была бы абсурдна.

Поскольку начертание «дальбы» в *и* не позволяет счесть ее буквой славянского алфавита, нам представляется разумным полностью отделить дату *зфм* (имеющую все необходимые признаки кириллического происхождения) от соседствующей с ней греческой надписи. По нашему мнению, три знака *зфм* нельзя рассматривать в отрыве от надписи № 1, расположенной на 20 см ниже. Это та же дата, относящаяся к памятному событию, описанному в надписи № 1. С другой стороны, весь оставшийся текст надписи № 2 представляет собой единое целое и его вторая строка начинается с *и*.

Надпись №3

Транслитерация текста⁸

- 1: въ ~ 59^с
- 2: мар въ 2
- 3: розъгрѣмѣ
- 4: въ 9 4 энѣ
- 5: бѣ же въм
- 6: стѣо мѣка
- 7: еутропица

Комментарий

Толкование,⁹ сопровождавшее первую публикацию¹⁰, было явно неприемлемо в самом существенном вопросе о значении строки 3. Первоначально С. А. Высоцкий переводил его как «какой-то разгром, разорение». Позже им было предложено другое, значительно более правдоподобное чтение как этого слова, так и текста в целом: «В лето 6560 марта в 3-е разгревалось в 9 час дне, было же то на святого мученика Евтропия»¹¹. В следующей книге С. А. Высоцкий (вполне справедливо) говорит о «громе, видимо, молнии, ударившей в купол Софийского собора, что было воспринято писавшим как «знамение», т. е. предзнаменование какой-то беды»¹².

В данном граффито заслуживают внимания некоторые чисто языковые особенности. Прежде всего, небезынтересны аббревиатуры, среди которых укажем на загадочный надписной треугольник — предположительно, на месте *a* в словоформе *часа.

Особый интерес представляет глагольная форма в третьей строке. Если считать перевод С. А. Высоцкого «разгревалось» одновременно и реконструкцией, то, конечно, реконструкция эта весьма приблизительна. Фактически перед нами форма I-причастия мужского или среднего рода *розъгремель или *розъгремело без глагола-связки. Возможно, при написании этого слова сначала была сделана попытка изобразить лигатуру ел с подписным л, после чего (для ясности?) было добавлено еще более обычное надписное л. Возможно, однако и другое объяснение. Конечное *e* «на ножках» находит себе параллель в надписи № 7, где встречается весьма сходное *o* «на ножках». Какова функция ножек, декоративны ли они или несут какую-то орфографическую функцию, неясно.

В этой форме не могут не удивлять некоторые неожиданные черты: передача тематического -ѣ- как -е- и туристически выписанный -ѣ- после приставки роз- (с восточнославянским развитием начального *orT-). Самое замечательное в этой форме — это ее аномальная огласовка -ѣ-. С историкофонетической точки зрения ожидалось бы только написание *роз(ъ)грѣмѣль (ср. др.-рус. грѣмѣти, грѣмѣти¹³, а также русское греметь, украинское грѣміти, белорусское грѣмѣць). Аномальная форма в нашей надписи может иметь одно из двух объяснений: данная форма — вместе с диалектным северорусским (олонецким, архангельским) грометь¹⁴ — образует редкую разновидность данной основы или отражает северное происхождение автора надписи; данная форма имеет орфографический характер и отражает систему письма с неразличением ѿ и ѿ в пользу первого, то есть с передачей ѿ как є. Такая система хорошо известна в раннем (XI—XII вв.) языке берестяных грамот¹⁵. Заметим, что оба объяснения так или иначе затрагивают северные русские диалекты и могут, таким образом, быть указанием на северное происхождение автора.

Почему автор граффити решил зафиксировать мартовскую грозу? К сожалению, предположение С. А. Высоцкого о том, что молния ударила в купол Софийского собора, нельзя ни подтвердить, ни опровергнуть. Можно было бы высказать догадку, что гроза, разразившаяся на Федоровой неделе была воспринята как дурное предзнаменование. Не исключено, что другое граффито Софийского собора (см. надпись № 8) подтверждает это предположение.

Надпись № 4

Транслитерация текста¹⁶

Комментарий

Как хорошо видно по фотографии и прориси, знаки для редуцированных представления в двух вариантах: один знак имеет левое горизонтальное ответвление без отсечки, другой пишется с таким же горизонтальным ответвлением влево, но с четко видной вертикальной отсечкой. Можно было бы ожидать, что эти знаки будут распределены в зависимости от историко-фонетического значения соответствующих редуцированных. Например, «естественным» казался бы выбор знака с отсечкой для заднего гласного, а знака без таковой — для переднего. Дело, однако, обстоит иначе, никакой связи между формой еровых знаков и их фонетической функцией в надписи нет, что дополнительно подчеркивается сходными вариациями в написании *ы*. Исходя из этого, мы транскрибируем все еровые знаки как *ъ* и считаем, что перед нами памятник графической системы, не различающей на письме [ъ] и [ъ], подобно тому, как это, кажется, наблюдается в надписи № 3. Заметим, что оба граффити (№ 3 и 4) расположены в соборе на соседних столбах центрального нефа. Как мы уже указывали выше, та же черта в графике характерна для одной из древненовгородских систем XI—XII вв. Особый интерес представляет конец второй строки, где *ъ* написан поверх первоначального (и хорошо читаемого) *е* — как результат орфографической правки.

Начало и конец надписи остаются неясными. Стока 1, быть может, продолжалась после хорошо читаемого *въ*. В то же время, начиная с середины строки 7, текст малопонятен. Не исключено, что он содержит указание на день (2-е апреля, однако это может быть и предлог *въ* с непрописанным ером) и на год, начинающийся с перевернутого знака *с*, однако следующие за датой фрагменты интерпретации не поддаются. К сожалению, неприемлемо в данном случае и толкование С. А. Высоцкого. Стока 8, целиком или частично, заставляет — ввиду нелепой для древнерусского текста сочетаемости букв — подозревать в ней какую-то разновидность тайнописи.

Значительная часть текста верно истолкована С. А. Высоцким¹⁷. Нам представляется необходимым сделать лишь две существенные поправки. Прежде всего, в начале строки 4 мы читаем предлог *отъ*, тем самым, понимая фразу в целом следующим образом: *рака положена бысть отъ анъдрея*. Такое предложение, ввиду синтаксиса *отъ + genetivus* может заменять беспредложный родительный, как, например, *тъ отъ кнѧзъ съборищу бѧше* «Это было собрание князей»¹⁸. Другая возможность — та же конструкция в значении орудийности, ср. *оубиень ѿ с[вА]тополка*¹⁹, то есть «убит Святополком».

Вторая поправка касается строки 6. С. А. Высоцкий читает это место так: *а дъмитръ фль отрочъка его*. При этом он конструирует несуществующее древнерусское слово *отрочъка*, которое «равнозначно или близко словам «отрок» — мальчик, служитель, младший член княжеской дружины, или «отрочник» — наследник»²⁰. Однако сомнительно (прежде всего исходя из словаобразования), чтобы подобное слово могло существовать в древнерусском языке. Кроме того, то, что прочитано С. А. Высоцким как *г* и *о* (в слове *его*), на самом деле однозначно читается только как *т* и *у*, как это хорошо видно на фотографии. Поэтому от интерпретации, принятой публикатором, приходится отказаться.

Взамен мы предлагаем иное членение на слова и иное понимание этого

фрагмента: *а отъимитръ фль отрочъ каету*. Здесь речь идет о написании *покаяния*, которое обозначается словом *каета*, *каята*, известном в русской письменности более позднего времени как отлагольное образование от *кайти*. Интереснее и сложнее проблема значения и функции словоформы *отрочъ*, в идеальном историко-фонетическом воплощении — *отрочъ*. Это очевидное притяжательное прилагательное, образованное от *отрокъ*, в именительном падеже единственного числа или родительном падеже множественного числа. Из этих двух грамматических форм в нашем случае явно подходит только первая. Соответственно, возможна такая трактовка предложения в целом: «А «отрочный» (= относящийся к слугам, принадлежащий к числу слуг) Дмитрий писал покаяние».

Итоговый перевод надписи: «В..., в великий четверг положена была рака Андрея (или Андреем). [Он] русский князь благой. А писал покаяние Дмитрий из (числа) слуг. Месяца апреля 2-е (?)...»

Надпись № 5

Транслитерация текста

Транслитерация, за единственным исключением, такая же, какую предлагает С. А. Высоцкий²¹.

Комментарий

Единственная трудность, оставленная без внимания публикатором,— это глагольная форма. Как можно понять, С. А. Высоцкий, транскрибируя *e*, предшествующее *сътвориша*, никак не объясняет его функцию.

Очевидно, что грамматически *e* не может входить ни в состав глагольной формы, ни в состав предшествующей даты, записанной как *д* «4». Но что тогда это *e* делает в тексте? При внимательном изучении фотографии становится ясно, что данный знак — это вовсе не *e*, а «уголок». Похожий «уголок», ориентированный несколько иначе и не учтенный публикатором, находится также слева от даты. Мы предполагаем, что «уголки» выступают здесь вместе с титлом как ограничители буквенной последовательности (или одной буквы) в функции числа.

Надпись № 7

Транслитерация текста

См. Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской. XI—XIV вв... — С. 37, 38.

Комментарий

Данная надпись представляет большой интерес с лингвистич-

ской точки зрения, поскольку в ней отражается важная черта древненовгородской орографии, предусматривающей в некоторых вариантах смешение *o* и *ъ*, точнее — замену *ъ* на *o*²². Действительно, в тексте граффито говорится:... *поставлено быс[ъ] ал[а]д[ы]ка*. В словоформе *поставлено* ожидался бы конечный *-ъ*. Свидетельствует ли этот случай о северном влиянии или северном происхождении автора надписи? Скорее всего, нет. Если бы автор граффито был новгородцем, он, вероятно, следовал бы новгородской грамматической норме, требовавшей от него использования именительного падежа

Транслитерация текста²³

- 1: въ 5фѣ м'ца~
- 2: м'ца фѣвра[р]А]
- 3: ѣ хъл[ѣ]н
- 4: ѧ црѧ наш[е]
- 5: 2го въ въск
- 6: скрѣсен[и]е...
- 7: с[...]+с[...]
- 8: Гк[...]...
- 9: Февда[ра]

мужского рода на *-e*. Более вероятно, что граффито, наряду с некоторыми другими, доносит до нас ту орографическую систему, которая могла быть принята в Киеве, но не сохранилась, поскольку мы не располагаем архивом киевских бытовых текстов, соизмеримым с новгородским. В любом случае, на данном этапе важно учесть все подобные орографические эффекты в киевских граффити.

Надпись № 8

Комментарий

Мнение, согласно которому данное граффито сообщает о смерти Ярослава Мудрого²⁴ представляется вполне обос-

нованным. Однако в понимание надписи можно внести некоторые существенные дополнения.

С точки зрения графики обращает на себя внимание некоторая небрежность в исполнении граффито, что выражается в двух диграфиях (!) в строках 1—2 (повторение аббревиатуры *мца*) и 5—6. Интересно и неэтическое написание «юса большого» в слове *А сълѣн[и]е*. Это слово представляется также проблематичным в том, что касается знака, следующего за *и*. Наша реконструкция *ѣ* весьма условна. Хотя читать на этом месте *е* вслед за С. А. Высоцким невозможно, мы не исключали бы и глаголического треугольника со слегка вытянутой верхушкой. Наконец, укажем на неэтический «ять» в названии месяца во второй строке.

То обстоятельство, что чтение С. А. Высоцкого может быть теперь дополнено в строках 6—7 словами *въ въскрѣсен[и]е*, позволяет нам во всей полноте сопоставить данное граффито с информацией летописи, которая сообщает нам, что «Ярославу же приспе конец житъя и предать душо свою месяца февраля в 20 в субботу I недели поста»²⁵. Расхождение между летописцем и автором граффито в днях недели означает одно: Ярослав «предать душо свою» в ночь с субботы на воскресенье.

Возможно, не случайно то, что граффито было выполнено на той же фреске, что и сделанная двумя годами раньше запись о грозе (см.: надпись № 3). Не исключено, что фиксация известия о мартовской грозе на фреске с изображением св. Пантелеимона была обусловлена тем особым значением, которое придали этому редкому для ранней весны явлению современники. Так как и гроза, и смерть Ярослава пришли на Федорову неделю, можно думать, что мартовский гром 6560 г. был воспринят как предзнаменование страшных событий в ту же неделю, но в последующие годы.

Надпись № 9*

Транслитерация текста²⁶

- 1: *Э лета кънахиль святославъ*
- 2: *мѣл маргта въ[ъ] ѡдѣнь роуга въ[ъда]на*
- 3: *...]-а8 св----тър[...*
- 4: *...]-еница---р--[...*
- 5: *неделѣ въ пгом[инание]*
- 6: *...]-шьстие свато[...*
- 7: *...]-слага вѣ а[мины]*

Комментарий

Как установил С. А. Высоцкий²⁷, запись относится к князю Святославу, правившему Киевом в 1073—1076 гг., то есть почти 4 года (см. первую строку). Надпись сообщает о том, что 1 марта в Софию была уплачена руга, то есть деньги на помин души князя. Святослав был внесен в поминание, о чем свидетельствует строка 5. Несмотря на указание публикатора о том, что начала строк 3—7 отсутствуют ввиду повреждений штукатурки, мы допускаем в качестве одной из возможностей мысль о том, что запись делалась уже после этого повреждения и, следовательно, хотя бы частично сохранила композиционную и текстологическую цельность (ср. возможность сплошного чтения строк 6—7).

Прежде всего отметим исключительно интересную лигатуру, принятую С. А. Высоцким²⁸ за «омегу» с надписным *m*. На самом деле, перед нами — соединение трех (!) букв: *m*, *a* и *v*. В фонетическом и лексическом отношении яркими особенностями надписи являются *a* из *A* в имени Святослава (дважды!), неразличение *e* и *ѣ*, смешение *ь* и *ѣ* (в пользу *ѣ*) в строках 1 и 5 и неожиданная форма числительного *ѣдѣнь* «один» в строке 2, которое отражает славянское **edъnъ*, неизвестное восточнославянским языкам, но зато доми-

нирующее во всей западнославянской языковой области, а также характерное для южнославянских языков (кроме болгарского и старославянского!). Такие черты, как депалatalизация *a** на месте *A* и лексема **edъпъ* возможны одновременно только в чешско- словацких диалектах западнославянского, что может характеризовать происхождение автора гравюры.

Как справедливо указал С. А. Высоцкий²⁹, «поскольку счет лет княжения Святослава в рассматриваемом гравюре произведен по мартовскому стилю, «руга» была внесена в Софию в самом начале мартовского нового года — в марте месяце». Иначе говоря, время внесения руги в собор должно было непосредственно предшествовать дню сорока севастийских мучеников (9 марта). Мы считаем, что это обстоятельство отражено в данном гравюре, поскольку в строках 3—4, судя по всему, упоминаются эти святые. Действительно, указанные строки могут быть дополнены следующим образом:

3: ...]-*ав* с8----тьр[...] | ... свти чътъре десАте
4: ...]ениц---р--[...] МЖЧЕНИЦИ ...

Если такая реконструкция окажется приемлемой, стоит обратить внимание на еще одну характерную черту, указывающую на западнославянское происхождение автора гравюры: по всей видимости, во втором слоге слова *чътъре* он пишет ясно видный на фотографии «ерь». Подобная форма известна нам только в старо-чешском *ctřdcař* «сорок», возможно, продолжающем в первом своем компоненте нечто вроде *сътъг-*³⁰, иначе о вокализме 2-го слога вследствие вторичной редукции³¹.

Надпись № 11

Транслитерация текста³¹

1:		M
2:		
3:	кē	мца маіа[...]
4:		гес ⁷ [ть] утопль [к]ън[азъ]...
5:		[х] х к м х г ⁷ ф з

Комментарий

По сравнению с первой публикацией, мы вынуждены внести ряд поправок, основанных на фотографии и прориси. Прежде всего, отметим одиночную, больших размеров букву *m*, образующую первую строку подобно тому, как в отдельную строку выделяется *σ* в надписи № 10³² и *c* в надписи № 14³³. Возможно, в обоих случаях мы имеем дело с инициалом пишущего. В строке 3 невозможно чтение С. А. Высоцкого *утопль*, поскольку на месте предполагаемого им «ятя» совершенно ясно читается *ъ*. За этой буквой следует знак, от которого на фотографии и прориси осталась только четко выраженная вертикальная черта. Однако на фотографии, на некотором расстоянии от этой черты вправо, можно заметить слабо выраженные следы вогнутого штриха в форме С. Не исключено поэтому, что перед нами характерное для этой эпохи *k* с разрывом между левой и правой частями. За предполагаемым нами *k* следуют отчетливо читаемые *ъ* и *н*. Читаемое С. А. Высоцким сочетание *кз* в пятой строке на самом деле распадается на две части — букву *з* под титлом, относящуюся к четвертой строке, и буквосочетание *кe*, идентичное такой же группе знаков на левом поле третьей строки.

Установить, прав ли С.А. Высоцкий, видящий в надписи отражение гибели князя Ростислава Всеолодовича на Ступне в мае 1093 г., к сожалению, невозможно. Гравюра сообщает нам лишь, что в мае неизвестного года и числа утонул некий князь. При этом, разумеется, *кe* на полях третьей строки и в конце строки 5 есть не дата, а сокращение греч. *κυριε* (см. надпись № 2). Содержание четвертой строки остается для нас не окончательно ясным; возможно, перед нами последовательность греческих аббревиатур. Например, *χκ* и *ιθ* могут быть интерпретированы как *Χριστος* *Κυριος* и *Ιησους* *Χριστος*.

Надпись № 12

Транслитерация текста³⁴

1: **жизно**

2: **боуд[ъ]**

Комментарий

Личное имя **Жизнобоудъ** характерной структуры в восточнославянской области отмечено еще один раз — в древненовгородской бе-

рестяной грамоте № 607; **жизнобоуде пого-**
ублене оу сычевицъ «Жизнобуд погублен у Сычевиц»³⁵. Следует подчеркнуть, что грамота относится ко второй четверти XII в., то есть к тому же хронологическому пласту, что и наше граффито³⁶. Если ставить вопрос об идентичности новгородского и киевского Жизнобудов (что особенно вероятно ввиду редкости имени), немаловажно и то, что это не единственный случай, когда допустимо предполагать такого рода новгородско-киевские контакты. Примером могут служить софийские надписи № 18 и 19 (XII в.), в которых упоминается носитель другого редкого имени Ставр Городятинич³⁷, и новгородская грамота № 613, адресованная Ставру³⁸. Эти тексты сравниваются с известным фрагментом из «Поучения» Владимира Мономаха, где действует Ставко Гордятич³⁹.

Надпись № 22

Транслитерация текста⁴⁰

Комментарий

Надпись не вызывает никаких за-
труднений при интерпретации за
исключением одной буквы —
третьего знака первой строки, ко-
торый — вопреки итоговому чтению публикатора — бесспорно определяется как *и*. Попытка выделить в граффито имя *Воинег* тем самым не подтверждается материалом, а также внешними данными.

Таким образом, надпись гласит: «Писал Воннег Журягович из Полоцка»⁴¹. Графически, форма *Воннег* с диттографическим *-нн-* как нельзя лучше соответствует древненовгородскому мужскому имени *Вънегъ*, *Вонегъ*, *Вонѣгъ* (грамоты № 240, 318, 348, 613, 710). На явно северное или северо-западное происхождение автора граффито указывает, конечно же, и присущее ему цо-
канье. Как известно, это явление характерно и для смоленско-полоцких го-
воров древнерусского языка⁴². К слову, форма *полоцанинъ*, которой он поль-
зуется, с точностью до орфографической системы соответствует новгородско-
му *полоцанино* в грамоте № 502⁴³. Поразительно что новгородец Вонег нача-
ла XII в. выступает в качестве автора грамоты № 613, адресованной Ставру, упоминающемуся ранее.

Примечания

¹ Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской. XI—XIV вв.— К., 1966.— Вип. 1.— Табл. I, I; II, I.

² Там же.— С. 15, 16.

³ Высоцкий С. А. Киевские граффити XI—XIV вв.— К., 1985.— С. 124, 125.

⁴ Каргер М. К. Древний Киев.— М.-Л., 1961.— Т. 2.— С. 98—102.

⁵ Высоцкий С. А. Древнерусские надписи...— Табл. I, 2; II, 2; Высоцкий С. А. Средневе-
ковые надписи Софии Киевской. По материалам граффити XI—XIV вв.— К., 1976.— С. 198.

⁶ Высоцкий С. А. Древнерусские надписи...— С. 16.

⁷ Высоцкий С. А. Средневековые надписи...— С. 198—201.

⁸ Высоцкий С. А. Древнерусские надписи...— Табл. III, 1; IV, 1.

⁹ Там же.— С. 17, 18.

¹⁰ Высоцкий С. А. Средневековые надписи...— С. 210.

¹¹ Высоцкий С. А. Киевские граффити...— С. 115.

¹² См.: Словарь древнерусского языка XI—XIV вв./ Под ред. Р. И. Авансова.— М., 1989.— Т. 2.— С. 387.

- ¹³ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка.— СПб., 1893—1912.— I.— Стлб. 587, 602; III.— Стлб. 80.
- ¹⁴ Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф. П. Филина.— М.—Л., 1965.— С. 149.
- ¹⁵ Янин В. Л., Зализняк А. А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1977—1983 гг.).— М., 1986.— С. 109.
- ¹⁶ Высоцкий С. А. Древнерусские надписи...— Табл. V, VI.
- ¹⁷ Там же.— С. 18—24.
- ¹⁸ Срезневский И. И. Указ. соч.— II.— Стлб. 771.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ Высоцкий С. А. Древнерусские надписи...— С. 20.
- ²¹ Там же.— С. 24, 34; Табл. VII, 1; VIII, 1.
- ²² Янин В. Л., Зализняк А. А. Указ. соч.— С. 101.
- ²³ Высоцкий С. А. Древнерусские надписи...— Табл. IX, 1; X, 1.
- ²⁴ Рыбаков Б. А. Запись о смерти Ярослава Мудрого // СА.— 1959.— № 4.
- ²⁵ ПСРЛ.— М., 1963.— Т. 2.— Стлб. 149, 150.
- ²⁶ Высоцкий С. А. Древнерусские надписи...— Табл. XI, XII.
- ²⁷ Там же.— С. 41—45.
- ²⁸ Там же.— С. 42.
- ²⁹ Там же.— С. 45.
- ³⁰ Этимологический словарь славянских языков / Под ред. О. Н. Трубачева.— М., 1974.— IV.— С. 97.
- ³¹ Высоцкий С. А. Древнерусские надписи...— Табл. XV, 1; XVI, 1.
- ³² Там же.— Табл. XIII, XIV.
- ³³ Там же.— Табл. XIX, 1; XX, 1.
- ³⁴ Там же.— Табл. XIX, 2; XX, 2.
- ³⁵ Янин В. Л., Зализняк А. А. Указ. соч.— С. 71.
- ³⁶ Высоцкий С. А. Древнерусские надписи...— С. 55.
- ³⁷ Там же.— С. 56—58.
- ³⁸ Янин В. Л., Зализняк А. А. Указ. соч.— С. 76.
- ³⁹ Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи.— М., 1963.— С. 125—130.
- ⁴⁰ Высоцкий С. А. Древнерусские надписи...— Табл. XXV, 1; XXVI, 1.
- ⁴¹ Там же.— С. 59.
- ⁴² Борковский В. И., Кузнецов П. С. Историческая грамматика русского языка.— М., 1963.— С. 85.
- ⁴³ Янин В. Л., Зализняк А. А. Указ. соч.— С. 211.

B. Orel, O. Kulik

НОТАТКИ ПРО СТАРОДАВНІ КИЇВСЬКІ ГРАФІТИ

У статті автори ставлять за мету суцільне прочитання слов'янських написів Софії Київської, пропонують нове трактування деяких з них з урахуванням сучасних досягнень слов'янського історичного мовознавства.

V. Orel, O. Kulik

NOTES ABOUT ANCIENT GRAPHITES FROM KIEV

The authors have set themselves as an object to read Slavonic inscriptions in the Kiev St. Sophia Cathedral. They suggest new interpretation of some inscriptions taking into account up-to-date gains of Slavonic historical linguistics.

Одержано 10.10.94

АРХЕОЛОГІЯ ЗА РУБЕЖЕМ

ЗОЛОТИЙ ТЕЛЕЦЬ —
НЕ МІФ

О. М. Мальований

У статті викладається відкриття американськими археологами 1990 р. статуэтки «золотого тельця» на околиці м. Аскалона (Палестина). Подібна знахідка зроблена вперше у цьому регіоні. Коротко наведена оповідь з біблейської книги «Вихід» про виготовлення тельця жерцем Аароном для встановлення тотожності із знайденим археологами. Викладені гіпотези вітчизняних та іноземних вчених, що з'ясовують значення цього ідола. Перевагу віддано тометним уявленням людей того часу. Знахідка біля Аскалону на думку автора с переконливим аргументом проти апологетичної легенди про споконвічний монотеїзм єврейської релігії.

У книзі «Біблейські горби», що вийшла 1961 р., німецький вчений Е. Церен писав, що внаслідок нескінченних війн у стародавні часи на території Палестини «не можна знайти скарбів в землі Ханаана, ніяких пам'яток, ніяких архівів, ніяких золотих тельців...»¹. Але археологія, яка іноді дарує несподіванки, заперечила цю безнадійну заяву.

26 червня 1990 р. за дорученням Гарвардського семітського музею археологи, які провадять розкопки ханаанських руїн на околицях стародавнього портового міста Аскалона, що лежить на східному узбережжі Середземного моря (за 48 км від Тель-Авіва), знайшли майже непошкоджену статуэтку «золотого» (точніше — срібного) бичка. Подібну знахідку в цьому регіоні зроблено вперше. За словами керівника експедиції, професора археології Гарвардського університету Лоуренса Е. Стейджера, ця знахідка була цілковитою несподіванкою для членів експедиції. Очищаючи поверхню фортечного валу, що дугою оточував стародавнє місто, вони натрапили на руїни міста, що прилягало з зовнішнього боку до північної стіни, і брами стародавнього храму, на думку професора, зруйнованого під час захоплення Аскалона єгиптянами близько 1550 р. до н. е., принаймні після вигнання гіксосів з Єгипта (близько 1570 р. до н. е.). Від храму зберігся лише фундамент. Знайдена тут кераміка датується останньою фазою середини бронзи (1600—1500 рр. до н.е.).

І тут, серед уламків каміння, біля глиняного ковчега циліндричної форми, з опуклим дахом і отвором, перекритим колись дверцями (видно заглиблення від дверних петель), лежав на боку металевий бичок. Його розміри: висота 10,8, довжина 11,4 см, вага — 450 г. Фігурка відлита і зібрана з окремих частин: тулуб з бронзи, при виготовленні покритої товстим шаром чистого срібла (залишки покриття збереглися у заглибленнях); кінцівки (права передня нога відламана), голова і геніталії срібні; роги (зберігся один), очі та хвіст — з міді (загартованої). Помітна корозія: бронзова поверхня місцями вкрита темно-зеленим нальотом, срібло потемніло. Тулуб всередині заповнено важким металом, певно свинцем. Спостерігаються деякі недоречності: зображені теля, але з дуже розвиненими рогами. Майстер занадто збільшив висоту копит, очевидно для того, щоб тельця краще було видно на п'єдесталі,

©О. М. МАЛЬОВАНИЙ, 1995.

що, на жаль, не зберігся. Аналіз бронзи показав, що в її складі 2—5% олова.

З опису знахідки можна дійти висновку, що жерці виставляли тельця із священного ковчега для поклоніння та культових дій. Після завершення аналізів і досліджень ін сіти цю рідкісну знахідку було передано до Ізраїльського музею в Єрусалимі².

Знахідка Л. Е. Стейджера заперечує думку, нібито розповідь про «золотого тельця», що міститься в біблейській книзі «Вихід», є легенда або міф. Там ми читаємо, що наприкінці третього місяця після втечі з Єгипту єреї зупинилися табором біля гори Сінай³. Вождь ізраїльтян 80-річний Мойсей (евр. *mosheh*) із коліна племені Левія зустрівся на горі з богом Яхве⁴, який повідомив йому, що бажає укласти угоду ("заповіт" евр. *bərīt* «союз») з ізраїльським народом. Мойсей одержав від бога закони і літургічні розпорядження, якими від цього дня мали керуватися єреї у повсякденному житті.

Потім вождь народу, вирушивши на Сінай, перебував там 40 діб і отримав від бога дві кам'яні скрижалі, на яких було написано 10 заповідей. Протягом цього часу в ізраїльському стані панувала розгубленість. Вождь зник, віра в Яхве ще не стала загальною. Тому народ повернувся до своїх старих релігійних уявлень. Люди зажадали від брата Мойсея Аарона (евр. *aḥaṭōn*): «Устань, зроби нам богів, що будуть ходити перед нами, бо той Мойсей, муж, що вивів був нас із єгипетського краю,— ми не знаємо, що сталося йому» (Вих. 32, 1). Жінки віддали свої золоті прикраси і вночі була виготовлена (відлита і оброблена різцем) статуя золотого тельця (евр. *'abir*).

Люди, побачивши її, виголошували: «Оце твої боги, Ізраїлю, що вивели тебе з єгипетського краю!» (Вих. 32, 4). З цим певно був згоден і Аарон, що вигукнув: «Завтра свято для Господа» (Вих. 32, 5). Хоча нещодавно за наказом Яхве його було проголошено первосвященником нової релігії. Вранці почалися жертвоприношення тельцю, пригощання та танці. А в цей час Мойсей, сходячи з гори, «...побачив теля те та танці. І розпалився гнів Мойсея, і він кинув таблиці із рук своїх та й розбив їх під горою. І схопив він теля, що зробили вони, та й спалив на вогні, та змолов, аж став порох. І розсипав на поверхні води, і напоїв тим синів Ізраїлевих» (Вих. 32, 19—20). (У дужках додамо: абсурдність цього біблейського повідомлення очевидна, бо золото піретворити на порох і розсипати на воді неможливо. І як у пустелі було відлито тельця, якщо золото плавиться за температури 1064°? Можливо, мандрівники взяли бога з собою у подорож).

Далі відбулася кривава розправа над людьми, які порушили заборону ідолопоклонства, накладену богом Яхве: «не робіть при Мені богів із срібла, і богів із золота не робіть собі» (Вих. 20, 23). Мойсей наказав левітам, щоб вони вбивали «кожен брата свого, і кожен приятеля свого, і кожен близнього свого ... І впало з народу того дня близько трьох тисяч чоловік» (Вих. 32, 27—28). Після екзекуції Мойсей знову виrushає на гору Сінай, щоб вимолити у Яхве прощення за золотого тельця і одержати нові кам'яні скрижалі. Противши, Господь надіслав ангела, якому доручив вивести єреїв Ханаан, «... в землю, що тече молоком та медом» (Вих. 33, 3).

Не приймаючи за вірогідну біблейську оповідь про вихід всього єрейського народу з Єгипту, різноманітні його пригоди під час 40-річних мандрів в пустелі, не кажучи вже про міфічні стосунки з богом Яхве, історична наука проте одержала завдяки відкриттю археологів Гарвардського університету надійне підтвердження повідомлень у книгах Старого Заповіту про поклоніння семітських племен Аравійського півострова зображеню бика.

Відомо, що шанування цієї тварини на Передньому Сході, в Елладі і Єгипті почалось в найстародавніші часи. В мікенський період з'являється мотив бика як на настінних зображеннях (Тиринф в Арголіді) так і в мистецтві золотого кування (кубки із Вафіо в Пелопонесі). Зв'язок бика як земного втілення бога (грози або місяця) бере початок від ряду міфологій, де він виступає як символ родючості. Там, де існували місцеві культу божества в образі бика, при храмі тримали священного живого бика, наприклад, Апіса в Мемфісі (Єгипет).

Про біблейських золотих тельців існує значна література, в якій зроблено

численні спроби їх тлумачення. Припущення, що тельці є зображенням або втіленням самого Яхве⁵, не витримує критики, бо суперечить старозавітній традиції. Як же тоді з'ясувати гнів Яхве і Мойсея, жорстоку розправу з ізраїльтянами за те, що вони поклонялися тельцю, зробленому Аароном? Друга гіпотеза полягає в тому, що поклоніння тельцю запозичене в Єгипті, що телець — імітація Апіса⁶. Ця версія також не визнана, бо ще наприкінці минулого століття Масперо звернув увагу на те, що єгипетський вплив на культ золотого тельця дуже сумнівний, бо «Апіс був справжнім биком, живим богом, а не зображенням божества»⁷.

Більш припустимим, як мені здається, є погляд, вперше висловлений В. Каспарі, за яким тельці — це тварини, які слугували п'єдесталом бога Яхве (або у ханаанеїв Ваала-Ела), який невидимо стоїть (чи ѹде) на них. Тоді зрозуміло, чому гнівається Господь на людей, які вважають транспортну тварину бога за самого бога. Отже, не тварина (бик) була об'єктом обожнення. Аналогічні зображення, щоправда, видимих богів, які стоять на тваринах, є на хеттських, месопотамських і північносирийських стелах⁸. О. Айсфельдт вважає, що золоті тельці увінчували культові штандарти⁹. М. Вайпарт гадає, що телець не уособлює повністю Яхве, але є символічною твариною бога, коли той виступає в ролі громовергця¹⁰.

І все ж таки останні три гіпотези вступають у суперечність з біблейською традицією, з вищеприведеним оповіданням у 32 розділі «Виходу», а також з гнівними словами у «Книзі пророка Осії» (8, 4—6; 13, 2), що самокритично визнав згодом і М. Вайпарт¹¹.

Здається, більше до істини стоять автори, які вважають тельця тотемом одного з єврейських племен. Загальновідомо, що плем'я Іуди звалося ще молодим Левом, а мадіаніти вважалися синами ворона. Євреї вірували, що духи-захисники вселяються в тварин — змію, лева, ворона. Побічним доказом тотемних уявлень у них є заборона істи м'ясо деяких тварин, які в первісні часи були тотемом окремих племен. Проте в окремих випадках, наприклад, ритуальне поїдання м'яса було культовим обов'язком. У «Книзі пророка Ісаїї» сказано про людей, які «освянюють і очищають себе», поїдаючи свиняче м'ясо і мишій (66, 17). На кам'яній стелі, відкритій в Угариті, бог Ел сидить на троні, на голові у нього роги¹², тобто первісний предок еволюціонував в абстрактне божество, яке, проте, зберегло основну ознаку (роги). А в одному із ханаанських міфів Анат, дочка бога Ела, говорить про батька: «Бик — мій батько...»¹³.

Про тотемізм свідчать також назви у споріднених з євреями арабів: асад (лев), бакр (верблюд), іада (вівця), дгіб (шакал). Члени роду називають себе нащадками (бану) свого бога — предка, наприклад, бану-асад (нащадки лева), бану-бакр тощо. Подібна організація споріднення була і у свреїв. А культ змії? «І зробив Мойсей мідяного змія, і виставив його на жердині. І сталося, якщо змій покусав кого, то той дивився на мідного змія — і жив» (Числа, 21, 8). Згодом цей мідний змій, якого євреї називали Нехуштан (евр. nehushtan), знаходився у Єрусалимському храмі і йому приносили жертви. Лише близько 700 р. до н. е. Єзекія, цар Іудеї, звелів знищити ідола (4 Цар. 18, 4). У «Книзі суддів» (17, 1—6) розповідається про те, як якийсь Миха зробив терафим (зооморфний ідол) і найняв левіта, який правив богослужіння перед ним. Мати цього Михи прямо говорить, що вона дає срібло «щоб зробити з нього істукана і відлитий кумир». Дослідженнями знавця єврейської релігії І. І. Скворцова-Степанова встановлено, що племінні боги (евр. 'elohim) стародавніх єврейських міст Вефіля та Сихема-шанувалися в образі бика¹⁴. Думки про те, що телець — тотем, додержувався також А. П. Каждан¹⁵.

Залишається остаточно нез'ясованим питання, ким саме було виготовлено «золотого тельця», знайденої Л. Е. Стейджером в Аскалон (евр. askelon). Це ханаанське місто згадується в єгипетських текстах з часу XI династії (2160—2100 рр. до н. е.), а також у табличках архівів у Тель-Амарні (під час правління Ехнатона 1372—1354 рр. до н. е.) і Угариті. Відомо також, що близько 1280 р. до н. е. Аскалон (Ашкелон) було завойовано Рамзесом II (1301—1235 рр. до н. е.), який наказав побудувати тут храм бога Птаха. Близько 1200 р. до н. е. він вважався вже філістімлянським містом, бо філістімляни

завоювали ханаанське узбережжя близько цього часу. На це вказують «Второзаконіє» (2, 23) і «Книга Ісуса Навина» (13, 3), уточнюючи, що тут мешкали аввей (евр. *awwim*). Фахівці з Старого Заповіту гадають, що це, очевидно, дофілістімлянське (можливо, ханаанське) населення, що входило до об'єднання гіксосів¹⁶. За даними «Книги судів» (1, 18) Аскalon було завойовано пізніше іудеями: «І здобув Іуда Газу до меж її, Аскalon до меж його...»

Отже, знайдений американцями телець, враховуючи його датування серединою II тис. до н. е., міг бути виготовлений, на мою думку, аввеями або, як пише Л. Е. Стейджер узагальнено, ханаанеями. Як він гадає, телець був уособленням ханаанського божества Ваала (Ела), сприйнятого також єреями при завоюванні Палестини¹⁷. Єврейськими майстрами телець не міг бути відлитий тому, що перша хвиля ібрим з-за Йордану з'явилася у Ханаані за найновішими даними не раніше середини XIII ст. до н. е.¹⁸

На мій погляд, телець, відкритий під Аскалоном,— це такий же ідол, про який йдеться у «Виході». Про це свідчать етнічна семітська спорідненість аввеїв, ханаанеян і ібрим і тотожність соціально-економічних відносин цих народів. Тому ця щаслива знахідка є переконливим аргументом проти апологетичної легенди про споконвічний монотеїзм єврейської релігії.

Примітки.

¹ Церен Э. Библейские холмы.— М., 1966.— С. 299.

² Stager Lawrence E. When Canaanites and Philistines Ruled Ashkelon // Biblical Archaeology Review.— Vol. XVII. Nr. 2.— March/April 1991.— Р. 24—43.

³ Гора Сінай (Хорів) містилась не на Сінайському півострові (це пізніша легенда, створена християнськимиченцями), а у північно-західній Аравії, на схід від Акабської затоки Червоного моря.

⁴ Це ім'я подається в Біблії як Jhwh. Лише у XIX ст. була встановлена вимова цього імені Jahweh. Значення слова точно невідоме. Яхве був спершу богом лише одного племені (коліна) Іуди.

⁵ Ранович А. Б. Очерки истории древнееврейской религии.— М., 1937.— Гл. 4; Иванов В. Б. Золотой телец // Миры народов мира.— М., 1980.— Т. I.— С. 472; Рижский М. И. Библейские пророки и библейские пророчества.— М., 1987.— С. 27.

⁶ Золотой телец // Православная богословская энциклопедия.— Пг., 1904.— Т. V.— С. 755; Ярославский Е. М. Библия для верующих и неверующих.— М., 1958.— С. 402.— Прим. 68; Бойд Р. Т. Курганы, гробницы, сокровища. Илл. введение в библейскую археологию.— Korntal (West-Germany), 1989.— С. 149.

⁷ Масперо Г. Древняя история народов Востока.— М., 1911.— С. 343.— Прим. 6.

⁸ Caspari W. Neuere Bersuche geschichtswissenschaftlicher Vergewisserung über Mose // Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft — ZAM.— В. 42.— 1924.— S. 3018 Obbink H. Th. Jahwebilder // ZAW.— В. 47.— 1929.— S. 264—274.

⁹ Eiffeldt O. Lade und Stierfield // Kleine Schriften zur Geschichte Israels. II.— Tübingen, 1963.— С. 282—305.

¹⁰ Weippert M. Gott und Stier // Zeitschrift des Deutschen Palästinavereins.— В. 77.— 1961.— С. 93—117.

¹¹ Weippert M. Stier // Bibel-Lexikon. Hrg. von H. Haag. St. Benno — Leipzig, 1969.— S. 1647f.

¹² Церен Э. Указ. соч.— С. 262.

¹³ Мифология древнего мира / Пер. В. А. Якобсона.— М., 1977.— С. 220.

¹⁴ Скворцов-Степанов И. И. Книги Моисеева и их историческая ценность // Критика иудейской религии.— М., 1962.— С. 94.

¹⁵ Каждан А. П. Религия и атеизм в древнем мире.— М., 1957.— С. 89, 95 (Рис.)

¹⁶ Awwiter // Bibel-Lezikon.— S. 154.

¹⁷ Stager L. E. Op. cit.— Р. 28.

¹⁸ Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации / Под ред. Г. М. Бонгард-Левина.— Ч. II, М., 1988.— С. 278 сл.

A. M. Малеваный

ЗОЛОТОЙ ТЕЛЕЦ — НЕ МИФ

Не принимая за истину библейский рассказ об исходе порабощенного еврейского народа из Египта, многих его приключений во время почти 40-летних странствий в поисках «земли обетованной», не говоря уж о мифических отношениях с богом Яхве, историческая наука тем не менее получила благодаря открытию археологами Гарвардского университета «золотого тельца» на окраине г. Аскалона (Израиль) надежное подтверждение сообщений в книгах Ветхого Завета о поклонении семитских племен Аравийского полуострова изображению быка. Приведя многие предположения учёных, автор статьи поддерживает мнение, согласно которому «золотые тельцы» в эпоху, предшествующую окончательному установлению monotheистического иудаизма, были тотемом одного из племен. Найденный телец изготовлен не мастерами ибрим (еврейские племена, вторгшиеся в Палестину из-за р. Иордан), поскольку он датируется около 1550 г. до н. э., а ибрим вторглись около 1250 г. Тем не менее автор считает, что находка — такой же идол, о котором идет речь в библейской книге «Исход» (гл. 32). В пользу этого мнения говорят этническое семитское родство евреев с аввейами или ханаанеями (по времени телец принадлежит последним), а также тождественность социально-экономических отношений этих народов.

Автор полагает, что счастливая находка проф. Л. Э. Стейджера послужит убедительным доводом против апологетической легенды об извечном monotheизме иудаизма.

A. M. Malyovany

THE GOLDEN CALF IS NOT A MYTH

Not treating as the truth the story from the Bible about the outgo of the enslaved Jews from Egypt, their adventures during almost 40 year-long wanderings in search of «the Promised Land», to say nothing of mythical relations with god Jachve, mean-while the historical science has obtained a reliable proof of information in the Old Testament books as to the worship of a bull image by the Semitic tribes of Arabia. The proof is based on the discovery of «the golden calf» in the outskirts of town Askalon (Israel) made by archaeologists from the Harvard University. Citing many suppositions of the scientists, the author supports an opinion according to which «the golden calves» were a totem of one of tribes in the epoch which preceded final establishment of monotheistic Judaism. The calf found was not made by a foremen of yibrim tribes (the Jewish tribes who invaded Palestine from beyond the Jordan) as it is dated about 1550 B. C., while yibrim intruded into the territory somewhere about 1250. Nevertheless, the author believes that the finding is that very idol which is mentioned in the Bible book «The Outgo» (ch. 32). Ethnic Semitic kinship of the Jews with the Avveis and Chanaaneis (the calf is attributed in time to the latter), as well as likeness of socio-economic relations between these people evidence in favour of the author's view.

The author thinks that the happy finding made by Prof. L. E. Staider will be a cogent argument against the apologetic legend on the Judaism monotheism since earliest times.

Одержано 25.07.94

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ НАУКИ ЗАКАРПАТТЯ

П. С. Пеняк

Розташоване між верхньою течією річки Тиси і головним хребтом Північно-Східних Карпат, Закарпаття з давніх-давен слугувало свого роду містком, що зв'язував своїми перевалами Центральну і Східну Європу. Тому цілком закономірно, що на Закарпатті наявні археологічні пам'ятки, які залини впливу різних культурних світів: балканського, західного і східного. На цю особливість не раз звертали увагу дослідники. І все ж, в основі розвитку місцевих суспільств лежав своєрідний природно-географічний фактор, що виражався в матеріальній і духовній культурі.

Помірний клімат, багатство флори і фауни, родючі долини карпатських річок, Потиська рівнина приваблювали на свої простори різні за інтересами людські колективи. До того ж, закарпатські землі, віддалені від основних культурних осередків і воєнних дій, забезпечували мирне життя як землеробу, так і скотарю, реміснику і торговцю. Тому не дивно, що оселі в гірській і передгірській місцевостях на тривалий час акумулювали відгомони зниклих культур і цивілізацій.

Археологічні науці Закарпаття почастило, що біля її колиски в середині XIX ст. олінівся здібний, самовідданий і високоосвічений культурний діяч Тивадар Легоцький, колишній адвокат маєтків графів Шенборів на території Бережського комітату. Розпочавши з простого колекціонера старожитностей, Т. Легоцький незабаром перейшов межі пасивного їх збирання. Починаючи з 1869 р., коли в Будапешті почав виходити «Археологічний вісник»¹, Т. Легоцький стає його активним дописувачем. Свійми статтями і нотатками («Про клянчанівські кургани», «Гуцульське поховання в Сваляві», «Про давнє поселення в Берегові», «Знахідки Ужанського комітету», «Про станівські та арданівські бронзові мечі», «Знахідки Бережського і Ужанського комітатів доби бронзи», «Про пам'ятки залізного віку в околиці Мукачева»² та десятками інших) він знайомив громадськість Угорщини з закарпатськими старожитностями.

У 1892 р. Т. Легоцький видав перший том своєї книжки «Матеріали до археології нашої Батьківщини, особливо стосовно Бережського комітату та околиці»³. Том був присвячений в основному знахідкам доби бронзи на Закарпатті.

У 1912 р. виходить другий том «Матеріалів до археології нашої Батьківщини...»⁴. Основну увагу автор приділяє знахідкам залізного віку та опису відомого кельтського металообробного центру Галиш і Ловачка поблизу Мукачева. У книзі Т. Легоцького вперше згадує пам'ятки першої половини I тис. (Свалява, Арданове, Смоловиця) і висловлює на той час сміливу думку про те, що слов'янин на Закарпатті з'явився набагато раніше угрів-мадьяр. Для підтвердження своїх думок він публікує результати розкопок, проведених на курганних могильниках у Краловському Холмці (нині Східна Словаччина) та Зняцеві Мукачівського району Т. Легоцький правильно визначає їх давній слов'янську належність і датує VII—IX ст.⁵

Слід наголосити, що археологічна колекція Т. Легоцького наприкінці XIX — на початку ХХ ст. в Австро-Угорщині, до якої в той час входило Закарпаття, була однією з найбільших і жодна солідна праця з археології не виходила без посилання на її матеріали.

У ті ж часи, збиранням і описом археологічних пам'яток Угорчанського комітату займався вчитель з м. Севлюша (нині м. Виноградів) Й. Міхалік. Його перу належить кілька статей, серед яких: «Старожитності Угорчанського комітату», «Про бронзовий меч з Марамоша» та ін.⁶

Підвалини, закладені Т. Легоцьким у період входження Закарпаття до складу буржуазної Чехословаччини (1919—1939 рр.), сприяли розвитку археологічної науки в краї. Чехословачський уряд сплатив відповідну компенсацію рідним Т. Легоцького (помер 1916 р.) за археологічну колекцію, яку вони намагалися вивезти до Угорщини. На її базі 1929 р. був відкритий Мукачівський Земський музей імені дослідника.

Ше до заснування музею відбулися дві події, які варто згадати. У 1922 р. чеський історик Ф. Лессек написав популярну книжку, яку було перекладено на українську мову — «Правік Подкарпатської Русі»⁷. Хоч вона була написана на низькому науковому рівні, її цінність полягала в тому, що нею користувалася широка громадськість, і в першу чергу вчителі, які отримали посібник з давньої історії Закарпаття. Друга подія — вихід чеською мовою книжки Я. Пастернака «Руські Карпати в археології»⁸. У ній автор на підставі тогочасного розвитку археологічної

© П. С. ПЕНЯК, 1995

науки охарактеризував пам'ятки археології району Українських Карпат. Що стосується Закарпаття, то Я. Пастернак розглянув в основному пам'ятки бронзового віку, як найбільш досліджені на той час.

Заснування Мукачівського музею, створення музейних товариств на Закарпатті набагато по-живвило роботу по вивченю давньої історії краю. Колишній директор Мукачівського музею Й. Янкович, гідний продовжуваць справи Т. Легоцького, зумів вивчення археологічних пам'яток краю поставити на наукову основу. Завдяки співпраці з чеськими археологами — академіками Я. Бемом і Я. Ейснером було систематизовано археологічну колекцію музею та визначено хронологію, культурну належність її численних речових знахідок. При безпосередній участі Я. Бема в 1931—1933 рр. було проведено розкопки курганів в с. Куштановиці Мукачівського р-ну, що дало змогу науково обґрунтівти існування на Закарпатті в ранньому залізному віці (VI—IV ст. до н. е.) куштановицької культури⁸. Я. Бем здійснив також розкопки неолітичного поселення на Малій Горі в Мукачеві та енеолітичного поселення біля с. Дідове (урочище Гомпольськ) Берегівського району, до речі, перших поселень, на яких вельзі вились розкопки⁹.

В 30-х роках Й. Янкович розпочав дослідження давньослов'янського курганного могильника VII—IX ст. в урочищі Козулово поблизу с. Червенева і могильника пізньобронзової доби в околиці с. Чомонін Мукачівського р-ну¹⁰. Підсумком його роботи були статті та популярна книжка (чеською і українською мовами) під назвою «Подкарпатська Русь в передісторії»¹¹. Спираючись на археологічну колекцію музею, автор у доступній формі знайомив читача з старожитностями краю. У ній вперше давня історія краю отримала науково-історичну періодизацію. Відомі на той час археологічні пам'ятки були віднесені до кам'яного, мідно-бронзового, залізного віків (галштат-латен), пам'яток першої і другої половини I тис. н. е. Книга була ілюстрована малюнками та фотознімками, викликавши великий інтерес до давньої історії краю.

Академік Ян Ейснер у своїй монументальній праці «Словаччина в правіку», що вийшла в 1933 р. багато уваги приділив археологічним пам'яткам Закарпаття. Ці пам'ятки якоюсь мірою, слугували джерелами для створення ним історичної концепції Північно-Східної частини Карпатського басейну. окремі з знахідки бронзового, залізного віків та давньослов'янського часу в книзі Я. Ейснера отримали вперше наукову інтерпретацію¹².

У ці ж роки в галузі археологічної науки в м. Мукачеві успішно працювали аматори-археологи брати Елемір і Єне Затлукали. Вони за власні кошти проводили розкопки пам'яток неоліту, доби бронзи і раннього заліза, першої половини I тис. н. е. Що стосується слов'янських пам'яток Закарпаття, то вони відстоювали думку, що слов'яни в Карпатському басейні з'явилися набагато раніше угрів-мадьяр. Підсумком багаторічної попункової роботи в краї була інша праця «Матеріали до передісторії Подкарпатської Русі», що вийшла в 1937 р. угорською мовою¹³.

З воз'єднанням Закарпатської України з Радянською (у червні 1945 р.) настав новий період у дослідженнях стародавньої історії краю, у якому можна виділити два етапи. На першому етапі (1945—1960 рр.) розкопки археологічних пам'яток краю провадили колишній заступник директора Закарпатського краєзнавчого музею К. В. Бернякович та доцент УжДУ Ф. М. Потушняк. Дослідники основну увагу зосередили на вивченні ранньослов'янських і давньоруських поселень. Наслідки розкопок в Ужгороді на Радванці, у Галагові, в сс. Червеневі, Оріховиці, Глибокому, Галочі схвалено були оцінені славістами-археологами¹⁴.

К. В. Бернякович і Ф. М. Потушняк у ці роки працювали не тільки в галузі слов'янської, але й першої археології. К. В. Бернякович став автором монографії «Скарби доби бронзи південно-західного берега Верхньої Тиси», (Закарпатська область УРСР)¹⁵, Ф. М. Потушняк — «Археологічні знахідки бронзового та залізного віку на Закарпатті»¹⁶. Обидва монографічні дослідження не втратили свого науково-пізнавального значення і в наш час.

У 1948 р. на Закарпатті прибула перша експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом М. Ю. Смішка. Вона досліджувала курганий могильник ранньозалізного віку в с. Білки Іршавського р-ну¹⁷ та курганий могильник першої половини I тис. н. е. поблизу с. Іза Хустського р-ну¹⁸. Особливо вагомими виявилися наслідки дослідження могильника в Ізі, які дозволили М. Ю. Смішку обґрунтівати думку про існування в районі Українських Карпат культури карпатських курганів. Дослідник вважав, що її носіями були безпосередні предки літописних білых хорватів¹⁹.

Другий етап, що розпочався після 1960 р. характеризується систематичними розкопками різних за хронологією і культурною належністю пам'яток краю. Усвідомивши значення закарпатських старожитностей у вивченні загальних проблем стародавньої історії Центральної і Східної Європи, наукові установи Києва, Львова, Москви, Ленінграда та інших міст СРСР відряджають на Закарпатті свої археологічні експедиції. Наприкінці 60-х років експедиція ІЛ АН УРСР під керівництвом В. І. Бідайлі розпочала вивчення латенських пам'яток Закарпаття. Результатом її роботи була монографія «Історія культури Закарпаття на рубежі націй срі»²⁰. Більше десяти років в області працює палеолітична експедиція Археологічного музею Інституту археології НАНУ під керівництвом В. М. Гладиліна. Експедиція відкрила і частково дослідила понад 70 палеолітичних місць знаходжень. Еталонною для вивчення ашельської, мустєрської і пізньопалеолітичних епох Центральної Європи і суміжних територій виявилась стоянка в смт Королеві Виноградівського р-ну, яка систематично досліджується з 1974 р.²¹ Пам'ятки палеоліту, мезоліту, енеоліту краю досліджували також експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР (керівники О. П. Черніш, Л. Г. Мацкевич, М. А. Пелецьшин)²². Експедиція Державного Ермітажу під керівництвом Г. І. Смирнової розкопувала кургани ранньозалізного віку поблизу с. Чорний Potok та городище в околиці с. Арданове Іршавського р-ну²³. С. В. Титов, що очолив експедицію ІА АН СРСР, досліджував пам'ятки неоліту і енеоліту Закарпаття²⁴.

Все ж найбільші за масштабами польові дослідження пам'яток археології Закарпаття в 70—80-х роках здійснювали експедиція УжДУ (керівники Е. А. Балагурі, В. Г. Котигорошко) та Закарпатська новобудовна експедиція Інституту археології НАН України (у складі С. І. Пеняка,

І. І. Поповича, М. Ф. Потушняка). У краї розпочалося будівництво господарсько-промислових об'єктів небачених масштабів. Закарпатська новобудівна експедиція, разом з експедицією УжДУ, включилася в дослідження археологічних пам'яток у зонах меліоративних робіт, будівництва Транскарпатської шосейної дороги, спорудження газопроводів Оренбург — Західний кордон СРСР, Уренгой — Ужгород, Прогрес та ін.

Здобуття нових археологічних джерел сприяло накресленню основних етапів стародавньої історії Закарпаття від кам'яного віку до розвинутого середньовіччя. Уперше в краї широкими площами провадилися розкопки пам'яток неоліту, доби міді й бронзи, раннього заліза, першої і другої половини I тисячоліття н. е. Відкриття тут пам'яток пражської культури (V—VII ст.) вирішило дискусійне питання про час заселення Верхнього Потисся слов'янами.

Висвітлюючи наслідки польових досліджень, закарпатська група археологів (Е. Балагурі, В. Котигорошко, С. Пенік, І. Попович, М. Потушник) опублікували в науковій літературі понад 70 статей і повідомлень, брали участь у написанні колективних²⁵ та індивідуальних монографій²⁶, популярної літератури²⁷. Результати археологічного дослідження краю привернули увагу не тільки вітчизняних, але й зарубіжних археологів, у першу чергу, країн Карпатського басейну — Чехії, Словакії, Угорщини, Румунії та ін.

Без сумніву, подальша успішна розробка стародавньої історії Закарпаття, пов'язана з накопиченням нових джерел, — одне з актуальних завдань історико-археологічних досліджень прийдешніх років.

Примітки

¹ *Archeologial Ertesito*. Pest.— 1868.— I köt. A magyar Tudomanyos Akademia Archeolohia Bizottsagnak költeménye.

² *Lehozcky Tivadar*. Archeologial levelek. A kacsanói halmekről.— Archeologia Ertesítő, I köt.— 1869.— C. 80, 81; A szolyvai hun-sír.— A. E IV köt.— 1870.— C. 201, 206; *Oskori telepről Beregszazon*.— A.E., XI köt.— 1891.— C. 250—253; *Ungmegyei leletek*.— A.E., XII köt., 1882.— C. 245—252; *Sztanfalvai es ardanhazai bronzkardokrol*.— A.E., VIII köt., 1888.— C. 428—433; *Bereg-es ungmegyei leletek bronzkorbol*.— A.E., XXX köt., 1910, C. 255—262; *Vaskori emlekekrol Munkacs környekén*.— A.E., XXVIII köt., 1908, C. 250, 251.

³ *Lehozcky Tivadar*. Adatok hazank archeologiajához különös tekintettel Beregmegyere es környekere.— Munkacs, I köt. 1892.

⁴ *Lehozcky Tivadar*. Adatok... Munkacs, II köt. 1912.

⁵ *Ibid.*— S. 81.

⁶ *Mihalik Jozef*. Öskari emlek Uhocsa varmegyeben.— A.E. XI köt., 1891, C. 410—418; Egy maramarosi bronz kard.— A.E., XII köt. 1892.— C. 94.

⁷ Лессек Ф. Правік Подкарпатської Руси.— Ужгород, 1922.— 42 с.

⁸ *Pasternak J.* Ruske Karpaty v archeologii. Praha, 1928.— 145 с.; *Bohm J., Jankovich J.* Skythove na Podkarpatske Rusi. Mohylove pohrebište v Kušanivicích.— Carpathica, Praha, 1936.— C. I.— с. 3—47.

⁹ *Bohm J.* Xidisko z doby neoliticke a bronzove u Dedova, Neolutuck sidlište na Male Hore // Archiv Archeolog. Ustavu., 1933.— C. 822.

¹⁰ *Jankovich J.. Lehoczky muzeum regeszei asatai a cseh megsza llas allat*.— Hajnal, 2, Ungvar. 3/4, C. 290—303.

¹¹ *Jankovich J.. Podkarpatska Rus v prehistorii*.— Mukacevo, 1931.— 56 с.

¹² *Eisner J.* Slovensko b praveku.— Bratislava, 1933.— 378 с.

¹³ *Zatlukal J. es E. Adatok Podkarpatska Rus praehistoriajához*.— Mukacevo, 1937.— 189 с.

¹⁴ *Бернякович К. В.* Исследование древнеславянского поселения VII—IX вв. в Ужгороде // КСИА АН УССР.— 1954.— 3.— С. 39—46; *Бернякович К. В.* Древнеславянские памятники Закарпатской области (СССР) // SA.— 1957.— 6.— № 2.— С. 435—455; *Потушняк Ф. М.* Археологічні знахідки в Ужгороді // Наук. зап. УжДУ.— 1954.— 9.— С. 399—414.

¹⁵ *Bernjakovic K.* Bronzezeitliche Hortfunde von rechten Ufergebiet des Oberen Theis (Karpat Ukraine USSR) // SA.— 1960.— 8.— С. 2 С. 1—109.

¹⁶ *Потушняк Ф. М.* Археологічні знахідки бронзового та залізного віку на Закарпатті.— Ужгород, 1958.— 143.

¹⁷ *Смішко М. Ю.* Курганий могильник ранньозалізного віку в с. Білки // АП УРСР.— 1955.— 6.— С. 18—30.

¹⁸ Смішко М. Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери.— К., 1960.— 187 с.

¹⁹ Там же.

²⁰ Бідзіля В. І. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери.— К., 1971.— 161 с.

²¹ Гладилін В. Н. Итоги пятилетних исследований Закарпатской палеолитической экспедиции // Новейшие открытия советских археологов. Тез докл. конф.— К., 1975.— Ч. 1.— С. 14—16; Гладилін В. Н. Королево — опорный пункт раннего палеолита в Закарпатье // Археологические исследования на Украине в 1976—1977 г.— Ужгород, 1978.— С. 15, 16.

²² Черныш А. П., Демидюк А. С. Новые данные о палеолите Закарпатья // Бюллетень Комиссии по изучению Четвертичного периода Европы.— М., 1972.— Вып. 38.— С. 45—47; Мацкевич Л. Г. Мезолит Прикарпатья, Западного Подолья и Закарпатья (Каменный век).— Киев, 1987.— С. 75—89; Пелещин М. А. Енеолітичне поселення поблизу м. Берегова на Закарпатті // Археологія.— 1979.— 29.— С. 83—95.

²³ Смирнова Г. И. Куштановицкие курганы в Закарпатье у села Черный Поток // АСГЭ.— Вып. 20.— С. 39—54;

Смирнова Г. И. Гальштатские городища Закарпатья // SA.— 1966.— 14.— С. 397—400.

²⁴ Титов С. В. Раскопки на Кремневом холме и Болотном городище // АО 1974 года.— М., С. 363.

²⁵ Балагури Э. А. Работы Закарпатской экспедиции // АО 1972.— М., 1973.— С. 255, 256; Балагури Э. А., Котигорошко В. Г. Работы Закарпатской экспедиции // АО 1973.— М., 1974.— С. 242, 243; Балагури Э. А., Котигорошко В. Г. Работы Закарпатской экспедиции // АО 1974.— М., 1975.— С. 256, 257; Котигорошко В. Г. Раскопки дакийского городища у с. Малая Копань // АО 1980.— М., 1981, С. 265; Котигорошко В. Г. Работы экспедиции Ужгородского госуниверситета // АО 1985.— М., 1987.— С. 350, 351; Пеняк С. И., Попович И. И., Потушняк М. Ф. Исследование в Ужгородском районе // АО 1974.— М., 1975.— С. 336, 337; Пеняк С. И., Попович И. И., Потушняк М. Ф. Работы Закарпатской новостроечной экспедиции // АО 1975.— М., 1976.— С. 376; Пеняк С. И., Попович И. И., Потушняк М. Ф. Раскопки в зонах новостроек Закарпатья // АО 1976.— М., 1977.— С. 352, 353; Пеняк С. И., Попович И. И., Потушняк М. Ф. Охранные раскопки в Закарпатье // АО 1982.— М., 1984.— С. 314, 315; Пеняк С. И., Попович И. И., Потушняк М. Ф. Работы Закарпатской экспедиции // АО 1985.— М., 1987.— С. 390, 391.

²⁶ Балагури Э. А. Культура Фелешевцев // Археология Венгрии.— М., 1986.— С. 83—93; Балагури Э. А. Культура Ниршег-Затин; Восточнославянские курганы; Культура Отomanь; Культура Станово; Культура Нов // Археология Украинской ССР.— Киев, 1985.— Т. 1; Потушняк М. Ф. Неолит Закарпатья: культура Криш и расписной керамики; Полгарская и баденские культуры Закарпатья // Археология Украинской ССР.— Киев, 1985.— Т. 1; Попович И. И. Куштановицкая культура // Археология Украинской ССР.— Киев, 1986.— Т. 2.

²⁷ Пеняк С. И. Ранньослов'янське та давньоруське населення Закарпаття VI—XIII ст.— Київ, 1980.— 180 с.

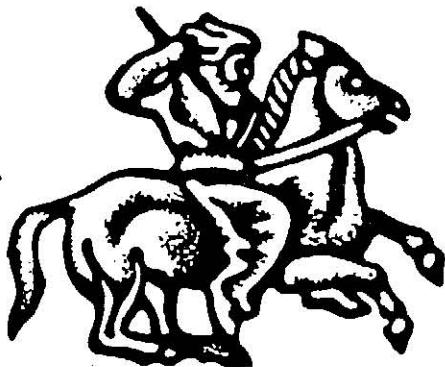
²⁸ Балагури Е. А., Пеняк С. І. Закарпаття — земля слов'янська.— Ужгород, 1976.— 155 с.;

Балагури Е. А., Бідзіля В. І., Пеняк С. І. Давні металурги Українських Карпат.— Ужгород, 1978.— 123 с.

Одержано 10.01.90

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ

«КАМ'ЯНА БАБА» З СЕЛА КАЛИНІВКИ В ПРИЧОРНОМОРІ

Е. О. Симонович

Статуя з Калинівки (колишня Попівка) Комінтернівського р-ну Одеської обл. належить до відомого типу «кам'яних баб» кочових народів середньовіччя (рис. 1). Однак, вона є унікальною, оскільки має точно документоване місце знахідки та деякі специфічні риси моделювання. Крім того заслуговує на увагу незвичайний для подібної знахідки спосіб її використання до недавнього часу.

Статую було виявлено в 1930 р. під час оранки колгоспного поля трактором, приблизно за 3 км від села, очевидно, на місці невисокого розораного кургану. Плуг дещо пошкодив лицьовий бік плити, що мала антропоморфні риси і тому привернула увагу трактористів. Трактористи привезли статую в село до правління колгоспу, а пізніше її було доставлено до воріт садиби, одного з односельчан. Там її було вкопано стійма в землю при вході у подвір'я, де ми її побачили та замалювали в 1950 р., під час обстеження берегів Тімгульського лиману. Пізніше, статую вмонтували в кам'яну огорожу, що оточувала садибу та побілили її верхню частину, яка підвіщувалася над землею (рис. 1, 2). Так вона простояла до літа 1965 р., коли знахідку було передано Тімгуло-Дністровському загону експедиції Інституту археології АН СРСР, в якій брав участь Одеський державний історичний музей. Для збереження її було передано Державному історичному музею в Москву.

Статую було виготовлено з великої вапнякової плити, якій надали схематичні риси людської фігури. Найбільш виразно було показано голову з ввігнутим всередину, ніби злегка

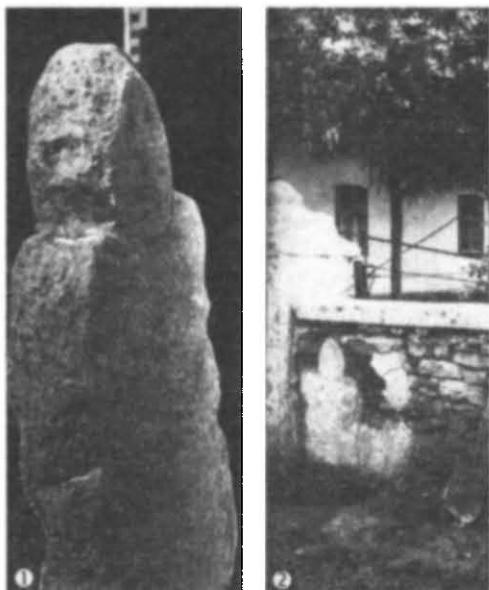

Рис. 1. Кам'яна статуя з с. Калинівка (1),
та місце її знахідки (2).

напівсферичним обличчям та позначеннями ямками очима, носом і ротом (рис. 1, 1; 2). З боків голови добре видно круглі виступи із заглибленнями посередині, що позначають вуха. Обличчя знизу підкреслено півкруглим неглибоким жолобком. Верхню частину тулуба з округло модельованими плечими від нижньої відділяли виступи на місці стегон. Донизу статуя звужувалася. Ніг її показано не було і цю частину скульптури було оброблено грубіше, ніж верхню. Статуя призначалась явно для закопування в землю стійма. Про положення рук статуй судити важко, але, за аналогічними знахідками, вони, найвірогідніше були притиснуті до тулуба та зігнуті в ліктях. Чи були вони з'єднані внизу живота, як на інших статуях кочовиків, та якій статі особу вона представляла через плющинне трактування тулуба визначити неможливо. Зі спини вона являла собою досить рівну поверхню без будь-яких помітних слідів обробки. Висота статуй — 1,11, ширина — 0,42, товщина плити до 0,12 м.

«Кам'яна баба» з с. Калинівки вражає архаїчністю рис. Окрім її деталі навіть чимось нагадують скульптури епохи бронзи. Так, наприклад, стела з с. Капустина, розміщеного на тому ж Тімгульському лимані, яку знайдено над залишками скорче-

ного поховання, мала подібне моделювання плечей округлої форми, площинне трактування фігури та обличчя, відокремлене від тулуба неглибоким напівкруглим жолобком¹. Звичайно, ці риси подібності не можуть слугувати підставою навіть для припущення про спадкоємність культур, але свідчать ймовірно про примітивний рівень розвитку кам'яної пластики у середньовічних кочовиків південних степів. Окрім особливості зображення, порівнюючи матеріали, наводяться в спеціальних дослідженнях². Очевидно, можна вважати місцевими особливостями площинне трактування тулуба, ввігнуте обличчя з ямками на місці очей, носа, рота та ін., відокремлення обличчя жолобком³. Почасті ці деталі були, звичайно, обумовлені відсутністю в даній місцевості великих та не пласких брил каменю. Авторам зображення доводилося у відомій мірі пристосовуватись до плитчастого причорноморського валняку. У будь-якому випадку, форма та контури зображення загалом не залишають сумнівів про його стилістичну подібність з так званими половецькими бабами степової зони України. Статуя, що описується, розширяє уяву про типи цього роду пластики.

Пізніо належність статуй з с. Калинівки доводять риси подібності їх до тюркських скульптур. Серед кам'яних баб Туви VII—IX ст., які були описані О. Л. Грачем, зустрічаються площинні фігури, в яких виділено лише голову, що в профіль представляє сегмент овалу, з потилицею, яка нагадує скульптуру, що ми описуємо⁴. Голову без ший, обличчя відокремлене жолобком та різко позначені плечі ми зустрічаємо у площинних скульптурах, які належать до ранніх етапів розвитку подібних статуй, якщо судити за хронологічною шкалою, запропонованою Я. А. Шером⁵. Однак такі особливості Калинівської скульптури, як підкреслені стегна, інколи дуже схематично показані риси обличчя відповідають традиційним статуям кочовиків, що походять з причорноморських степів пізніших періодів. Їх нерідко при цьому відрізняє багатство деталей, ніж на статуй з Калинівки, зображені на таблицях, наведених у праці С. О. Плетньової⁶.

Важливий показник зв'язку статуй, яку ми публікуємо, зі світом пізніх кочовиків є зображення вух. Вони показані у вигляді незамкненого кола з заглибленим посередині, таким же чином як на багатьох статуях, наведених у працях вищеперелічених авторів. Правда, інколи вуха показані з сережками, зображення яких зібрані в праці Л. А. Евтухової⁷. Цього нема на нашій знахідці. Підsumкове заключення про місце знахідки з Калинівки серед пізньокочівницьких «баб» могли б уточнити розкопки, бо ми маємо рідкісний випадок, коли факти виявлення статуй можуть бути досить точно документовані.

Примітки

¹ Симонович Э. А. Погребение киммерийского времени на Тимгульском лимане // КСИА АН УССР.— 1954.— Вып. 3.— С. 84.— Рис. 3.

² Веселовский Н. Современное состояние вопроса о «каменных бабах» или «балбалах» // ЗООИД.— Т. XXXII.— 1915.— С. 408—444.— см. табл.; Плетнєва С. А. Печенеги, торки и половцы в южноуральских степях // МИА.— 1958.— № 62.— С. 206—212.— Рис. 37, 38.

³ Необхідно відзначити риси подібності Калинівської знахідки в трактуванні форми непокритої голови та деякою мірою вух з «площиною» кам'яною бабою скіфського часу з кургану поблизу станиці Єлісаветівської, що була описана А. А. Міллером (див.: ИГАИМК.— 1925.— Т. IV.— С. 103.— Рис. 1—3), хоча наявність скіфських атрибутів та невідокремлені стегна на описаній ним статуй роблять порівняння дещо формальним, вірніше, частковим.

⁴ Грач А. П. Древние тюркские изваяния Тувы.— М., 1961.— Рис. 78, 3.

⁵ Шер Я. А. Каменные изваяния Семиречья.— М.-Л., 1966.— С. 45.— Рис. 15, 1.

⁶ Плетнєва С. А. Указ. соч.— Рис. 37, 38.

⁷ Евтухова Л. А. Каменные изваяния Южной Сибири и Монголии // МИА.— 1952.— № 24.— С. 106.— Рис. 62.

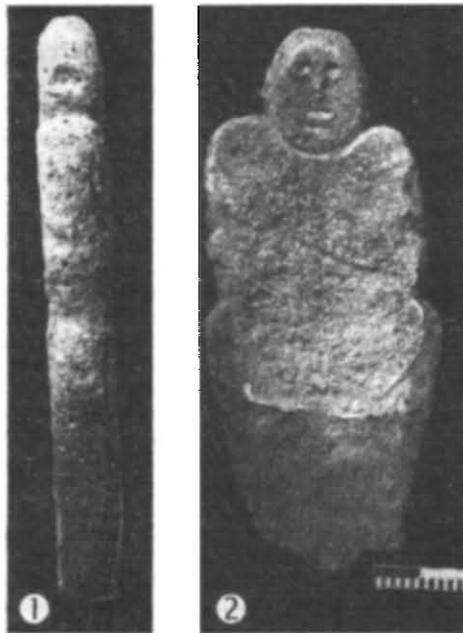

Рис. 2. Кам'яна статуя з с. Калинівки у (1) профіль та фас (2).

ПРО КОЛЛЕКЦІЮ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ТКАНИН З НЕКРОПОЛЯ ЗОЛОТЕ

В. М. Корпусова

Серед унікальних колекцій Наукових фондів ІА НАНУ є колекції тканин з розкопок різних пам'яток, серед яких і художній текстиль з середньовічного некрополя Золоте, що в Східному Криму¹. Незважаючи на те, що археологічний текстиль є значущим джерелом для розв'язання ряду проблем історії та культури давнього населення: торговельних зв'язків, ремесла та домашнього виробництва, соціальної приналежності населення, питань хронології, історії костюму та текстильного виробництва, декоративно-прикладного мистецтва, фахівці приділяють недостатньо уваги цьому матеріалу². Значною мірою це обумовлено тим, що систематизацію тканин, їх датування, місце виробництва, призначення визначають тільки після проведення реставраційних робіт, коли стає можливим з'ясувати сировину, технологію виробництва тканини, виявити її орнамент, шитьо. Через відсутність в Україні висококваліфікованих фахівців-реставраторів археологічного текстилю, а також обмеженість коштів, що не дозволяють провадити реставраційні роботи поза межами України, більшість археологічних тканин не реставрується і не досліджується. Це стосується й згаданої колекції художнього текстилю з Золотого, яку ще не введено до наукового обігу. Останнє є метою цієї праці.

Могильник Золоте розташований на березі Азовського моря поблизу Керченської протоки, через яку у середньовіччі проходив славнозвісний Шовковий шлях між Сходом та Заходом. Цей могильник перекривав античний некрополь Золоте³. Тканини, про які йдеться, були знайдені автором під час розкопок 1971 р. Й тоді ж передані на реставрацію до Москви. Відсутність фінансування цих робіт призвела до того, що 1982 р. тканини було повернуто, але вони не повністю реставровані й не мають належної документації щодо цього.

Могильник, з якого походять тканини, датується XIII—XIV ст. на підставі знахідок джучидських монет — срібних дірхемів хана Узбека кримського чекану, сережок у вигляді знака питання з перлинами на кінці стрижня тощо⁴. За всі роки розкопок (1969—1971, 1973 рр.) досліджено 143 середньовічні могили та фундамент одноапсидного християнського храму на цвинтарі. Усі залишки текстилю знайдено у плитових могилах з кам'яним перекриттям. Порівняно невелика глибина могил, їх конструкція єчинниками створення мікроумов для збереження органічних залишків (текстилю й шкіри). Нижче наводиться стислий опис цих могил, тому що матеріали некрополя не опубліковано.

М о г и л а № 138. На плиті в ногах вирізьблено рельєфний так званий малтійський хрест. Нижче перекриття могила не має земляної засипки. Глибина могили 1,4 м. Жіночий скелет було покладено головою на південний захід, з правицею на грудях, лівою рукою на череві. На грудях до пояса зафіксовано два шари тканини. Вона огортала всю верхню частину тулуба та руки небіжчиці. Зліва на грудях під верхнім шаром тканини знайдено бронзове люстерько з маленьким вушком посередині. На кістках збереглися залишки шкіряного взуття.

М о г и л а № 139. У головах на плиті вирізьблено рівнокінцевий хрест у техніці контррельєфу. Кістяк небіжчиці лежав головою на південний захід із зігнутими руками, покладеними на черево. На черепі зберігся гантіваний вінець. Верхня частина тулуба до пояса була накрита тоною тканиною.

М о г и л а № 144. Жіночий кістяк покладено головою на південний захід, зігнуті руки лежать на грудях. Біля голови знайдено дві позолочені срібні сережки у вигляді знака запитання з трьома маленькими перлинами на звислому кінці, на грудях сім бронзових гудзиків у вигляді кульки з вушком. Ліворуч й нижче лівого ліктя зафіксовано п'ять китиць.

— М о г и л а № 153. У спустошенні могилі знайдено окрім кістки двох дорослих небіжчиків. На одному черепі зберігся гантіваний вінець, серед кісток — тканіна, на кістках ніг — залишки високих шкіряних чобіт.

М о г и л а № 157. Містила два поховання одне над другим. На дні могили жіночий кістяк лежав головою на південний захід, правицею покладено на черево, ліву руку на таз. На черепі зберігся гантіваний вінець, на грудях тонка тканіна.

Колекція текстилю з Золотого різноманітна за призначенням та місцем виробництва тканини. Розгляд решток почнемо з жіночих чільців — головних пов'язок з золотним гантуванням (могила № 153, інв. № III; могила № 157, інв. № II, IV)⁵. Чільці облямовували чоло від очей та частину волосся майже до маківки й опускалися за вуха до потилиці. Нижній край пов'язки підгортався удвічі шитвом до чола, як це зафіксовано у похованні № 140. Ці убори мають вигляд смуги завширшки близько 13 см. Передня частина вінця довжиною близько 34 см, тобто від вуха до вуха, мала гантіване оздоблення. Всі пов'язки за сировиною, фактурою текстилю, розмірами, оформленням, за винятком деяких деталей, про що буде далі, однакові. Вони зроблені з двох шарів тканини полотняного переплетення з волокон рослинного походження. Після реставрації верхня тканіна з шитвом втратила одну систему ниток і колір (рис. 1). Тканіну було пофарбовано червецем або мореною у малиновий колір, який частково зберігся на внутрішньому шарі

© В. М. КОРПУСОВА, 1995

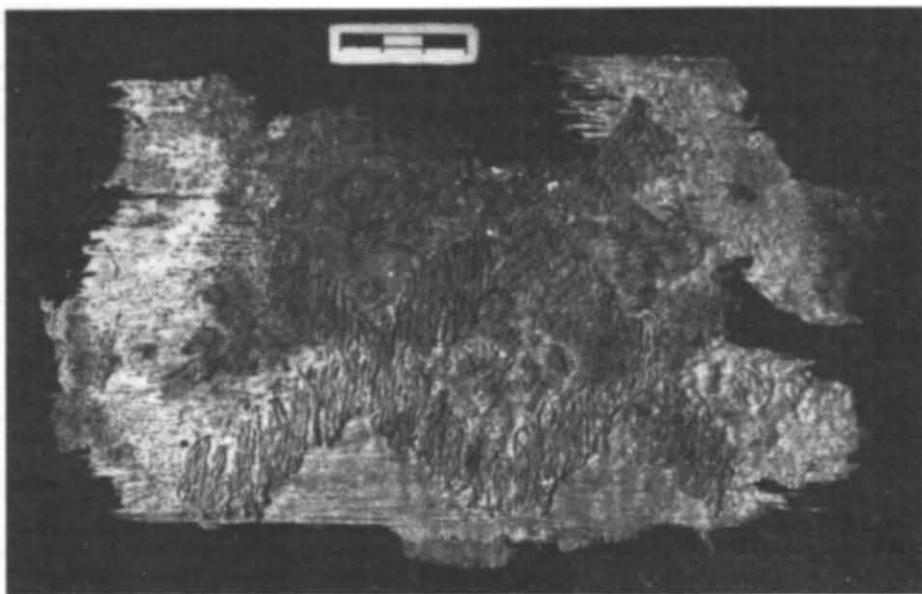

Рис. 1. Залишки вінця після реставрації (могила № 157).

вінця, тобто на підкладці, у той час як верхній шар обезбарвлено оксидованими сухозлітками галтування. Шитво чільців виконано технікою «піркір». Сухозлітку покладено на тканину щільними паралельними рядами за візерунком: на вінцях з поховань № 140 та 157 вертикально, а на уборі з поховання № 153 горизонтально. Сухозлітка має нитяну, рослинного походження основу, щільно обвиту бронзовими (?) під золото пряденими нитками. Сировина ниток основи різна. У похованні № 153 нитка скручена з двох товстих ниток типу джуту або коноплі, а в сухозлітках з поховання № 157 рослинна сировина інша, тонша й скручена з чотирьох тонких ниток. Сухозлітку пришито до тканини іншою неметалевою ниткою, яка проколота крізь тканину. Прикріплення ведеться по лічбі сухозліток, сім пар яких утворюють лінію художнього шва «городок». Галтування вінця має композицію безкінечного орнаменту. Він складається з сітки з'єднаних ромбів, по три в навскісному ряду, в які вписано посередині свастику. Вона не однаково повернута на різних виробах: на вінці з поховання № 153 дігамний хрест вписано променями за сонцем (рис. 2, 8), він розташований вертикально. На двох інших пов'язах хрест має промені проти сонця, це так зване сегнерове колесо. Хрест розташований навскіс (поховання № 157) (рис. 2, 7), або вертикально (поховання № 140) (рис. 2, 6). У кутках ромбів круглі цяточки. Позначення внутрішніх контурів ромбів ро-

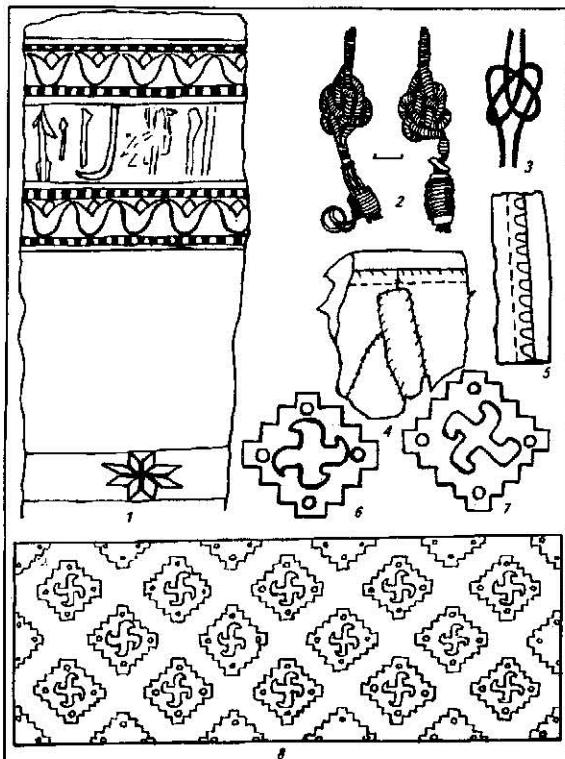

Рис. 2. Художній текстиль з Золотого: 1 — реконструкція орнаменту шовкового шарфа з куфічним написом; 2 — золотні китиці; 3 — схема плетіння вузла китиць; 4 — фрагмент зворотнього боку потиличної частини вінця; 5 — фрагмент змережуваного краю шовкового шарфа з написом; 6, 7 — реконструкція деталі вінця з золотним галтуванням; 8 — реконструкція орнаменту галтованої частини вінця.
1,5 — могила № 139; 2,3 — № 144; 4,7 — № 157; 6 — № 140; 8 — № 153. (Реконструкції та рисунки автора).

биться за допомогою тла, не захищено металевою ниткою. Внутрішні розміри ромбів $4,5 \times 4,5$, свастики $2,4 \times 2,4$ см. Смуга, що утворює ромб, завширшки 2 см.

Від чільця з могили № 157 крім решток з золотним гаптуванням збереглося ще два фрагменти полотняної тканини без будь-якого шиття. Їх розміри: $12 \times 5,3$, $4,5 \times 5,5$ см. Обидва зшиті стиковим швом «у рядок» з маленьких клаптиків. На одному фрагменті (рис. 2, 4) для зміщення шва, що приходився мабуть на потилицю, поверх тканини нашито вузельку стрічку такої ж тканини. Змережену тканину перегорнуто удвічі таким чином, що шви опинилися на зворотньому, внутрішньому боці пов'язки. Трохи нижче згорнутого краю тканину прошито швом затяганкою⁶, який ще зветься «толкою вперед».

Звичай ховати жіночі вінці стародавній, він зберігся до нашого часу, хоч тепер матеріал вінець інший, це папір. У Візантії налобні пов'язки належали молодим дівчатам⁷. У Золотому вінці також знайдено в похованнях молодих жінок 25–30 років. У давньоруських багатих похованнях знайдено гаптовані лобні вінці із зображенням святих⁸. Християнські символи на вінцях з Золотого є іншими та мають одночасно декоративне значення. Свастика як декоративний елемент була поширенна з раннього християнства. Його бачимо у церковному вжитку на гаптованому одязі⁹, мозаїках базилік (Херсонес), фресках сучасних храмів (Трапезна палата Києво-Печерської Лаври, XIX ст.). Композиція безкінечного орнаменту, що складається з сіткі з'єднаних ромбів, в які вписано якесь зображення, у XII–XIII ст. відома на гаптованому оздобленні одягу мешканців Херсонеса, Київської Русі¹⁰, вона значно поширенна у сучасному українському шитті¹¹.

Оскільки золотне гаптування в XIII–XIV ст. було поширене в побуті, церковному вжитку багатьох християнських країн¹², у тому числі Візантії, Херсонесі, та навпаки його не було на Близькому та Середньому Сході, можна припустити, що гаптовані золотні вінці з Золотого виготовлялись десь у Криму в монастирях, які завжди були осередками гаптувального мистецтва. До

Золотого вінці надходили з різних майстерень. Про це свідчать деякі відмінності у гаптуванні: різна форма хреста — пряма або навкісна; промені повернуті за сонцем або навпаки, різний — вертикальний або горизонтальний напрямок ниток лиштви, різна основа ниток сухозлітки. Однак не виключено, що ці відмінності вказують на різний час існування вінець, бо поховання в Золотому здійснювалися приймні дві сторіччя чи трохи більше.

Інші залишки жіночого вбрання представлені п'ятьма китицями (рис. 3) з поховання № 144 (інв. № 1). Усі китиці ідентичні за розміром, формою та технікою виконання. Вони виготовлені з рослинних ниток типу коноплі або джуту (8 ниток), обплетених сухозліткою в

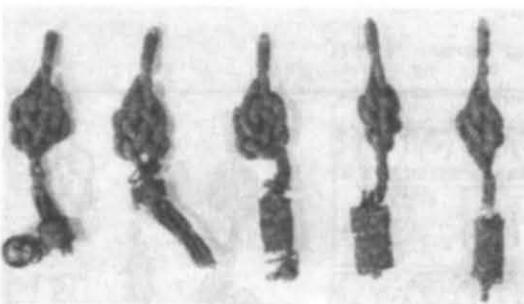

Рис. 3. Китиці з золотною сухозліткою (Могила № 144).

міру того, як звито китицю (рис. 2, 2). Сухозлітка оксидована, тотожня металевим ниткам гаптованого вінця з поховання № 153. Верхня частина китиці має форму скрутня, що у середній частині китиці поділяється надвое. Їх звито складним вузлом, нижче якого обидва скрутня знов з'єднано в один, вільно звисаючий, скрутець. Нижній кінець китиці потовщено за допомогою якогось білого матеріалу типу повсті, що обвиває рослинну основу скрутня. Поверх білої обмотки навито сухозлітка. Між цим потовщеним і нижньою частиною вузла на рослинні нитки нанизано кружок з тонкої шкіри, який трохи ширше за діаметром ніж скрутець із сухозліткою, розташований вище. Загальна довжина китиць $7,4$ – $8,0$, розміри вузла $2,2 \times 1,8$ см. Співвідношення частин китиць 1:2:3.

Техніка виконання китиць — макраме, тобто ручне плетіння без гачка або спиці, в якому пасма ниток ініціально з'єднано та роз'єднано, що дає можливість виконувати складний візерунок (рис. 2, 3). Ця техніка та стиль візерунка вузла була поширенна як на Арабському Сході, так і в Європі. Такі вузли відомі за зображеннями: на заставках куфічних написів, давньоруських літописів¹³. Вони є на русальних браслетах-наручнях та інших речах, виконаних у так званому тератологічному стилі. Китицями оздоблювався жіночий одяг мусульманського Сходу¹⁴, християнської Європи. Це оздоблення широко вживався й сьогодні. Щодо китиці із Золотого, то вони були, мабуть, пов'язані з елементами східного костюму, які використовувались й християнським населенням. На це вказують інші деталі костюму: гудзики, сережки з перлинами. До речі, в одному з поховань середньовічного кочовника північно-західного узбережжя Приазов'я також знайдено китиці з металевим обплетенням, сережкою у вигляді знака питання з перлинами на кінці¹⁵.

Гаптовані золотними нитками вінці та китиці, оздоблені золотною сухозліткою становлять одну частину колекції з Золотого, друга презентована шовковими тканинами. Серед останніх перш за все привертає увагу шарф з каймою та написом, фрагменти якого знайдено в похованні № 139 (інв. № V—VII). Тканина стара, деякі її нитки й фрагменти втрачено. Найбільші фрагменти мають розміри: 25×21 , $42,5 \times 31$, $47,6 \times 29,5$ см. Збереглася також вузька смужка підрубленого краю шарфа цвом «кривулька», нижче якого змережувано затяганкою (рис. 2, 5). Тканину виготовлено в техніці саржового переплетіння з двох видів текстилю: шовку та ниток рослинного походження. Останні застосовувались як уток для вставок, які увіткано у шовкову тканину. Цих вставок кілька, вони різняться за шириною й орнаментом. Лямівку створює широка

Рис. 4. Деталь шовкового шарфу з куфічним написом

вставка (завширшки 8 см), на якій рослинним утоком по блискучому шовковому утоку на зовнішній поверхні виткано напис куфічним письмом (рис. 2, 8; 4). Його літери заввишки 4 см¹⁶. Обидва боки напису облямовано орнаментальною смужкою з квітів лотосу, що повторюються, двох вузеньких смужок, на одній з яких є поперечні риски, які ніби утворюють торочки. Колір лотосів як і шовку темнокоричневий, поперечні риски жовті і чергуються з червоними.

Інші вставки являють собою вузькі смужки, на яких виткано маленькі зірочки за рахунок фактури блискучого шовку горішнього утока на матовому тлі спіднього утока з рослинних волокон. Тут нитки горішнього шовкового утока міняються місцями з нитками матового внутрішнього утока, на який нанесено порошок срібла. Сріблясті зірочки мають чотири пари променів у формі ромба. Такий візерунок і тепер досить поширеній в українській вишивці¹⁷. Ширина смужок з зірочками 2 см, вони повторюються через 8,5 см.

За стилістичними ознаками цей шарф походить з Єгипту. Виникає питання: чи можна цей текстиль віднести до коптських виробів, чи він є вже цілком витвором арабського Сходу, як випливає з куфічного напису? Відомо, що для арабського текстилю є характерними і написи, і смуги. Це так звані тканини з епістолярним орнаментом, в яких написи використано як додатковий елемент візерунка рослинної арабески¹⁸. На шарфі з Золотого напис відіграє іншу роль, таку, як у коптських тканинах ранішого часу¹⁹. Він є основною сюжетною композицією. Арабські смугасті тканини також інші за оздобленням, ніж тканина з Золотого, яка й за цією ознакою близчча до коптських смугастих тканин²⁰. Арабські смугасті тканини мають лише простий бордюрний геометричний візерунок (спiralі, зигзаги, клітинки). До того ж, вставки є традиційним елементом коптського текстилю. Тому вважаємо, що тканину з Золотого не можна вважати сугто арабським виробом. За технологічними ознаками, зокрема наявністю вставок-смуг, за стилістичними елементами орнаменту: квіти лотоса, виконані в єгипетському стилі, в поєднанні з арабським елементом — куфічним написом, цю тканину визначаємо як коптську пізнього стилю (679—1250 рр.)²¹. Він виник наgruntі подальшого розвитку коптського стилю під арабським впливом і має ісламські елементи²². Очевидно тканину вироблено не пізніше середини XIII ст., у домуналюкський час, тому що з 1250 р. з початку мамелюкського панування, коли копти були остаточно асимільовані арабами, їх вироби зникли²³.

Коптські шовкові тканини дорого коштували у вжитку, з ними поводились обережно, коли вони знущувались, їх рештки використовували з похваловою метою²⁴. Саме такою є коптська тканина з Золотого, датування якої є за археологічними ознаками не суперечить вищевказаному.

Залишки одягу з іншої шовкової тканини знайдено в двох жіночих похованнях № 138, 157 (інв. № VIII—XIV та XV—XVII). Обидві тканини китайські, камчаті з дрібним стилізованим рослинним орнаментом. Мабуть це рештки мафорія або столи. Шовкова тканина в середньовіччі була дуже коштовною, тому при виготовленні одягу використовувались навіть маленькі клаптики текстилю. З таких клаптиків була зшита деталь одягу (пояс? стрічка?) у вигляді смуги, яка потім була згорнута удвое (мог. № 138). З того ж одягу походять три фрагменти (кути мафорія?) трикутної форми, викроєні з пружжком тканини, та фрагмент з прямим кутом. На трох фрагментах збереглися проколи від стібків, а смугу, згорнуту напіл, підрублено. Її розміри 38,5×10,5 см, інші фрагменти цього одягу мають розміри: 40,5×39,5, 45×27, 38×32,5, 38,5×10,5, 21×11,5×25, 21×16,5×12,5, 28,5×20,5 см. Від одягу з іншої могили № 157, також зшитої з клаптиків, зберігся підрублений край. Після реставрації фрагменти цього одягу мають розміри від 18,5×9,5 до 3 см².

Отже, наведені вище дані про тканини з Золотого дають підставу зробити деякі висновки: за місцем походження тканини дуже різнятися. Шовкові тканини пов'язані зі Сходом: Китаєм та Єгиптом, тканини з золотним галтуванням, можливо, місцевого виробництва. Таке могло трапитись за умови участі населення Східного Криму в торгівлі Великого шовкового шляху середньовіччя. Принаймні частина населення поселення Золоте мала чималі достатки й певне соціальне становище. Тканини разом з іншими знахідками з могил надають можливість грунтовної реконструкції костюму середньовічного населення, але це потребує окремого дослідження.

Колекція з Золотого є першокласним джерелом для поповнення наших уявлень про історію стародавнього текстилю, його технології, датування тощо, а також для вивчення такого розділу декоративно-прикладного мистецтва, як гаптування. Художній текстиль з Золотого дещо багато історичної інформації, якщо своєчасно провести його подальшу реставрацію, поки він ще достаточно не пошкоджений часом.

Примітки

¹ Колекція художнього текстилю Золоте (№ 1090) зберігається у III розділі Наукових фондів ІА НАНУ.

² Новицька М. О. Гаптування в Київській Русі // Археологія.— 1965.— т. XVIII.— С. 38; Іерусалимська Н. А. Археологические ткани как датирующий материал // КСИА.— 1979.— 158.— С. 114—120.

³ Корпусова В. Н. Отчет о раскопках некрополя у с. Золотое в 1971 г. // НА ІА НАНУ, 1971/22.

⁴ Орлов Р. С. Из истории сельского населения Керченского полуострова в XIII—XIV вв. // Памятники древних культур Северного Причерноморья.— К., 1979.— С. 127, 128.

⁵ Ще два золотих гаптованих чільця знайдено в могилах № 97 та 140. Їх було знайдено *in situ* разом з черепом, тому не передано на реставрацію. Вони потрапили до колекції № 644, до якої належать знахідки розкопок 1971 р.

⁶ Назви початкових художніх швів подано за термінологією: Гасюк О. О., Степан М. Г. Художнє вишивання.— К., 1986.— С. 56—66.

⁷ Готтенрот Ф. История внешней культуры.— СПб., 1911.— Т. I.— С. 115..

⁸ Левашова В. П. Венчики женского головного убора из курганов X—XII вв. // Славяне и Русь.— М., 1968.— С. 95; М. О. Новицька вважає, що деякі з жіночих пов'язок були лямівками головних покривал. Див.: Новицька М. О. Гаптування.— С. 30.

⁹ Vogt E. Textilreste aus dem Reliquinenbehälter des Altars in der Kirche St. Lorenz bei Paspels // Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte. 1963/64.— Bd. 23.— Heft 2.— S. 83—90; Уварова П. С. Могильники Северного Кавказа // МАК.— 8.— Табл. 80.— Рис. 7; Вейс Г. Внешний быт народов с древнейших времен до наших дней // Европейские народы.— М., 1876.— С. 263—265.

¹⁰ Косцишко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1904 г. // ИАК.— 1906 г.— Вып. 20.— С. 38, 39.— Рис. 17, 18; Новицька М. О. Вказ. праця.— С. 28.— Табл. II, 9; III, 1; IV.

¹¹ Гасюк О. О., Степан М. Г. Вказ. праця.— № 6, 17, 21, 22, 24, 86, 87, 106, 107, 129, 150, 134.

¹² Свирин А. Н. Древнерусское шитье.— М., 1963.— С. 9—12; Фехнер М. В. Испано-русская торговля XII в. // История и культура Евразии по археологическим данным.— М., 1980.— Тр. ГИМ, вып. 51.— 1980.— С. 125, 126.

¹³ Древнерусское искусство (Рукописная книга).— М., 1972; Karoly Földes-Papp. Vom Felsbild zum Alfabet.— Dresden, 1966.— S. 186. Abb. 224, 225, S. 195, abb. 231.

¹⁴ Стамеров К. К. Нариси з історії костюмів.— К., 1978.— С. 182.

¹⁵ Усне повідомлення О. Є Фіалко, розкопки 1993 р. Приазовського загону експедиції Сула ІА НАНУ.

¹⁶ Напис потребує реконструкції та вивчення фахівцями-арабістами, перевірки зображенням на рис. 2, 1. Тематично цей напис можливо належить до коптських, християнських. Див.: Effenberger Arne. Koptische Kunst.— Leipzig.— S. 239—240.

¹⁷ Гасюк О. О., Степан М. Г. Вказ. праця.— № 27, 37, 56, 87.

¹⁸ Стамеров К. К. Вказ. праця.— С. 182.

¹⁹ Шурикова Р. Коптские ткани. Собрание Государственного музея изобразительных искусств им. А. С. Пушкина.— Л., 1967.— № 241.

²⁰ Шурикова Р. Указ. соч.— № 230, 242.

²¹ Там же.— С. 13.

²² Effenberger Arne. Op. cit.— S. 227.

²³ Ibid.— S. 18.

²⁴ Шурикова Р. Указ. соч.— С. 11.

Одержано 26.02.94

ХРОНІКА

51

ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКА АНТРОПОЛОГІЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ

У жовтні 1993 р. у Канаді (м. Саскатун) відбулась 51 Північноамериканска антропологічна конференція, організована Саскачеванським провінціальним археологічним товариством, спонсорами якої був Український канадський фонд Тараса Шевченка та інші установи країни.

У роботі конференції брали участь понад 300 вчених Канади, США і один від України (музей-заповідник «Кам'яна Могила»).

На конференції працювали чотири секції: антропологічна, археологічна, етнографічна та лінгвістична; на яких заслухано понад 120 доповідей та повідомлень.

Особливий інтерес у нас викликали виступи американських вчених Беленса Кента, Гізанаки Нормана та Бенета Леннарда на тему «Продовження дослідження на місці полювання на бізонів у Бекам Канті (штат Оклахома)», які повідомили про традицію індіан у полюванні на бізонів, що існувала у давні і сучасні часи. Не менш цікавою була доповідь Трір Мевис та Джона Трір (США) (провінція Манітоба) «Про піктографію у Центральній Америці», де йшлося про знахідки на камінних-валунах нових петрогліфів, тобто зображення людей та звірів, пов'язаних на думку автора з культовим обрядом. У доповіді Ельзаон Джонсон, Ірва Леннелія та Тіма Джонсона (Канада) «Консервація та дослідження петрогліфів у Сан-Вікторія у Саскачеванській провінції» автори повідомили про нові методи консервації петрогліфів музею «просто неба», де знайдено багато зображення людської ступні та слідів звірів, сонячні знаки тощо, які датуються за радіокарбоном (C_{14}) 1690 р. до н. е.

У доповіді Феріс Вільям була піднята проблема про датування кам'яних кіл на землі в Аламіді, віднесених на думку дослідниці до часу бронзи.

На конференції більша частина доповідей і повідомлень була присвячена антропології, археології та культурний спадщині індіан, яким в останній час у науці на американському континенті відводиться значче місце.

Крім цього, на такій престижній конференції знайшлося місце для обговорення проблем вивчення, охорони та збереження національних парків (у нашому розумінні заповідників — Б. М.) і музеїв стародавньої історії та культури. У цьому зв'язку Вільям Фокс виступив з доповідю «Археологічні пам'ятки Канади». Доповідач із США Мері Адер присвятила свої інтереси розвитку музеїв археології. Геррі Adams (Канада) виступив з доповіддо «Парки Канади північних провінцій» тощо.

У заключному пленарному засіданні з доповідю «Петрогліфи Кам'яної Могили на Україні» (семантика, хронологія, інтерпретація) виступив Б. Д. Михайлів. Доповідь супроводжувалась численними прозирками (слайдами) стародавніх рисунків, датованих від доби пізнього палеоліту до епохи бронзи і пізніше. Вона викликала живий інтерес у американських дослідників, які до цього часу не мали інформації про унікальну пам'ятку первісної культури на півдні України.

Серед численних об'єктів особливе місце займають місцевознаходження петрогліфів поблизу містечка Герріс на річці Орла, міст Святий Віктор та Регіна на річці Бистра вода (провінція Саскачеван) та написи на камені на Молочній річці, в провінції Альберта, які датуються часом від епохи бронзи до XVIII — початку XIX століття.

Конференцію організували канадські вчені Саскачеванського університету пані З. Погорецький та Генрі Еллі, перший з яких разом з дружиною пані Стефанією були гідами і перекладачами української делегації, як на конференції, так і у мандрівці по Канаді. Повсюди, під час поїздки і знайомства з науковцями університетів і громадянами Канади ми зустрічали теплий прийом та гостинність.

Б. Д. Михайлів

Одержано 12.12.93

РОБОЧА ЗУСТРІЧ З ПРОБЛЕМ АРХЕОЛОГІЇ ПІЗНЬОГО БРОНЗОВОГО ВІКУ ПІВДНЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ (Луганськ—Перевальськ—Донецьк. 23—27 листопада 1993 р.)

Робоча зустріч фахівців з археології пізнього бронзового віку на донецькій землі стала черговою у низці симпозіумів, що періодично організовуються у різних містах України та Росії. Організаторами зустрічі виступили ІА НАН України, ІМК Російської АН, відділ культури та мистецтва Луганської обласної держадміністрації, Координаційна рада з вивчення та охорони пам'яток археології Луганщини та археологічний актив м. Донецька. Зустріч було присвячено пам'яті відомого українського археолога М. М. Чередниченка. Участь у засіданнях взяли понад 30 вчених з Росії, Румунії та України. Заслухано 24 наукові доповіді та повідомлення, відбулося ознайомлення з колекціями знахідок доби пізньої бронзи, що зберігаються у фондах Луганського краєзнавчого музею та Педагогічного інституту, Перевальського краєзнавчого музею та Центрально-Донецької експедиції, Донецького університету, Будинку творчості дітей та юнацтва, Обласної станиці юних туристів. Учасникам зустрічі була надана можливість у повному обсязі ознайомитися з матеріалами розкопок поселень зрубної культури Капітанове, Діброва, Степанівка, Зливки, Безіменне.

Луганська частина зустрічі розпочалася з доповіді В. М. Левченка (Київ), присвячений науковому доробку М. М. Чередниченка. А. Д. Пряхін та В. І. Беседін (Воронеж) охарактеризували кераміку Підклітнинського могильника, який, на їх думку, належить до пам'яток абашицької культури. В. Г. Самойленко (Луганськ) та О. Г. Акулов (Москва) доповіли про результати обліку курганів Луганщини, яких, за даними 30 — 40-х років, нараховувалося до 100 000. Було визнано доцільним провести таку ж роботу, з урахуванням топографії курганних груп, в інших областях України, а також в суміжних з Луганською областями Росії.

Переважна частина доповідей була заслухана в м. Перевальську. В. Я. Кияшко (Ростов-на-Дону) поділився спогадами про початок наукового шляху М. М. Чередниченка. Ю. М. Бровендер (Перевальськ), який продовжив розпочаті М. М. Чередниченком розкопки на поселенні Капітанове, зробив доповідь «Капітанове I — поселення зрубної культури. До питання формування зрубної культури у Сіверсько-Донецькому регіоні». О. Г. Акулов висвітлив топографію поселень доби пізньої бронзи у долині Сіверського Дніця, включаючи Капітанівський кущ пам'яток. А. Ф. Горовий ознайомив учасників зустрічі з геологічною ситуацією у Донбасі з акцентом на родовища кольорових металів. Дві доповіді були присвячені катакомбній проблематиці: О. В. Кияшко (Волгоград) «Проблеми відносної хронології доби середньої бронзи Передкавказзя», С. В. Козоменсько (Ростов-на-Дону) «Аналіз зображень з катакомб біля с. Новомиколаївка Ростовської області». О. В. Кузьміна (Самара) запропонувала узагальнюючу доповідь «Метал абашицької культури», побудовану на аналізі рельєфних вимірювань великої кількості виробів з бронзи Середньоволзького, Камського та Приуральського регіонів.

Блок доповідей присвячувався похованням пам'яткам зрубної культури: В. В. Отрощенко (Київ) «До питання про походження та поширення чотирикамерних склепів», Р. О. Литвиненко (Донецьк) «Про одну обрядово-хронологічну групу поховань зрубної культури», В. В. Цимида-нов (Мар'їнка) «Курганне будівництво зрубної культури: соціальні аспекти», Ю. Б. Полідович (Донецьк) «Про розташування керамічних посудин у зрубному похованні». Різним аспектам матеріального виробництва приділили увагу у своїх виступах А. М. Усачук (Донецьк) «Щодо однієї категорії загадкових кістянів виробів пізнього бронзового віку», В. В. Рогудеса (Ростов-на-Дону) «Скарб серпів біля станиці Казанської», В. І. Клочко (Київ) «Бородинський скарб та проблеми сировинної бази давніх виробництв в Україні».

Центральною подією робочої зустрічі стала розгорнута доповідь В. С. Бочкарьова (Санкт-Петербург) «Розвиток металевих списів і дротиків доби пізньої бронзи та концепція Волго-Уральського осередку культурогенезу на півдні Східної Європи». Базуючись на структурній типології на-конечників списів та дротиків, доповідач виклав модель поширення культур з Волго-Уральського осередку культурогенезу у західному напрямку. Основою осередку названо баланбашську (приуральську абашицьку) культуру та пам'ятки типу Синтагти. Поширення культур доби пізньої бронзи та іновацій мало хвилювий характер. Перша хвиля пов'язується В. С. Бочкарьовим з пам'ятками покровського типу, друга — зі зрубною культурою, третя — з поширенням культур великої кераміки на чигалі сабатинівської. Творцем та носієм дослігнень доби пізньої бронзи виступає прошарок воєнної аристократії (пасіонарії — у розумінні Л. М. Гумільова), репрезентований археологічно похованнями важкоозброєних воянів-колісничих.

Останній блок доповідей присвячувався проблемам культур валікової кераміки (сабатинівська, пізньозрубна, Козлоджень, білозерська). Пролунали виступи: І. М. Шарафтдинової (Київ) «Розкопки поселення Виноградний Сад», В. М. Каврука (Келераш, Румунія) «Нові дослідження поселення Козлоджень», Я. П. Гершковича (Київ) «Про стратиграфію та склад комплексів Ушаківського поселення», В. М. Горбова (Донецьк) «До проблеми культурної атрибуції селища на Білозерському Лимані», М. В. Степанова (Зимогір'я, Луганська обл.) «Семантика наліпного

© ІО. М. БРОВЕНДЕР, В. В. ОТРОШЕНКО, І. М. ПАВЛОВА, 1995

розімкненого валика», В. О. Самара (Запоріжжя) «Дрімайлівське поселення доби пізньої бронзи».

Підсумкове засідання відбулося у Донецьку. Позитивну оцінку проведений роботі та конкретним доповідям дали В. М. Каврук, В. С. Бочкарьов, О. В. Кузьміна, І. М. Шарафтінова, В. М. Горбов, Ю. М. Бровендер, В. В. Отрощенко. Одностайно прийнято заключну ухвалу зустрічі, де, зокрема, наголошується на необхідності продовження розкопок поселення Капітанове I, рекомендовано підготувати матеріали робочої зустрічі до друку та продовжити практику організації таких зборів на міждержавному рівні. Окремим пунктом констатовано процес наукового зростання місцевих археологічних кадрів Донецького регіону. Висловлена думка про необхідність організації археологічного центру на базі однієї з науково-освітніх установ Луганської чи Донецької областей.

Окремо слід зазначити увагу, приділену робочій зустрічі представникам адміністрації Луганщини. Відкрив роботу зборів заступник представника президента по Луганській області О. М. Єнченко, залучивши до цієї акції засоби масової інформації. У Переяславську археологів привітав голова місцевої ради М. Ф. Лукашин. На рівні району та області були успішно розв'язані організаційні аспекти робочої зустрічі.

Ю. М. Бровендер, В. В. Отрощенко, І. М. Павлова

Одержано 15.03.94

РЕГІОНАЛЬНА КОНФЕРЕНЦІЯ ПАЛЕОЛІТОЗНАВЦІВ У ДОНЕЦЬКУ

23—26 травня 1994 року у Донецьку на базі державного краєзнавчого музею відбулась конференція «Палеоліт Лівобережної України». На ній було заслухано 15 доповідей фахівців з археології кам'яного віку з України, Росії, США.

На пленарному засіданні після вступної промови директора музею В. Г. Овінникова з доповідю «Пам'ятки мисливської діяльності палеоіндійців» виступив гість конференції археозоолог, професор Університету штату Колорадо (США) Л. Тодд. Доловідь геолога В. Ф. Петрунія (Одеса) була присвячена проблемі крем'яних псевдомайстерень України.

На секційних засіданнях було прочитано кілька доповідей, пов'язаних з проблемами типології кам'яних знарядь. С. Ю. Гиря (Санкт-Петербург) доповідій про типологію продуктів розковування, Ю. В. Кухарчук (Київ) — про диференціацію мустєрських ножів та скребел, О. В. Колесник (Донецьк) — про трансформацію скребел із витонченим корпусом.

Продовженням секцій засідань була серія доповідей з проблем пізнього палеоліту. У доповіді О. О. Кротової (Київ) обґрунтовувалось існування груп спеціалізованих мисливців на бізонів у Північному Причорномор'ї у середньому період епохи пізнього палеоліту. Про вироби з кременю мустєрського вигляду в комплексах пізньопалеолітичних пам'яток Приазов'я доповідю Ю. Г. Ковал' (Донецьк).

Кілька доповідей було присвячено вивченю конкретних пізньопалеолітичних пам'яток. Про планіграфію стоянки Кам'яна балка (Ш мис) у Нижньому Подонні доповіда Н. А. Хайкунова (Москва), про господарську структуру південно-західної частини стоянки Кам'яна балка II — К. О. Винogradova (Москва). Характеристику палеоландшафту околиць стоянки Кам'яна балка II дав І. Є. Матюшкін (Москва). В. Н. Станко та В. Я. Диканов (Одеса) проаналізували структуру пізньопалеолітичного поселення Анетовка II. Про нові пізньопалеолітичні пам'ятки Нижнього Подніпров'я доповідь М. П. Оленківський (Херсон).

Дві доповіді було присвячено матеріалам епохи мезоліту. О. Самарітакі (Одеса) дала характеристику етнокультурним процесам у мезоліті Південно-Східної України. С. М. Дегерменджі (Донецьк) проаналізував крем'яну індустрію мезолітичної стоянки Росоховата в Донбасі.

Учасники конференції ознайомилися з колекціями кам'яних виробів та палеонтологічних матеріалів пам'яток кам'яного віку, що зберігаються у фондах музею.

У рамках конференції пройшло також засідання музейної ради, присвяченої обговоренню концепції археологічного музею, що створюється в Амвросіївському районі та поїздка на Амвросіївську пізньопалеолітичну стоянку.

На заключному пленарному засіданні учасники конференції прийняли рішення регулярно провадити подібні конференції на базі Донецького музею.

О. В. Колесник, О. О. Кротова

Одержано 19.07.94

© О. В. КОЛЕСНИК, О. О. КРОТОВА, 1995.

«АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1995 р.

ПАМ'ЯТІ МАРІЇ ІВАНІВНИ ВЯЗЬМІТІНОЙ

3 квітня 1994 р. на 98-му році припинилося життя Марії Іванівни Вязьмітіної — відомого вченого-археолога й мистецтвознавця, яка стояла біля витоків Академії наук України, талановитої дослідниці сарматських та

пізньоскіфських старожитностей України, бактрійських та парфянських пам'яток Середньої Азії, декоративно-прикладного мистецтва країн Близького Сходу, кандидата історичних та філологічних наук, Лауреата державної премії УРСР, людини, що належала до старої інтелектуальної еліти країни, до товариства з широковідомими та майже невідомими суспільству особистостями, які передають від покоління до покоління високу культуру, духовність, чесноти.

У весь тривалий, майже сторічний життєвий шлях Марії Іванівни пов'язаний з Україною, де вона побачила світ, навчалася, працювала й померла. Народилася вона 22 квітня 1896 р. в с. Круподеринці Бердичівського повіту, що на Житомирщині, в родині службової інтелігенції. Пізніше сім'я переїхала до Києва, де Марія Іванівна й мешкала все життя.

Її батько, Іван Федорович Вязьмітін служив у мастику відомого суспільного діяча, дипломата графа

М. П. Ігнат'єва, потім в Києві працював головним касиром Річфлоту. Мати, Анастасія Сергіївна, колишня вихованка приюту імператриці Марії Федорівни для збіднілих сирот-дворян, була домашньою вчителькою в старому аристократичному роді Ігнат'євих. Графиня Є. Л. Ігнат'єва, правнука М. Кутузова, уроджена князівна Голіцина, мати двох київських генерал-губернаторів, стала хрещеною матір'ю Марії Іванівни.

У Марії Іванівні приваблювала висока духовність, широта культури, різноманітність інтересів, невичерпний оптимізм. Вона блискуче, з золотою медаллю закінчила Фундуклієвську жіночу гімназію у Києві. У тому ж році раптово трагічно гине її батько. Але Марія Іванівна продовжує свою освіту й одночасно працює. Вона мусила братися за будь-яку роботу. Спочатку вона — репетитор учнів, потім у 1917—1918 рр. — картотечник у Всеросійській земській спілці, в 1919—1921 рр. — адресатор у Адресному столі, кореспондент Театрального відділу у Відділі мистецтв (1919 р.), друкарка в редакціях різних газет: «Вісті» (1920—1922 рр.), «Більшовик» (1923—1924 рр.), «Пролетарська правда» (1924—1929 рр.). Спрага до знань привела Марію Іванівну в 1915 р. до слов'яно-русського відділення Вищих жіночих курсів, навчальні плани яких відповідали університетським. По їх закінченні у 1922 р. вона отримує ступінь кандидата філологічних наук. Людина з яскраво означенім гуманітарним складом, Марія Іванівна була археологом за покликом, та до археології прийшла не відразу. Її цікавить філологія, історія мистецтва, та тільки її добрий друг Максиміліан Волошин з передбачливістю митця побачив у ті роки в Марії Іванівні майбутнього археолога. Та доля вже звела її з ар-

хеологією. У 1923 й 1924 рр. Марія Іванівна навчається на мистецтвознавчому відділенні історико-філологічного факультету Київського Археологічного інституту. Цей заклад був науковим і навчальним, за своїм рівнем і традиціями він наслідував старим університетам. Тут викладали провідні фахівці: Ф. І. Шмідт, С. О. Гляров, Д. М. Щербаківський, В. М. Зуммер та ін. Серед слухачів було багато з вищою освітою, які залучались й до наукових досліджень. Інститут тримався цілком на ентузіазмі викладачів та слухачів. Марія Іванівна вчилася тут разом з Є. Г. Спаською, М. О. Новицькою, С. С. Магурою та ін.

Після закриття Археологічного інституту у 1924 р. Марія Іванівна з 1927 по 1929 р. проходить аспірантуру в академіка О. П. Новицького при Музеї мистецтв ВУАН у Києві та Харківській філії кафедри мистецтва АН УРСР при відділі мистецтва Близького Сходу. Вона активно включається в наукову діяльність молодої Академії наук України. Напрямок її досліджень — декоративно-прикладне мистецтво ісламського Сходу. Марія Іванівна виступає з доповідями на двох перших з'їздах археологів СРСР у Керчі, Севастополі, конференції сходознавців у Харкові. Наукова громадськість її відзначила, вона як кандидат у дійсні члени була запрошена на V Міжнародний конгрес з іранської археології та мистецтва в Ленінграді в 1935 р. На другій конференції археологів СРСР в 1927 р. в Севастополі на доповідь Марії Іванівни звернув увагу М. Е. Массон та залучив дослідницю до середньоазіатської археології. Проте ще довго творчі пошуки Марії Іванівни було спрямовано саме на історію культури. Навіть в експедиціях у Середню Азію, Крим та Кавказ вона спочатку працює як мистецтвознавець. Марія Іванівна організує виставки, в 1930—1931 рр. читає курс лекцій з історії мистецтв Близького Сходу в Київському художньому інституті на музеїному відділі. Саме вона створює Відділ мистецтва Сходу при Музеї мистецтва ВУАН та Відділ мистецтва Сходу в Харківському художньо-історичному музеї. Після захисту промаційної роботи на звання наукового працівника-мистецтвознавця Марія Іванівна в 1930—1934 рр. очолює своє дітище — Відділ мистецтва Сходу при Музеї мистецтва ВУАН. Протягом цього часу Марія Іванівна збирає, досліджує, публікує (1928, 1930 рр.) збірки художніх творів з бронзи, кераміки, дерева ісламських країн, що зберігалися в Музеї мистецтва ВУАН в Києві та в Харківському художньо-історичному музеї. Ці праці не втратили свого наукового значення й тепер, а Марія Іванівна в повоєнні роки була в Україні найвизначнішим сходознавцем — істориком культури. Це перший вагомий внесок Марії Іванівни в культуру й науку України.

Тиск радянської системи на науку й мислячих осіб не обминув Марію Іванівну. Талановитій енергійній дослідниці в розквіті творчих сил не знайшлося місця серед науковців України, де з 1934 р. тривалий час вона не мала змоги займатися наукою. Реорганізовано структуру ВУАН, ліквідовано Відділ мистецтва Сходу, знищено школу сходознавства, репресовано багатьох вчених. Марія Іванівна примушена шукати себе на бібліотечній ниві. Глибока ерудиція, знання багатьох сучасних, стародавніх та мертвих мов знов допомогли їй виявити свою творчу особистість. Як завідуюча бібліотекою вона створює наукові фонди бібліотек спочатку в Інституті геології та мінералогії (1934—1935 рр.). Але навіть тут не все було гаразд, вона не могла спокійно працювати. У 1935 р. їй довелось працювати коректором на книжковій фабриці. Потім знову завідування бібліотеками в Київському Будинку архітекторів (1936—1941 рр.) та Спілці архітекторів (1943—1944 рр.) У роки війни Марія Іванівна залишилася в окупованому Києві, разом з М. О. Новицькою вона сприяє збереженню фондів заснованих бібліотек, що містилися у приміщені університету. В 1944—1948 рр. Марія Іванівна створює фундаментальну наукову бібліотеку Академії архітектури. Плідна робота в цьому напрямку є другим важливим внеском Марії Іванівни в культурне життя України.

Одночасно з роботою в бібліотеках Марія Іванівна займається науковою працею вже як археолог, але на території Середньої Азії. Археологічна праця дуже захоплює Марію Іванівну. Вона впливає на брата Миколу, який створює прилад для реконструкції форми посудини за фрагментами, публікує його в

1949 р. в Ажгабаді. В 1937 р. Марія Іванівна здійснює розкопки на території Бактриї городища Айтрам кушанського часу як керівник одного з загонів Термезької археологічної комплексної експедиції. У повосніні роки вона продовжує археологічні дослідження в Середній Азії. З 1946 р. чотири роки Марія Іванівна очолює один із загонів Південно-туркменської археологічної експедиції, веде дослідження на городищі Нова Ніса — столиці парфянської держави.

Її наукові праці, присвячені розкопкам Айтрама (1945 р., Ташкент) та Нової Ніси (1954 р., Ажгабад) — це вагомий внесок в розвиток середньоазіатської археології. За цією тематикою у 1947 р. Марія Іванівна вдруге дістала вчену ступінь кандидата наук, цього разу історичних.

Її авторитет археолога серед колег Середньої Азії, Москви, Ленінграда, України був завжди високий. З 1948 р. за запрошенням вона працює в Києві в Інституті археології АН УРСР до виходу на пенсію в 1970 р. Знову вона додає нову ділянку на творчому шляху, ще в такому віці, в якому більшість дослідників вже йдуть до закінчення творчих пошукув. Та гострий, ясний розум, цілеспрямованість, працьовитість, ерудиція та широкий діапазон досліджень сприяли тому, що її ім'я назавжди ввійшло у вітчизняну археологічну науку. Початок праці Марії Іванівни в Інституті археології АН УРСР був пов'язаний з дослідженням питань ранньоскіфської археології, зокрема скіфського звіриного стилю в мистецтві, саме для чого її й запросили до інституту. Вона провадить польові дослідження ранньоскіфського городища Жаботин, публікує ряд статей з ранньоскіфської тематики. Але доля повернула її на зовсім новий шлях вивчення майже невідомих на той час пам'яток кочових сарматів. Марія Іванівна бере участь у розкопках численних сарматських могильників біля с. Новопилипівка та радгоспу Аккермень, які на початку 50-х рр. здійснювалася Молочанська експедиція, Марією Іванівною закладено міцні підвалини вивчення сарматської культури в Україні, які подальшими дослідженнями лише доповнюються, суттєво її не змінюючи. М. І. Вязьмітіній належать усі узагальнюючі праці з сарматської археології України — від перших в КСІА і «Нарисах стародавньої історії УРСР» до фундаментального видання «Археології УРСР» та його перевидання російською мовою. За цю працю вона й отримала Державну премію.

Марія Іванівна мала багато задумів стосовно сарматської археології, почувала в собі сили здійснити їх, але вдалося лише перевидати сарматський розділ в «Археології УССР». Надбання молодих років — знання історії культури та археології Середньої Азії залишилося з нею назавжди, до кінця життя вона мріяла створити працю з історії сарматів України та Середньої Азії.

Ще одним грунтовним напрямком роботи Марії Іванівни було вивчення археології пізніх скіфів на Нижньому Дніпрі. Вона 9 польових сезонів, останній в 1963 р., досліджує городище та могильник Золота Балка, що відбито в двох фундаментальних монографіях: «Золота Балка» та «Золотобалковський могильник», в розділі «Пізньоскіфські городища Нижнього Дніпра» в «Археології УРСР» та ряді статей. І в пізньоскіфську тематику зроблено вагомий внесок.

До останніх років життя Марія Іванівна зберігала ясний розум, працевдатність. Вона зберігала архіви своїх друзів, у похилому віці вона провадить архівну роботу — систематизує та частково здає у відповідні архіви: архів президента ВУАК видатного мистецтвознавця, академіка АН України О. П. Новицького — в Центральній історичній архіві, його доньки М. О. Новицькій, визначного мистецтвознавця, фахівця з давньоруського декоративно-прикладного мистецтва — в Софіївський заповідник, частину свого особистого архіву — в ІА НАНУ.

Чесноти Марії Іванівни, її душевна гармонія, піднесеність натури сприяли тому, що вона мала багато друзів та товаришів. З багатьма із них, імена яких тільки зараз стають відомими, з якими було навіть небезпечно спілкуватись, вона зберігала дружбу з молодих років на все життя. Найближчою подругою для неї з студентських років була Євгенія Георгіївна Спаська, мистецтво-

знавець, етнограф, художниця, яку було репресовано, заслано разом з сином у Середню Азію. У скрутні роки Марія Іванівна допомагала їй морально та матеріально, систематично надсилала частину своєї зарплати. Спілкування з Марією Іванівною дуже цінував молодший брат Євгеній Георгійович Іван Георгієвич Спаський — провідний вчений нумізмат, який також був репресований.

Святом душі було для Марії Іванівни спілкування протягом сорока років з Всеволодом Михайловичем Зуммером, до його смерті у 1970 р. Він був професором Київського художнього інституту, видатним мистецтвознавцем, дослідником східного мистецтва та давньоруської архітектури.

З Марією Олексіївною Новицькою Марію Іванівну пов'язували справжні сестринські почуття. Їх дружба почалася в молоді роки й продовжувалася все життя. Вони працювали разом в експедиціях Марії Іванівни, мешкали поруч в кімнатах колись родинної Марії Іванівни, а потім комунальної квартири по вул. Софіївській, поруч поховані на Байковому кладовищі поблизу могили Лесі Українки.

З молодих років до похилих Марія Іванівна бувала у гостинному домі Максиміліана Волошина в Коктебелі в Криму. В молоді роки вона спілкувалася там не лише з Волошиними, але і з іншими гостями цього domu — О. М. Толстим, О. С. Гріном та ін. Там вона подружилась на все життя з Марією Степанівною Волошиною, дружиною поета, Ніною Миколаївною Грін, дружиною письменника, з дітьми О. М. Толстого — Микитою та Катериною, з Анастасією Цветаєвою, з тогочасним планеристом, а в майбутньому провідним авіаконструктором О. К. Антоновим. На все життя зберігла вона дружбу з відомими філологами — сестрами Раєвськими, з Ольгою вона вчилися ще в гімназії. Серед численних друзів Марії Іванівни була Л. І. Семенко, дружина репресованого поета М. Семенка, кримська художниця О. В. Нагієвська. Вона товарищувала з акторками М. Р. Капніст, Р. С. Недашківською.

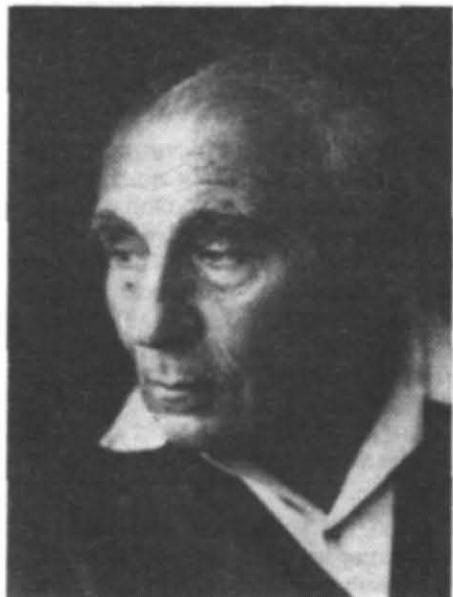
Марії Іванівні не судилося мати своїх дітей. Та вона була духовною наставницею з малих років Сергія Пустовійта, якому вона надала творче життя, ввела у мистецький світ. Морально й матеріально в скрутний для художника час вона підтримувала його. Добре серце, невибагливість побуту дозволяли Марії Іванівні постійно допомагати своїм подругам. Марія Іванівна як яскрава особистість саме своїм існуванням благодійно впливала на своє оточення, насамперед на дітей братів — Vadima Миколайовича та Володимира Михайловича.

Невимоглива до мирських благ, стримана у всьому, крім духовних, інтелектуальних цінностей, поєднуючи міцність характеру з романтизмом й витонченім смаком, спрямована у житті тільки на світле, добре, Марія Іванівна навіть у дуже похилі роки була сповнена любові до життя. Її, як і раніше, цікавила наука, література, мистецтво. У свої 97 років вона була тим глядачем, для котрого грала акторська група театру «Молодежный» з Р. Недашківською.

Марія Іванівна за життя не була широковідомою людиною поза межами науки, але вона багато зробила для інтелектуального, духовного життя країни, є яскравою її сторінкою. Вона назавжди залишиться в серцях і пам'яті тих, кому пощастило спілкуватися з нею, а її надбання житиме.

ПАМЯТИ ОЛЕГА ИВАНОВИЧА ДОМБРОВСКОГО

15 октября 1994 года совсем немного не дожив до своего восьмидесятилетия, тихо, ничем не обременяя своих близких и знакомых ушел из жизни Олег Иванович Домбровский. В Херсонесе, при реставрации античного театра, перестало биться сердце выдающегося реставратора, искусствоведа и археолога; закончилась целая страница науки о Крыме, ослабело звено, связывающее нас с предшествующими поколениями ученых.

Олег Иванович — коренной крымчанин, родился 25 октября (7 ноября) 1914 года, в городе Феодосии, а вернее по дороге из нее в г. Старый Крым, куда от греха подальше, направлялась его мать, спасаясь от обстрела побережья немецким крейсером (рейдером) «Бресслау»; смерть она приняла вместе с тремя тысячами соотечественников в первые дни ноября 1941 года, на потопленном немецкой авиацией, почти на рейде Ялты, теплоходе «Армения». Его родословная типична для тавричан: прадед по отцовской линии — беглый из Австрийской империи (перешедший в российское подданство только с началом первой империалистической войны, в связи с принятием дискриминацион-

ных мер к гражданам враждебных стран). Дед и бабка (Щербина и Бианки) по другой ветви — вероятно, украинец и итальянка (от нее он унаследовал свою внешность жителей далекого полуострова, на котором ему никогда не пришлось побывать). Не обошлось и без русской крови. Сам же Олег Иванович по своему мировосприятию, культуре считал себя русским человеком и являлся настоящим интеллигентом в самом полном смысле этого слова.

После окончания школы с 1929 года Олег Иванович работал на новостройках Крыма. Одновременно с этим занимался в кружке у известного художника Н. С. Самокиша, по рекомендации которого в 1934 г. поступил на подготовительное отделение института живописи, скульптуры и архитектуры им. И. Е. Репина Всероссийской Академии художеств (с 1947 г.— Академии художеств СССР), а в 1938 г. был зачислен студентом живописного факультета. Он получил блестящее образование, обучаясь на архитектурном, искусствоведческом и живописном факультетах, а закончил Институт по классу монументально-декоративной живописи. Уже в 1938 г. им была выполнена факсимильная копия галечной мозаики Херсонеса — памятника, с которым будет связана вся его дальнейшая жизнь и кончина, а самой мозаике посвящена последняя его прижизненная работа. Студент Олег Домбровский упоминается уже в юбилейном сборнике «Советскому Крыму двадцать лет. 1920—1940.— Симферополь, 1940.— С. 289—190).

Обучаясь в Ленинграде Олег Иванович, на лекциях по истории искусств древнего мира, повстречался с человеком, полностью изменившим его жизненные планы. Это поистине легендарная личность — Павел Николаевич Шульц. Отечественная война прервала учебу. С 5 июля 1941 г. О. И. Домб-

ровский на фронте: сначала на Ленинградском, затем Карельском. Войне он отплатил сполна: двумя ранениями, после последнего тяжелого в июне 1944 г. лишь чудом остался жив. За оборонительные бои уже в августе 1941 г. был награжден медалью «За боевые заслуги». В период жестоких поражений на фронте, в октябре 1942 г., после больших потерь, когда нужно было усилить передовые позиции готовыми на самопожертвование воинами, Олег Иванович вступил в ВКП(б). Как он неоднократно вспоминал в последствии, членом партии быть не собирался, но отказаться от предложения пополнить сильно поредевшие ряды коммунистов, означало бы в то время, что у него нет веры в победу над врагом. Став же коммунистом, он оставался им до конца.

После демобилизации в мае 1945 г. в июле того же года Олег Иванович был привлечен П. Н. Шульцем в качестве художника-реставратора только что созданной ГМИИ им. А. С. Пушкина и ИИМК им. Н. Я. Марра Тавро-скифской экспедиции, на основе которой в 1948 г. был создан сектор истории и археологии Крымского филиала АН СССР, с 1956 г. отдел античной и средневековой археологии Института археологии АН УССР. До 1956 г. был заведующим лабораторией археологической технологии. Однако круг его обязанностей оказался гораздо шире. Уже в 1945 г. Домбровский на городище Краснос «обнаружил следы древней керамической обжигательной печи и — по словам П. Н. Шульца — мастерски исследовал ее». «Эта работа — как было отмечено в рецензии О. Д. Дащевской — может служить образцом для археологов, исследующих подобные памятники». Так, в ходе практической полевой деятельности Олег Иванович приобрел новую профессию и сейчас нам трудно сказать, кто он больше — археолог или искусствовед-реставратор, ибо во всех из перечисленных направлений творчества ему принадлежит ряд значительных свершений и уникальных открытий. Каждое из них в отдельности было бы достаточным для того, чтобы оставить о себе память на всегда.

О. И. Домбровский — автор свыше 70 научных работ, в том числе пяти книг: «Фрески средневекового Крыма» (1966), «Столица Феодоритов» (1973), «Крепость в Горзуитах» (1975), «Аю-Даг — святая гора» (1975), «Солхат и Сурб-Хач» (1978). Последние работы написаны в соавторстве с его учениками. Он руководил рядом коллективных разработок, имеющих большое научное и практическое значение: «Археологические исследования средневекового Крыма» (1968), «Феодальная Таврика» (1974), «Архитектурно-археологические исследования в Крыму» (1988). Все это вместе взятое существенно продвинуло изучение древней и средневековой истории полуострова. Но пожалуй, главным результатом его деятельности на научном поприще стало создание археологической школы в Крыму. Как ее руководитель, он организовал систематические раскопки многих памятников, исследование которых продолжают ныне его ученики и преемники. Особенно большой вклад О. И. Домбровский внес в изучение Херсонеса, где им был открыт пока единственный в Причерноморье античный театр, окончательно доследовались такие памятники византийской архитектуры как «Уваровская базилика», храм «с ковчегом» и многое другое.

Благодаря О. И. Домбровскому-реставратору для нас были спасены такие уникальные объекты искусства как саркофаг царицы из мавзолея и декоративная живопись Неаполя Скифского, экспонируемая в залах Херсонесского заповедника византийская фреска VIII века из базилики 1935 г.— самого древнего памятника христианской живописи на Украине. В процессе изучения византийской живописи Таврики художник Домбровский скопировал, опубликовал и таким образом сохранил для будущих поколений средневековые фрески Крыма, сейчас в значительной степени утраченные. По его же копиям мы имеем возможность сейчас изучать стенную роспись склепов столицы поздних скифов и склепа Деметры в Керчи.

Олег Иванович разработал методику, выдержавшую испытание временем, и практически осуществил реставрацию всех мозаичных панно Херсонеса,

Симеизской мозаики; с ним связано восстановление мозаичных настилов Апоплонии Иллирийской (Албания). Он был научным руководителем аналогичных работ в Дзалиси (Грузия).

О. И. Домбровский всегда был активным защитником культурно-исторического наследия полуострова от невежества и дилетантства. Благодаря его участию и настойчивости удалось предотвратить разрушение и гибель многих памятников прошлого. Он являлся членом президиума Крымского правления Украинского общества охраны памятников истории и культуры с самого начала его создания в 1966 г. В 1991 г. Олегу Ивановичу названной организацией была присуждена одна из первых премий имени В. В. Хвойки.

О. И. Домбровский — создатель и редактор наиболее популярной у нас серии «Археологические памятники Крыма», рассчитанной на самую широкую аудиторию, а его собственные книги безусловно являются ее украшением. Она была неоднократно премирована на Всесоюзных книжных конкурсах.

Олег Иванович никогда не занимал высоких постов, не имел почетных званий, но та скромная должность на которой он находился (с 1956 по 1983 гг.— ученый секретарь Отдела археологии Крыма ИА АН УССР), благодаря своей неутомимой энергии и личной бескорыстности, всегда была уважаемой и весомой. Прежде всего, он исходил не из конъюнктурных соображений, а только из интересов Крыма. Именно этим и объясняется его столь высокий авторитет и известность на полуострове и за его пределами. В одном из последних изданий Олег Иванович вполне справедливо назван патриархом крымской археологии.

Олег Иванович обладал какой-то притягательностью, общение с ним обогащало собеседника, всегда вызывало потребность вновь встретиться с ним, поделиться своими планами. Он бескорыстно делился с каждым своими мыслями и идеями, для него никогда не имело значение с чьим именем будет связано то или иное научное открытие. Поэтому, вероятно, к нему так тянулась молодежь, которой он отдал более сорока лет своей жизни: с 1953 г. Олег Иванович руководил Археологическим кружком ОДЭТС, через который прошло не одно поколение подростков и студентов. За эту педагогическую деятельность он был награжден значком «Отличник народного образования». Кроме того, Домбровский был награжден грамотой Президиума Верховного Совета УССР и дипломом I степени выставки достижений народного хозяйства УССР.

Несмотря на годы, Олег Иванович активно трудился в Херсонесе на реставрации античного театра. Он очень хотел успеть закончить эту работу, которую он считал своей лебединой песней. Тогда мы еще не знали, что его уже одолевала страшная мучительная болезнь, о которой он никому не сообщил. Судьба распорядилась иначе. Олег Иванович оставил нам на своем рабочем столе завершенную рукопись книги «Мозаика Херсонеса», над которой он работал практически всю свою жизнь.

Созидательные дела О. И. Домбровского останутся навсегда в памяти крымчан, а его публикации навеки включены в золотой фонд науки.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АГСП — Античные города Северного Причерноморья
- АЖ — Антропологічний журнал
- ВДИ — Вестник древней истории
- ВИ — Вопросы истории
- ЖМНП — Журнал Министерства народного просвещения
- ИАК — Известия Археологической комиссии
- КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
- КСИИМК АН СССР — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
- КСИС — Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР
- МАР — Материалы по археологии России
- МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
- НПЛ — Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов
- ПВЛ — Повесть временных лет
- ПСРЛ — Полное собрание русских летописей
- СА — Советская археология
- САИ — Свод археологических источников
- СГАИМК — Сообщения Государственной Академии истории материальной культуры
- СЭ — Советская этнография
- ТКИЧПЕ — Труды комиссии по изучению Четвертичного периода Европы
- ТОДРЛ — Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы Академии наук СССР
- Труды ГИМ — Труды Государственного исторического музея им. А. С. Пушкина (Москва)
- УІЖ — Український історичний журнал
- ЦДІА — Центральний державний історичний архів України
- ЧИОНЛ — Чтение в Историческом обществе Нестора летописца
- ЧОИДР — Чтение в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском университете
- ВСН — Bulletin de correspondence hellenique
- БСПФ — Bulletin Societe Prehistoire Francaise
- CNRS — Centre National Recherches Scientifique

НАШІ АВТОРИ

БРОВЕНДЕР Юрій Михайлович — начальник Центрально-Донецької експедиції ІА НАНУ. Спеціалізується у галузі археології пізньої бронзи.

ГУСЄВ Сергій Олексійович — кандидат історичних наук, викладач Вінницького педінституту. Фахівець у галузі археології енеоліту.

ДЕМЕЩЕНКО Світлана Олексіївна — аспірант Ермітажу (Росія). Спеціалізується у галузі верхнього палеоліту.

ЗАЙЦЕВ Юрій Павлович — співробітник Кримського філіалу ІА НАНУ. Вивчає скіфську археологію.

ЗАЛІЗНИК Леонід Львович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі первісної археології.

КОЗАК Денис Никодимович — доктор історичних наук, зам. директора ІА НАНУ. Фахівець у галузі слов'яноруської археології.

КОЗАК Ніна Семенівна — зав. сектором Києво-Печерського історико-архітектурного заповідника.

КОРПУСОВА Валентина Миколаївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі античної археології.

КРОТОВА Олександра Олександрівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі первісної археології.

КУБИШЕВ Анатолій Іванович — науковий співробітник ІА НАНУ. Спеціалізується у галузі археології доби бронзи.

КУЛИК Олександр — співробітник Тель-Авівського університету (Ізраїль).

КУРЧАТОВ Сергій Михайлович — молодший науковий співробітник Музею етнографії та археології АН Республіки Молдова. Фахівець у галузі черняхівської культури.

МАЛЬОВАНИЙ Олександр Михайлович — кандидат історичних наук, доцент Запорізького університету. Фахівець в галузі античності.

МИХАЙЛОВ Борис Дмитрович — директор історико-архітектурного заповідника «Кам'яна могила».

ОРЕЛ Володимир — співробітник Тель-Авівського університету (Ізраїль).

ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович — кандидат історичних наук, зав. відділом первісної археології. Фахівець у галузі археології доби бронзи.

ПАВЛОВА Ірина Миколаївна — науковий співробітник Луганського краєзнавчого музею.

ПЕНЯК Павло Степанович — кандидат історичних наук.

ПИСАРЕНКО Юрій Георгійович — молодший науковий співробітник ІА НАНУ. Спеціалізується у галузі давньоруської археології.

РУСЯЄВА Марина Вікторівна — науковий співробітник Музею історичних коштовностей ІА НАНУ. Спеціалізується у галузі античної археології.

САПРИКІН Сергій Юрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту загальної історії РАН. Фахівець у галузі античної археології.

СИМОНЕНКО Олександр Володимирович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі сарматської археології.

СКИБА Любов Єгорівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі слов'янської археології.

СКОРИЙ Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі скіфської археології.

СОРОЧАН Сергій Борисович — кандидат історичних наук, доцент Харківського університету. Фахівець у галузі античної археології.

ЧИРКОВ Андрій Юрійович — молодший науковий співробітник Придністровського державно-корпоративного університету. Вивчає археологію Молдови сарматського часу.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

ЗАЛИЗНЯК Л. Л. Финальный палеолит Украины	3
РУСЯЕВА М. В. Дионисийские сюжеты на памятниках торевтики из скифских курганов	22
СОРОЧАН С. Б. Типология торгово-ремесленных ассоциаций Византии VII—IX вв.	34
КОЗАК Д. Н., КОЗАК Н. С. К вопросу об эволюции мифологических взглядов славян в I тыс. до н. э.	46
ПИСАРЕНКО Ю. Г. К вопросу о первой семье Ярослава Мудрого	51

Публикации археологических материалов

ДЕМЕЩЕНКО С. А. Лопаточки позднепалеолитического поселения Костенки I	62
ГУСЕВ С. А. К вопросу о колесе в трипольской культуре	69
САПРЫКИН С. Ю. Херсонесская буле	75
ГОПАК В. Д. Кузиечные изделия скифских памятников Среднего Поднепровья	82
ЗАЙЦЕВ Ю. П. Мегароны Неаполя скифского	88
КУБЬЩЕВ А. И., СКИБА Л. Е., СКОРЫЙ С. А. Захоронения скифского времени Пироговского могильника	100
КУРЧАТОВ С. И., СИМОНЕНКО А. В., ЧИРКОВ А. Ю. Сарматский воинский могильник на Среднем Пруте	112

Дискуссии

ОРЕЛ В., КУЛИК А. Заметки о древних киевских граффити	124
---	-----

Археология за рубежом

МАЛЕВАННЫЙ А. М. Золотой телец — не миф	133
---	-----

Память археологии

ПЕНЯК П. С. Из истории археологической науки Закарпатья	138
---	-----

Новые открытия и находки

СЫМОНОВИЧ Э. А. «Каменная баба» из с. Калиновка в Причерноморье	142
КОРПУСОВА В. М. О коллекции средневековых тканей из некрополя Золотое	144

Хроника

МИХАЙЛОВ Б. Д. 51 североамериканская антропологическая конференция	149
БРОВЕНДЕР Ю. М., ОТРОЩЕНКО В. В., ПАВЛОВА И. М. Рабочая встреча по проблемам археологии позднего бронзового века Восточной Европы	150
КОЛЕСНИК А. В., КРОТОВА А. А. Региональная конференция палеолитоведов в Донецке	151

Памяти Марии Ивановны Вязьмитиной	152
Памяти Олега Ивановича Домбровского	156
Список сокращений	159
Наши авторы	160

ІНДЕКС 74006

"Київська академія Євробізнесу"

ISSN 0235-3490. Археологія. 1995. № 1. 1-160